

ЛЮБОРАЦЬКІ

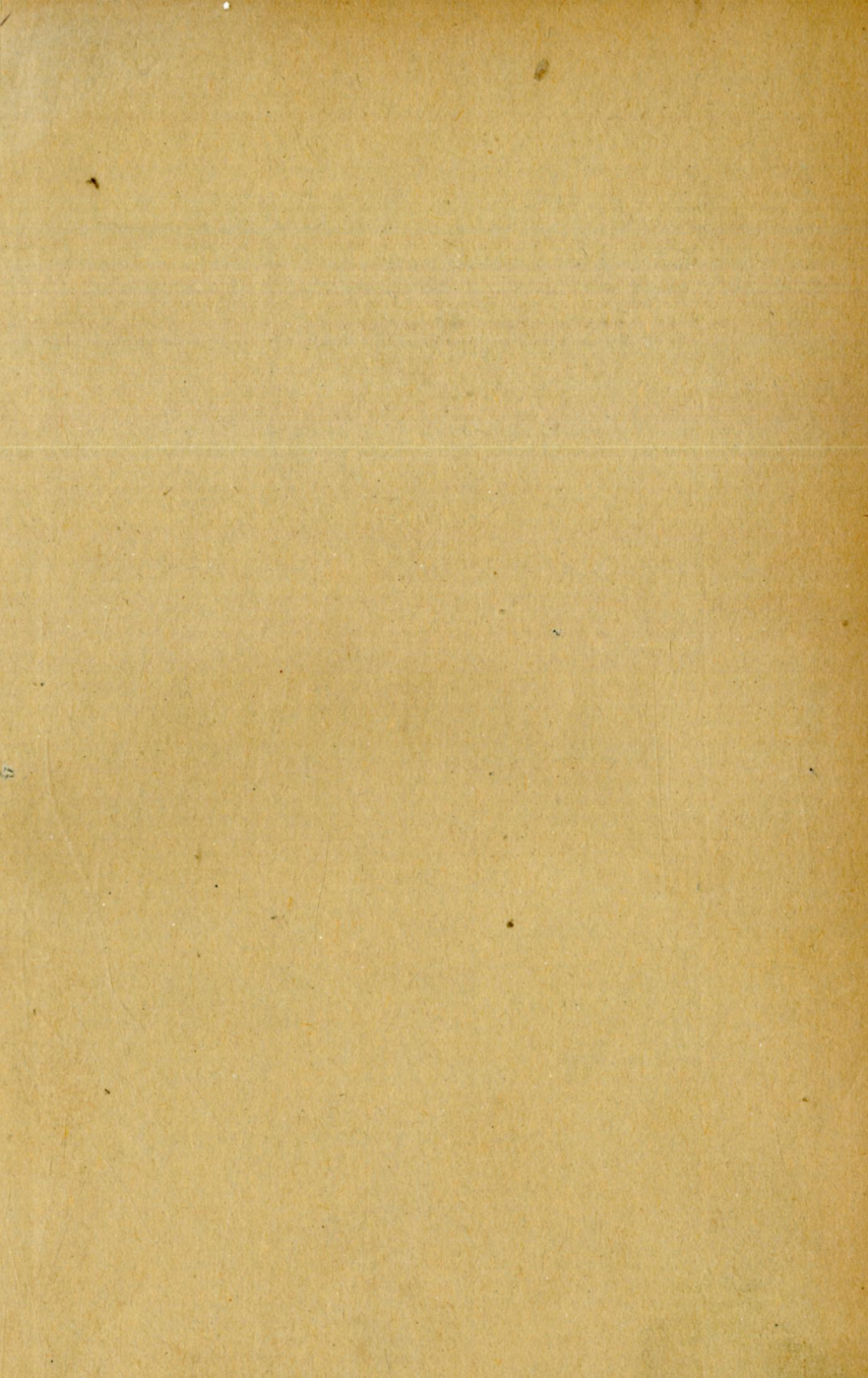
СІМЕЙНА ХРОНІКА

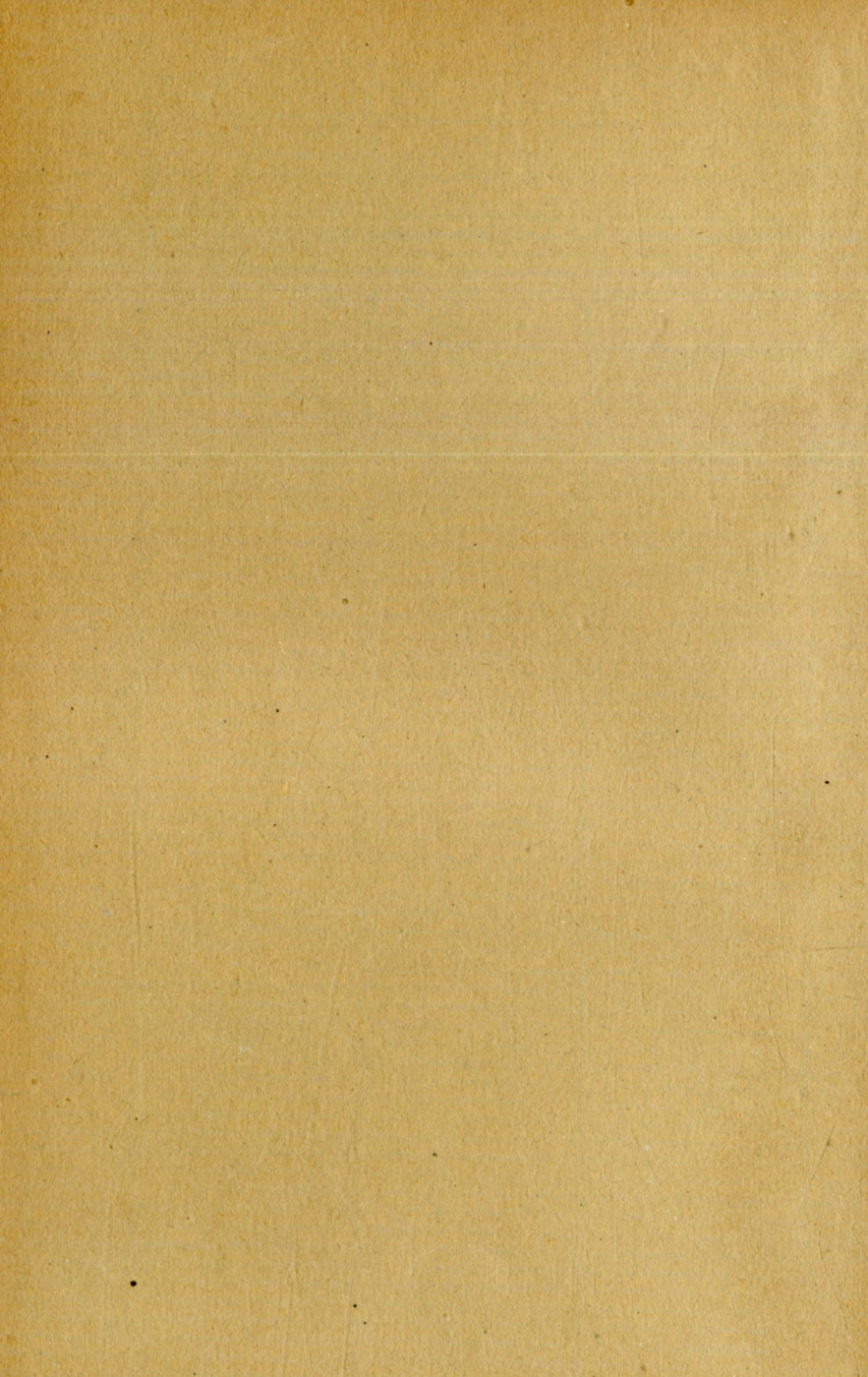
СВИДНИЦЬКОГО

ЛННБ України ім.В.Стефаника

01175457 (U)

В. 4134

АНАТОЛЬ СВИДНИЦЬКИЙ

ЛЮБОРАЦЬКІ

Сімейна хроніка

Київ-Ляйпціг

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ.

КОЛОМІЯ
Галицька Накладня.

WENNIPEG MAN.
Ukrainian Publischeng.

B-4134

4p

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

Львівська бібліотека
АН УРСР

№ И 37 318

ЧАСТИНА ПЕРША.

Людей слухай, а свій розум май.

Приповість.

I.

Коло Умані, чи лучше — в Уманщині, і було і є сельце — хоч би й Солодзьками його назвати. Город Умань в Київській паланці, та зараз же і Поділля починається, то в Уманщині лічаться і де-які села подолянські, — і Солодзьки село подолянське. Славний то край, і люде там славні, і Солодзьки дуже хороше село, тільки невеличке: так по-під убіч хати пообгороджувані, коло кожної хати городець і садок. І церква в селі, як квіточка вбрана: обсаджена липами, тополями, всякою садовою, а коло притвора дві коморі, шоши, возовню видно, клуню і тік; на току скільки стогів ще торішнього хліба; за током ішов садок — великий та розкішний. Перед однією коморою стояла бричка, які й по лівий бік не в-дивовижу: зелена, черевата, — і упряж на землі. Як приїхали звідкільсь та коні випрягли, то так лоском і покинули все — так і лежало. По подвіррі

всяка птиця ходила й ті гуси, що носом ворота підкидають.

Та знать на вітерець збіралося, бо одна попала шлею в зуби й почала термосить, аж бричка скрипіла. — „Аса! аса-ля!“ — хтось гукав дерзким голосом. Та й знов: „Масю, піди-но! он бач — шлею рвуть!“

На сей гук побігла дівчина через подвірря, — наче б яка шляхтянка. На Поділля ссть спадки тої давньої гонористої шляхти, що „nie rozwalam“ в сенаті гукала. Тепер вона звелась: й мову свою шляхетську забула, й віри відцуралась — словом, як там кажуть, та-ж свита, та не так зшита. В своїх звичаях вони задержали — цілувать дівчат в руки й де-які слова: „проше“, „добрий вечур“, „добридень“, „падам до нукг“ й ще де-які, та й годі. Сим тільки вони й відріжняються від Подолян-Русинів, та ще одежиною: мають жететки то-що, а жінки завязують голову в хустку із купром — от трохи так, як Київські міщанки; мають шляфроки — свого крою одежина, й в спідницях ходять та в черевиках; не носять також коралів. Русинки ж там завиваються в намітки, в коралях вся краса й багатство, ходять в запасах то-що. Дівчата Русначки заплітаються там в дрібниці й в кожної сорочки з поликами, а шляхетські дівчата, чи просто шляхтянки, в дрібниці не заплітаються, а в ріжки, и поликів ні на́ очи. — Отака й то дівчина була, що побігла через подвірря шлею боронити: просто в спідниці, в сорочці з виложистим коміром з шляркою, й заплетена в ріжки, на шиї мала низку перел, й боса.

— Аса! — крикнула вона, добігаючи до комори, й схопила дрючок з землі та й замірилась. — „Бий же, бий!“ — гукнув той самий голос. Дівчина кинула дрючком, та по дівочи: козак дальше б кулаком досяг. Чечуга побігла, а напереді вибіг з дрючком чоловік в довгополій одежині, в косах, в бороді й так почастивав отту звірину, що бідолашна й крижі за собою поволокла.

— А щоб тебе піц і з'їв! — заговорив він, заложив руки за спину й став серед подвір'я. Дівчина поралась коло упряжи.

— Закинь, — гукнув, — на візок!

Дівчина закинула на бричку шлеї й нашилника та й пішла до хати.

То був пан-отець парафіяльний, о. Гервасій Люборацький, а Маса — то старша дочка його.

— Гм! — почав о. Гервасій, — гм! куди б же? — І позирає кругом по селу. Село стояло на косогорі, то все видно, як на тарілці.

— А! — заговорив далі пан-отець, рушаючи з місця, — а! піду до Росолинського. — І потяг за ворота.

Росолинський — то був дідич в Солодьках. В тім краю пани все католики й все ляхи, то й Росолинський був лях й католик. Як же воно так, що благочестивий пан-отець потяг до католика? і, як видно, не за ділом, бо в під'яснику пішов, а як би за ділом, то убрався б у рясу.

Нема в світі більш праздного люду, як деякі пан-отці: ні за холодною водою не візьметься. Та нема ж й таких, як були пани: тільки й знали, що погукували, як ще й погукували, а то за дру-

гими й сього не бувало. Так марудно сидіти самому, чи пан-отцеви, чи панови, — й сходились иноді на перебенди. Є такі пани, що на попа тільки помий не лють, та єсть й попи, що лучшого не варті. Та тут — як пán був не з таких, так й о. Гервасій. Сей був з тих старих ще пан-отців — з тих, що у бакалярів вчилися; після сам бакалярував, а там помаленьку й до попівства досравгавсь, женившись під сорок літ.

Всі таки пан-отці біду знали, виростали в громаді, то й шанували громаду, й громада їх, та й панів не цурались, бо знали, що коло пана можна пожитись; да таки більш того, що в пан-отцеві не пізнаєш, де лице, а де виворіт: з кожним заїде, а ні з ким до приязни не доходить — такі вже люде.. Росолинський був щедрий пан, то пан-отцеві й на руку: то нивку візьме до „żywosia“, то який куль муки марамонської¹⁾ на проскури, то хурудругу дров з ліса, то-що... Так помаленьку й піддався й вірив в пана, як турчин в місяць, й ходив до його, як до-дому. І се потяг, наче б то йому треба в „коляндар“ подивитись. Се діялось саме під косовицю, то мов би пан-отцеві й треба було знати, чи не віщує „коляндар“ дощу, щоб сіно не билось, як то кажуть, жартуючи, коли дощ перепокоси.

Ото-ж пан-отець потяг до двора, а Маса вернула до хати. Сама вона була на хазяйстві; пані-матка пішла до шаровильника й наймичок за-

¹⁾ Питлеваної, названої так від польского містечка, Маримонту, де були ще в XVIII-ім віці закладені великі й добрі млини.

брала, а дочці наказала всякої роботи: й масло бити, й сметану збирати, й сир відгрівати, й кабани, що в сажі аж два годувались, на її голові були, й всяка птиця; та ще треба було й закришки¹⁾ на вечір наготовити. Так воно все діялось, й Маса завсігди справлялась. Пані-матка, було, тільки під вечір одну наймичку пришле, а сама іноді аж з робітником прийде: одно що таки робуча була й сама, а друге, що як зійдеться з молодичками, то любила й побазікати. А в жінок не збуває до розмови: то дівування згадують, то се, то те, то про лиху долю не наговоряться, — й ще добре, як скінчать на співах, а то й до плачу не раз доходить. Не так коли, як на случай пані-матка нишком від пан-отця та одну-другу пляшечку оковити піддобрить. Поминай тоді, як звали: наче батька ховають. Се не то, щоб пані-матка та любила торкнути, а так собі: — частуючи робітника та дякуючи, що послухали. Чарочку кожна молодиця пє, скривившись; по другій тільки губи обітре, а за третьою вже облизується, а там пішло як по маслі, сказано — мякеньке: ні кусати ні жувати. Оттак й день до вечера прокуликають, як свято; а як будень та робота, що нема чому, то тільки полуднуючи та підвечіркуючи, й то не багато, — аби, знаєте, горло прополоскати, щоб смачнійше з'їлось. Що очиці посоловіють, то се так собі, — хто його знає, чого їй було... Отсе диво! й не пила й язик

¹⁾ Бутвиння, що кришать в борщ: петрушка. цибуля та кріп то-що.

наче не твій! Хто його зна, чого! Спасибі вам, мамуню! дай вам, Боже, й на рік мати, а нам у вас робить діждати!

Дивні діла твої, Господи! Здається, отсі вчені та товчені пан-отці повинні б лучше громаді подобатись: й більш читав, й більш вчився — хоч з книжок та світ повинен би знати, й себе спізнати; а піди-ж! вийде, наче з ліса, й у дяка вчиться правити, а в старости хазяйнувати. А в громаду вийде, що ясне сонце — високо-високо: як не вклонись, не доглядить. Все мабуть, якісь великі та розумні думи думають, що й під ноги не дивиться. А що з того? Ні за собою, ні перед собою — дарма тільки батьки кошти несуть... Дивні діла твої, Господи! На простого чоловіка як гляне, то наче ворога в йому пізнав. Чи така вже наука, чи такий світ настав? А старі не такі були! От хоч би й о. Гервасій! Тих високих наук і в очи не бачив, і чути про їх не чував, і слухать навіть не любив; а піди ж до хазяйства — хоч якого битого господаря перейде. Або до відправи! приведи татарина, що з-роду з-віку не чув Божого слова — й той зрозуміє: й голос мав на славу, й читав, як горохом сипле, — кожне слово наче виточене з його уст викачувалось. То й любо було в церкві постояти, набоженства послухати. Не так, як за нових, що мимрить-мимрить, наче теля ремінь жвакає, та ще й на московське; а ти в церкві стоїш, й спать хочеться, або таки дримаєш. Не тільки в церкві та в своїй господі, — й у громаді о. Гервасій був чоловік з головою. Як розкаже, було, що з давнини, то наче з книжки

вичитує, аж зітхнеш, слухаючи. Дасть же Бог таку голову на вязи! Здається, щоб другому попалась, то покотилась би, як кабак — не вдержалась би. Господи, Господи! Тим і громада його поважала й любила, що малої дитини не промине, не сказавши доброго слова, а що з старим, то й до розмови стане.

— А де були, дядьку?

— Та там й там, отче чесний!

— А куди Бог провадить?

— Та туди й туди!

— Боже помагай!

— Спасибі, пан-отченьку!

Й підеш, й він піде, а на душі якось так легенько, наче справді Бог тебе веде, а не ноги несуть. Оттакий то був о. Гервасій! отака його пані-матка!

Й жили собі любенько. Господь благословив й діточками — четвірко їх мали: три дівчини, як зорі ходили, й хлопчик. Дівчата звались: старша Мася, літ мала вже з чотирнадцять, меньша Оріся — літ девяти, третя Текля, — пяти літ була. Хлопець був підстарший, звався Антосьо. Що то за хлопець ріс! вже, було, вмів на крилосі читати, — міг би за дяка бути, хоч мав літ одинадцять. Пан-отець так-таки й думав, та прийшов указ від благочинника, щоб в школи везти... То то вже плачу було! Не так хто плакав, як мати; згадала покійника тата свого, що все, було, розказує, — з якихсь книжок вичитував, — що під кінець світа, як вже матиме анцихрист народитись, всюди будуть ученики й учителі; а то не учителі будуть,

а мучителі; не ученики, а мученики; то-ж то плачу було! На маму дивлячись, й дочки слізми заливались. Пан-отець же лиш сип — не так за чим, як треба було гроші везти, то учителям, то-що. А Антосьови байдуже: бігав собі по на-дв́орі та батогом вихльостував — ще й рад був, бо не приганяли до книжки. Та все таки заплакав, як прийшлося на бричку лізти. Високо так намостили, що наче дзвіницю на колеса взяли, — так то всячини напакували: й курей, й гусей — все печених, й печене порося начинене, й масла, й всього, всього, — сказано: дитина в чужий край виїзжала, в чужу сторону, аж за десять миль від дому, в Крути....

Мати сама й відвезла й отсе тільки рік минав, що його не було дома, а тільки сами дівчата. Любили його сестри, й все було допитуються, чи скоро вже Антося привезуть. Йї ждали того Кирика й Учити, як великодня.

Та ще далеко було до п'ятнадцятого липця, тільки червень недавно почався; в хазяйстві всяка робота йшла, — весняна кінчалась, а літня до початку доходила. Йї пані-матка була коло шаровильника, а пан-отець збіравсь сіно косити й пішов „коляндар“ почитати, як бачили-сьмо. Мася ж, зоставшись сама з сестрами, Орисю заставила начиння мити, а сама справлялась коло дійва. Йї вже всюди вправилась, тільки ще оставалось буряну насікти для годованців. А вже з полудня звернуло, й сонце саме припікало.

В сю саму пору о. Гервасій тяг з двора — смутний та невеселий: борода йому аж кисткою

на груди вперлась, так голову повісив; руки за спину заложив й волік патерицею за собою — не підпирався. Тепер в тій стороні причет в підрясниках ходить й з бородами, то пан-отці мусять ходять в рясі; а давнішими часами причет був стрижений та голений, й зодягались, хто як міг: хто в сіртуку ходив, хто в свитині, а хто й добрий мав жупан, або бекешу; то пан-отці ходили без ряс: й по підряснику знати було, хто йде. Й о. Гервасій, хоч без рясі йшов, та всі його признавали, хоч би й чужосторонні: борода, коси та доземна одежина вже свідчили, що не проста людина йде, а батюшка. Й хто йде, кожен шапку зніме, „помай-бі“ скаже; хто йде, під благословенство підійде. О. Гервасій кожному, було, привітне слово скаже, нікого мовчки не пройде; а на сей раз й землі під собою не бачив, не то на подорожних ще придивлявся б. То всі зараз й пізнали, що не мала туга в його душу завітала. „Бач, кажуть, чогось зажурились наші батюшка. Я підійшов поблагословитись. — Га? кажуть. — А я: благословіть, кажу, отче-чесний! — Боже благослови! — Й більше ні слова. Адже сього не бувало?“

— Та-же ніт.

— Мабуть велика туга!

— Й я скажу.

Справді на душі в о. Гервасія, як в казані, клекотило; думка думку випереджала, а більш того, що жадної не було, тільки за серце стиснуло. Так притяг він аж до дому. Текля бігала по подвіррю, вгледіла й покачалась до його, кричучи: „татко! тат-ко!...“ Погладив її пан-отець по головці, та,

мабуть, не по-батьківськи, бо хоч мале було, а зараз спізнало, що він не веселий, й стало, приставило палець до губи, наче думає-роздумує: як зразу й кинулось по подвіррю: метелик надлетів. Тим часом о. Гервасій вже й поріг переступив. В сінях Мاسя заходилась коло буряну. Зглянув він на дочку, зітхнув й питає:

— А мати в полі?

— В полі, — відказала вона. — Може будете що їсти? єсть плечинди.¹⁾

— Єт! — отозвавсь о. Гервасій, — дай мені чистий покій! — махнув рукою й пішов у покої.

Не успіла Мася раз-два сікачем вдарити, як батько гука:

— Масю! Масю!

— Зараз, татку! — озвалась вона; обтріпалась й побігла до хати.

Тато сидів коло вікна на тапчані, тільки в шматті, рєсхрїстаний, аж груднину видно, й краплями піть тече по виду.

— Возьми, дочко, подушку та поськай мене, — заговорив.

— Нема часу, татку: я кропиву січу, — відказала дочка.

— Ти б не бралась не за своє діло, — заговорив він наче не своїми губами, — хіба ти мужичка чи що, щоб коло свиней ходити? Ти пошанувала б свої руки! Та по сонці мені не вганяй! Ти... та й не докінчив: чудно йому стало,

¹⁾ Такі пироги; бувають з сиром, з кабаком, а як весною—то з звуком (дикий часник) й тоді звуться мандзарі. — *Примітка автора.*

що Мася дивилась на його на все око й аж плечима здвигнула, що ніколи сього не було, а тепер балака, наче не до-ладу, наче не те з губи вивалось, що хотів сказати.

— Чого-сь так очи вивалила? — гукнув тато.
— Бери подушку та ськай.

Пішла Мася в „валькір“, як там кажуть, ви-несла подушку, гребінець, сама тільки в цицовій спідниці та в сорочці, й разок перел на шиї.

— Чого ходиш, як циганка? чому не приберешься? — почав пан-отець, поклавши голову на подушку.

— Хіба хто приїде? — заговорила Мася, перебіраючи йому в голові, а за пальцями аж волосся кричиться.

— Дурна ти! — озвався пан-отець. — А руки які! як у мужички, — додав далі, поклавши голову на подушку, й каже: гляди-ж, щоб — його ходила мені вдягнена, й рук пильнуй, щоб білі мені були! Я останню хвостину збуду, аби й ти на людських дітей походила. Ох! — застогнав.

Не відповівши, Мася почала ськати й думала собі, ськаючи: „що се сталось таткови? чи не слабі вони?“ Та старий нагадав біле личко та вбрання, то піддав дівчині матеріялу й на скільки суток думати. От й пішла вона роздумувать, як то ходитиме чепурно-чепурно! А кругом робота аж горить, бо вона має час доглянути. Орісі тоді їй не треба — все наймичка поробить. Прийде мати з поля, всюди справно: понагодовано, понаповано, начиння перемите, й миски в миснику, ложки в горшку за комином, горшки на полиці, а що не

вмістилось — на тину по кілках проти сонця вл-
силь. Подивилась мати: „гарно, доню, — каже,
— будеш попадею!“ Їй в перший ярмарок набрала
їй у найбогатшого крамаря найкращого краму.

— На, доню, — каже, — ти заробила.

От настане Маковей. Вона вбереться й піде
до церкви, як зоря ясна; а там з людьми піде, де
будуть вінки святити — біла-біла! й лице біле, й
руки білі. Всі дивитимуться й не надивляться на їй
вроду: „яка-ж наша поївна хороша!“ — скажуть.
А дівчата аж зітхатимуть, що самі не такі... За
сим в дівочу голову почали й старости навер-
татись: й двері від них не зачиняються; та все
богослови, та все багаті, та хороші! А вона пере-
бірає: той поганий — рудий; той погано зветься
який небудь Чупрійдас, або Череванський, або Ти-
ририри! той загострений, як швайка; той круглий,
як качан... Аж тоді віддалася, як знайшовся та-
кий гарний, такий гарний, як вона буде, — аж
Росолинцанки пальчики облизуватимуть. І то не
за богослова вийшла, а за академісту, що зразу
протопопом буде, а вона протопопшою. А хоч би
й за богослова, — думає собі, — та що? Він гар-
ний, гарний та багатий такий! Як їхав, то коні
аж землю рвуть копитами, а від коліс аж земля гуде!..

Так думаючи та передумуючи, й ськать не
ськала, а тільки перебірала пальцями — та дарма:
пан-отець давно пух, й хрип, аж вікна дренчали.
Як от заблаглось дівчині подивитись на свою вроду:
чи справді вона така хороша, як думалось ниш-
ком, що аж всі заглядалися, — чи є хоч кри-
хітка тієї краси, що придумала собі?... Тихесенько

підняла подушку, щоб батька не збудити, встала й глянула в дзеркало, й побачила, що собою була чорнобрива, повновида, коса густа, світлійшла від брови, губи складні, живо-червоні, й лиця аж горять. Нічого, — думає собі дівчина, — я таки не погана, тільки загоріла-загоріла! Й притьмом побігла до скрині: прийшло їй в голову подивитись на себе ще в убранні. Недовго треба було чепуритись, бо не знала ні тих мод, нічого. Надягла нову спідницю та хусткою застелилась й стала перед дзеркалом, подивилась.

— Постій, — каже, — ще причешусь.

Достала самоділкової помади з-за шафи, рочесалась й заплелась в кўлку¹⁾ та й знов до дзеркала; взялась в боки, постояла, обернулась й стала ощупуватись, та аж сплюнула: „чого я, — каже, — така молоденька! Та й румянцю мало!...“ Й ну щипать лиця. Нащипала до-нехочу й сіла, моститься: як то їй сісти, щоб ширше було, яку міну прийняти, щоб краще було? А на лицях аж синці знати, наче моравиця повиступала.

Як би за годинку перед тим Мася побачила, що хто робить такі штуки, сама просміялаб, а тепер ось як! Нагадав, кажуть, козі смерть... Лиця горять, за-те гарно їй здається, за-те хороше!... Щоб пан-отець не кашлянув, обертаючись на другий бік, бо один вже зболів, то Мася ще сиділа б та пишалась; а так опам'яталась й втікла в сіни. Соромно небозі стало себе самої. Зачиняючи двері, знечевя глянула на руки.

¹⁾ warkocz.

— А руки-руки! — каже. — Шерстки та чорні! — Йї здумала полоскаться: „возьму, — дума, — висівок та витру добре, так витру, щоб аж злізла ся товста шкура — тоді білі будуть й хороші. Фе! які тепер погані наче в молотника!“ — Так думаючи, рушила в пекарню висівок шукати; та йдучи спіткнулась на корито й аж в долоні плеснула: „лишенько моє! — каже — а кабани певно аж ревуть в сажі!“ — Та хутчій за сікач. Де те й панство ділось й те бажання білих рук! Січе дівчина, а коси розмотались й мушки¹⁾ лізуть в очи; поправила й знов січе, а волосся знов роскудовчилось... „А бодай того панування ніхто не знав! каже. — Доїли-ж ви мені до живих печінок! — се-б то на коси сварилась. — Не буду більше так заплітаться: хай йому цур й все лихе! Тільки й роботи, що поправляйся“.

Над вечір прийшла мати з поля й не нахвалиться; сама трудяща була, дбайлива, то й любила, хто робить добре.

Почув пан-отець голос жінки, прокинувся, позіхнув: „ам-ам!“ та й сів; поводив очима, чи нема води рот виполоскати й гукнув:

— Масю!

— Зараз, татку! — озвалась вона.

— Води мені дай!

Як вродилась дівчина з кухльом в руках. Став пан-отець пити, а Мася й каже:

— Вам треба було мамуні? Вже прийшли.

Набравши води повен рот, пан-отець не міг

¹⁾ Начоси.

посиптять словом, й тільки міною показав, що питається, й загув крізь ніс. Далі встав на ноги, розхристаний, нечесаний, тільки в шматті, й пішов на двір. Маса пішла в пекарню. На порозі зустрів він пані-матку, що горщик несла.

Гм! гм! — загув, показуючи рукою, що ніби — зійди на бік. Посторонилась пані-матка, а він чвиркнув водою через поріг, застогнав й питає:

— Чи не маєш, серце, що смачненького з'їсти?

— Та чого-ж тобі?

— Так чого смачненького, — відказав, чухаючись одною рукою, а другою державсь за одвірок. Через годину пан-отець затерав сметану з свіжим сиром, випивши чарку оковити. Таки добре підопхавши кишку, він згадав й пані-матку, та й гука:

— Попаде, попаде!

— Та чого там? — озвалася вона.

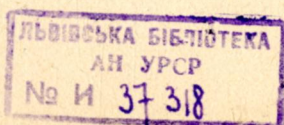
— Йди, серце, їсти!

— Їж, їж! — каже попада. — На тім й скінчилось.

Вклав пан-отець пів буханця хліба та мисчину сметани з сиром, надяг підрясник і потяг за ворота, zostавивши мухам долизувати в посудині.

Вже пані-матка і з робітником вправились і все, а пан-отця ще не було зо двора.

Ми себе забули і своєї мови цураємось, а ляхи, — хоч які то вони на Поділля: ні нашим, ні нашим, — не цураються своїх звичаїв, не соромляться, що вони ляхи, а не хто другий. Та ще мало: вони думають, що наша правобіцька сторона — то Польща, і так діла повели, що лядщина там зо всім взяла верх. Як бі в нас наука друга! — а

так і не диво, бо сліпому що? — скажи, бо рів! Він і скочить, та в дуб головою... Хіба старі панотці свого не цураються; та й на них добрі сільця понаставляли; ще не так на самих, як на їх дітей.

О. Гервасій вчився по псалтирі і вийшов панотцем простим, людяним, почувався українцем і держався старосвітчини; та не знав більше світа, що в вікні. Росолинський, загнуждавши його, і сам того не тямлючи почав огульну роботу: то на се, то на те подивляться в розмові; то на світ, то на світові потреби сьогочасні, й більше, й більше; звели й на дітей.

— А що, хіже, — почав пан, чи ви учите своїх дочок? Я не знаю.

— А як же? вчу: старша вже по книжці молиться, корови доїть, а їсти як зварить, то не від'їсишся!...

— Ха-ха-ха! — почав пан. — То панна М'арія корови доїть, їсти варить? Ха-ха-ха! То се в вас наука?! Та се тільки мужикам пристало; а ваша дочка панянка, — як таки можна!...

Як на шпильки посадив бідного пан-отця; зчервонів неборок і каже:

— А доїть моя дочка корови, і вівці навіть доїть, й їсти варить... Ге! — додав — ви не знаєте, мосці-пане, що моя дочка права рука в попаді! Навіть і за мене інде справиться. Як стане роя збирати, то наче зуби з'їла в пасіці... Добра дитина!

— Ха-ха-ха! — й знов засміявсь пан, — рої збирає!... хіба в вас пасічника нема?

— Та нема-ж!

— Чому-ж було не сказати? — заговорила панія.

— Та я й згадував колись, тільки не для того, щоб просить, — говорить пан-отець і, як заць між хортами, так позира на субесідників, немов питає очима: хіба се що?... немов каже: така й моя мати була, така й теща, така й жінка, така й дочка вдалася. Й баба, прабабка така-ж була, то чого-ж тут?... А серце йому так і тьохка, наче яке лихо віщує. О. Гервасій нічого так не боявсь, як Божої кари за недолю дітей; і неба їм прихилив би, та був тяжко лінивий, то все відкладав та й відкладав.

— Я думаю, — почав далі пан, — що ваша дочка й по-польськи не вміє?

— Та ні-ж, — каже пан-отець.

— Се мені не диво, — заговорив пан, — ви нігде не буваєте, нічого не бачите, що в світі діється, як й діди ваші, — то й дочку свою провадите, як вони своїх. Тепер не той світ настав: тепер як по-польськи не вмієш, то куди? Ні на торг, ні в гості... Ось подивіться! — Й почав вилічувати попа за попом, що дітей повіддавали в науку до ляшок та до ляхів й дома балакають все лиш по-польськи. — То чого-ж ви ждете? — додав. — Хочете, щоб ваші дочки й посивіли в дівоцтві? Кого-ж Бог каратиме за їх недолю?

Спроквола добіраючись, заплутав пан-отця, як павук муху.

— Спасибі вам, — заговорив він, а сам як не плаче, — спасибі вам за добре слово! — й по-

клонився. — Дасть Бог осінь, безпрерібно відвезу вже Масю, а ті ще підождуть.

— Здайтесь, хіже, на мене. Я вас люблю, шаную; то з хіттю возьмусь відшукать добру учительку. Для ваших дітей й я не менше за вас щастя бажаю... Ага! може ви чували про паню Печержинську?... — заговорив далі, мов би здогадавшись.

— Що в Тернівці?

— Егеж.

— Та чув, тільки...

— Дотепна учителька, — перебив пан, — вмілая, й особа заспа. Я сам її знаю. І компанію там панна Мária матиме, бо дітвори в пані Печержинської чимало в науці, — сказано, дотепна учителька! А я, хіже, там сам буду на Спаса на ярмарку¹⁾ й переговорю, щоб не дорого з вас взяла.

Й знов подякував пан-отець за добродієність й пішов до дому, твердо вірючи, що всі предки його були хамство, дурні: не знали добра й не варті доброго слова; що попівна, як не вміє по-лядськи, то не варта й того, щоб на ню сонце світило. Й тяжко йому було, що дав дочці вирости до чотирнадцятого года, а не навчив й слова сказати по-людськи; й молився: „Господи, прости моему невідінню!“ — Отож й сумував так, до дому йдучи, а на вечір знов потяг до двору на пораду.

Ніхто не бачив, як о. Гервасій вже на сей раз вертався з двору — чи смутний, чи веселий;

¹⁾ На спаса в Тернівці роковий ярмарок стає.

а за ним два дворяки йшло: один ніс кошик з огірками, диню й кавун, а другий — пляшку вина й дві рому доброго. В руці у пан-отця ще був квіток на три сажні дров. Квіток треба показати лісничому, де є, а де нема лісничого, то лісному отаману. В квітку пишеться, скільки хур дозволено вивезти, й кожна назначена оником (о): скільки хур вивіз, стільки онів проколе отаман. Поста- вивши отаманови око горілки, а козакам друге, можна вивезти втрое і вчетверо більше. Квіток до ліса — великий подарок для попа, де все під па- нами, що як не купиш, то й кілка ні з чого за- тесати. Й рад був о. Гервасій, що пан так роздо- брухавсь, і йшов, вилічуючи, скільки треба дати козакам, щоб вивезти ліса на клуню. Ще тепер, від літ десяти назад, пан-отці повинні мати хату з громади, а тоді все своє, — а де його взяти?

Дав пан-отець по чарці горілки дворякам й відправив, та й став гукати!

— Діти! попаде!.. новина! а йдіть-но сюди!

— Яка там новина? — озвалась попада. —

Діти вже сплять.

— Кавун, диня, огірки! — почав пан-отець.

— Дайте мені кавуна, дині, огірків! — почала

Текля, прокинувшись.

— Нехай вже завтра! — озвалась пані-матка.

— Завтра! — сказала Текля й знов заснула.

II.

Все йшло, як треба, по косовиці жнива наста- вали, як й що року. Хазяї не нарадуються, що

Бог благословив їх працю; та що ся радість, порівнявши до того, як радуються духовні школярі перед сим часом! У них аж приповість склалась: „настане май, в опуки¹⁾ грай; настане юнь, на ігри плюнь; настане юль, книжки стуль, та до дому сусуль!“ Та як їм й не радуваться? Завезуть дитину хоч не в далекий край, а все в чужу сторону, й покинуть на Божу волю в руках учителів-мордувавців. Сохне, вяне дитина, всі мізки йому висушать; то як настане та благословенна пора, той роспуск, — так щò рай! тут рай! чистий рай, правдивий; само царство небесне не дасть такого блаженства! А ще для дитяти, що з-роду не бувало дальше свого сінокоса або хутора, як ще єсть.

Скакав Антосьо на Кирика й Улити — та як ще скакав! Й другі скакали, йдучи з класу після публичного екзамену.

— Чуєш, Робусінський?

— Га! — озвавсь той.

— А підеш проти підводи?

— А ти?

— Як ти підеш, то й я.

— А я піду, як й ти підеш.

— Добре!

— То приходь же!

Так розмовляв Антосьо з своїм земляком, йдучи один від другого на сажень десять. Й пустились бігти в долину, лиш поли мають та чоботи лопотять. Й вся школа бігла. Не один й книжки

¹⁾ М'яч.

порозсипав. Та куди тут до книжки! Хай її миши їдять!

Се діялось у Крутих. Крути, місто на Поділлю в Балтянськiм повіті. Стоїть воно на двох горах й має дві церкви. Лівобіцька й правобіцька Україна — то все один край, одні люде й одна лиха доля; та хто не був по сей бік Дніпра, жадної тями не має про сьогобіцьку Україну; хто не був по той бік, не зна України тогобіцької. От хоч би й міста. Лівобіцькі міста для правобічан здаються селами — не більше, бо тамтешні ось які, — подивимось на Крути.

Крути мають в собі дві парафії: міську й другу, де нема жадного жида. Як їхать від Кодими¹⁾, то в'їзджаєш в міську парафію. Довгенько треба сотатись про-між хати й хатки, нім доберешся до „міста“. „Місто“ — то саме чоло містечка; по самій середині чотирогранятий пляц, де ярмарок стає. Кожна сторона сього пляцу впирається в ряд самих лучших домів, все жидівських. Нема в сих рядах жадної хрещеної душі, хіба жидівська наймичка, або хто ночує. Тут мало не кожен дім з заїздом, а постояльних дворів там й зазору нема, бо що заїзд, то й постояльний двір, а з заїздом, мовляв, мало не кожен дім. Кожен ряд домів там зветься пєрія: се поздовжня пєрія, то поперечня. Се саме чоло міста; тут найбагатші купці, тут крамниці й усе... Серед пляцу колода стоїть. За главними періями, чим далі від міста, — дімки все дрібніші, жиди все бідніші, все більше неохайности.

¹⁾ Місто на Шпаковім тракту й на річці Кодими. (Авт.)

Як іти та йти, то кинеться в очи, що вийдеш на пусте місце, де ні однісенької хати; а там знов починаються забудинки, й всі на другий штиль: де двірòк стоїть, де просто як сільська хата. Се вже пішли хрещені люде. Так всюди, й нігде нема того, як в правобіцькій Україні, що живують мішма, що й не пізнаєш, де жидівська хата, а де не жидівська. За містом де-небудь особний пляц, де також стають ярмаркові, вже з кіньми та з товаром. Сей пляц зветься торговиця й ділиться на кінську торговицю й на волову торговицю. Кому що завгодно купити, так й знає, куди вдаритись, де чого шукати. То таке місто Крути. По-за містом живуть хрещені люде, й місто наче в загоржі: на захід сонця по-за місто йде поперечний яр, й яром вода слезить. Сей яр сходиться з поздовжним, що ділить Крути на дві половини — міську й не міську. Ті кутки, що за містом та за ярами, звуться магалà, та магалà, — ніби-то: ся сторона, та сторона; де хто живе, ту сторону й зве: ся магалà.

Класи біля міста стоять на косогорі; як вийти за ворота від класів, то на ту магалу повертають в ліву руку й у долину. Сюди то й бігла школа ото, мовляв я.

Славна церква на тій магалі! Будував її князь Абомелик й не жалував грошей. Й у хорошім місці поставив: обібрав круту гору, що до Балти по їй дорога лежить, вирізали пляц на цвинтар й вигнали храм Божий на диво дивнеє на весь край. Церква крижова б то зветься, а замість притворів — піддашки на товстих мурованих стовпах. Що

вже повироблювано горорізьбою, то ніщо й казати! Долівка камінням виложена, плитами, й до даху так високо від землі, що торкни чоботом, то так й піде якийсь голос — не луна, а задзвенить — тр-р-р! З трох сторін такі піддашки. На кожному хрест, білою бляхою обкований, а самий дах червоний. По середині, де вони сходяться хрестом, баня виведена зкругла-гранчаста, — одна гранка більша, а друга менша, й на кожній більшій гранці вікно, а на меншій — замість вікна, маняк з чорного мармуру, кажуть; проміж вікнами по чотири стовпи, а над тими стовпами сама баня виведена, та ще не остання: на великій бані шия, тож з стовпами; на шиї — голова, там маленький перехват, й зверху яблуко, а на йому хрест стоїть. Тут дах критий білою бляхою, й як сонечко сяє, то він так й миготить, наче сріблом сипле. Гранки тепер помальовані що в сіре, що в зелене, — хоч по-китайськи, проте якомсь до смаку, а тоді були тільки в сіре помальовані. Любо оком глянуть на сю церкву! Здалека здається, що вона на воздусі стоїть — так вище хатів, й будівля якась легесеньке. Не зважаючи на те, що церква чимала махиня, а здається легка така, аж в гору зноситься, мов би летіти хоче й тільки жде, нім помоляться добрі люде, а там й вознесеться. Й у середині церква хороша, багата, й малювання дороге: святі наче живі стоять, а над головою, над кріслатим ліхтарем Дух Святий — й не так що, як проміння там то вдатне змальовано! От як після дощу, коли хмара за гору засувається, й сонечко от-от має вигріти, то по небі як раз таким промінням

стріля, як тут круг Духа Святого намальовано. А золота в церкві — аж капає. Може тепер й не так: я ще малюком туди заглядав... Минулося! А дивлячись на те золото, я думав молодим розумом: як се золото наче тече, капає — так капає кровавий з тих людей, що на його панщину робили!.. Й дякував Богови, що людські кроваві хоч на його хвалу пішли, а не жидам-рандарям на „цицили“.

Дзвіниця коло тієї-ж церкви ще дивнійша: стоїть підмурок вище коліна зкругла-гранчастий; на підмурку по краях, саме де гранки сходяться, по об'а-біч помуровані стовпи — всіх шість пар, — здається, вишиною сажень в три; на тих стовпах мурований піддашок, як червоний поясок; на піддашку забудівля з дірами замість вікон. Тут дзвони висять. Поверх дзвонів баня, там шия, піддашок, швайка, яблуко, й на яблуці хрест. Стоїть собі дзвіниченька, й хрест на ній наче пишається, наче йому величнійше стояти на такім пишнім забудівлі.

В сій церкві колись-то був за дяка Волоський; любив Бога хвалити, та любив й у горло лити. Так і вмер наліганий. Зосталась жінка; з того й жила, що школярів держала. Мала вона хату під горою, під которою й церква стояла. Тут-то жив наш Антосьо Любораченко, а просто писався — Люборацький Антоній!

Подивимось на ту хатину, де він бідував.

Наче навмисне проти такої машини, як церква, ступнів тридцять в долину — наче купа гною. Мабуть, не одну обору вичистили, подумаєш, глянув-

ши з гори. Та нащо се оринням¹⁾ його обклали? Аж дивишся — й курить, й комин²⁾ стирчить. Ге! так се хата! Так есть — хата, коли хатою можна звати бурдій³⁾, що тільки дах над землею, навіть вікон не видно. Тут жила Волоська. Як з надвору, так і в середині хата була однаковісінька: так нечепурно, неохайно.

Та не церемоньтесь, панове! зайдімо в бурдій, подивимось, як воно тут в школярській „станції“⁴⁾. Тільки згинайтесь, бо будував сю хату низького зросту чоловік, і двері міряв по собі, то аби-сьмо кгудза не набили. От заскрипіли поламані двері, загуркотали; перед нами наче гусятник який, — то сіни. Ступнів на два від сінешнього порога... ні не так! Бачите — наче лежанка стоїть? А серед неї вмурований казан — бачите? й челюсти бачите, що наче в лежанці топиться? Коли се бачите, то гляньтеж ще в-гору. Бачите, що ся наче лежанка вмурована під комином⁵⁾. Отсе — „котуна“, щоби-сьте знали! На-òхрест коло казана діри, щоби дим проходив та полумя, як топиться. В тім казані, як би по добрім хазяйстві, гріли-б окропи, як шмаття золять, а тут варять куліш школярам. Та ходімо далі. Коло самісінької „котуни“, з глухого боку двері до хати; нема ні клямки, ні кілка, а тільки ремінець висить. Тягнімо ж за той ремінець, чи не відчиняться, бо ні за що взятсья. Ай-

¹⁾ Така загорожа.

²⁾ Верх.

³⁾ Землянка.

⁴⁾ Кватира.

⁵⁾ Димар.

ай-а! що се за диво? Щось довге, наче шура, та таке довге, що з сіней й кінця не видно. Може подумаєте, що в нас очи погані? Ніт, очи в нас куди добрі, та ми стоїмо в сінях, й голова наша над дверми, то й бачимо тільки до пів хати з гори та вниз клином.

Нічого робить! треба зігнуться, коли хочете ввійти в хату. Ступнів зо три від порога стовп стоїть — сволок підпирає; коло самісінького порога — мисник, а по другий бік — піч. Ходім далі. Як минемо стовп, то наче в лазареті, кругом стоять кроваті, — аж шість. Все поперевертано, поперекидано, книжок купами по всій хаті, а з них коли одна знайдеться з палітурками, то ще хвалити Бога. На столі лепу, хоч ріпу сій. Долівка вимазана жовтою глиною, а стіни білою, й підведено чорним. На глухій стіні килим висить, й на килимі колодка з на пядь довжини, й на ній написано Nota. Ноту чіпляють тому, хто забалака по-наськи, — хто „мужичить“. Її доти треба носити, доки не спіймеш другого в такій же провині. Кожного, хто „мужичив“, записують в журнал і за кару назначають вивчити скілька-десять латинських слів під ряд — до трох раз, а там уже бють. Від ноти висить мотузок, як нашільник. Тут під стіною й кровать старшого. На дверях написано по первій значці кожного дня в неділі по ряду: Н, П, В, С, Ч, П, С; й над кожною написано число дня, — останне число п'ятнадцате липця. Сі значки опріч того ще й так толкують: (Н) не пий (П) попе (В) вина (С) сиди (Ч) читай (П) письмо (С) святе. В хаті — ні духу живого: хазяйка пішла до смотри-

теля просить, щоб школярам білетів не давав, бо не сповна їй заплачено; а школярі ще не поприходили. Як чути топіт, наче лошата біжать; далі крик, сміх, зойк. Се дівтора йде. В-сам-перед ввійшов у хату Люборацький, лап за шапку жменею й жбурнув на кровать та й тиць на стіл. Вбігає другий. Сей поскакав по кроватях. За ним третій, четвертий — одинадцятий, дванадцятий, — й закипіло, як в казані. Старшого не було — тринадцятого. Де-ж вони сплять? — подумаєте. А на тих шести кроватях — по два або й по три в-купі, тільки старший сам. Щоб не було тісно, то вони головами лягають одні до образів, а другі до порога й в ночі один другому очи підбивають. Се не в-дивовижу. Й стає розуму в батьків сажать дітей по стільки в одну хату! Стало-б його на те, щоб не губить своєї дитини; та чолом муру не пробеш: не своя воля тут грає, а смотрительська. Як Люборацька приїхала з Антосьом, то, як всі, взяла пару калачів хліба, — а в тій стороні калачі печуть, що в решето не зміститься — здорові, — пляшку вина взяла й три карбованці грішми, та й повела сина „являтись“. Йдучи поперед класи, здибала жінку, таку здорову з себе, що куди! червону; дукачів та намиста на їй, аж шию гне.

— А що ви, їмосць, сина привезли? — питає вона.

— Еге-ж! отсе веду являтись. Чи смотритель дома?

— Дома, та сердитий.

— Боже, твоя воля! А дуже сердитий? — пита пані-матка.

— Як вогонь, — озвалась молодиця.

— Господи — Господи!... Та вже не з'їсть.

— А станцію вже маєте? — запитала та молодиця.

— Ні, ще.

— До мене, їмосць; в мене людських дітей таки гурточок, мене знають. Не будете нарікати. Питайтесь до Волоської.

— Та коли-б мені як до смотрителя перше, — відказала пані-матка.

— Се вже, дасть Бог, відбудете як-небудь, — відказала Волоська й додала, — приїзжайте, їмосць! Не знайдете краще, як у мене. А славний ваш синок... А чи несете щось смотрителю?

— Та що Бог дав.

— То не лякайтесь, — змякне.

З тим і розійшлися.

— Слава Богу, — подумала Люборацька, — що найшлась така людина! Хоч духу піддала. — Йї пішла своєю дорогою.

Йдучи в місто від Кодими то-що, з полудня, як вже доїжджати до жидівських домів, по праву руку стоїть церква міська, а по ліву, далеко від дороги, вниз за пустим горідом — двір, чолом проти гори, з рундуком, й перед двором великий пляц, штахетами обгороджений.

Проти воріт на-впоперек якийсь забудинок, тож мурований, — немазаний був, то й видно, що з білого каменя. Се станя, маштарня, дроварня й комора під одним дахом, а той двірок — класи, — князь дав. Класи стоять по праву руку, як іти від воріт, й по дорозі по тім же боці на стовпі

розбитий дзвінок висить. Все се було новина для Люборацької, що тягла через подвірря перший раз сама не своя, наче зварена. Та де-ж смотритель живе? кого поспитати? Наче Бог послав якогось пан-отця, тож з сином.

— За мною, — каже, — я вже бував тут.

Знов подякувала Люборацька Богу й пішла. Минають класи, повернули в праву руку за класи, а там ще обернулись в праву руку й стали спускається ступанкою наче в льох. Кожен ступінь озивався внизу, озивався й в душі нашої пані-матки.

— Як до його приступити? — питала вона сама себе. Й здалась на Божу волю: що, — дума, — робитиме сей пан-отець, те й я робитиму. А що вже син того пан-отця, то йшов білий, як глина. Не втікло се від гострого маминого ока. — Бідні діти, — думає вона, — не дарма мої татуньо покійні кажуть було, що будуть не ученики, а мученики; не учителі, а мучителі...

Ступанка не довга була, східців шість, а там в-право ще ступанка в сінці, на два східці. Ступнів зо два зробивши сінцями, на ліву руку двері. Скільки тут молилося, зітхало! Скільки плакало, ридало! Нема того, щоб перелічив. Топтався й я тут... Здається, з меньшим страхом ставали люде перед суд інквізиції, як оттут. Душа, було, завмре, зовсім завмре, як муха в-осени. Й землі під собою не чуєш, й світа перед собою не бачиш, тільки в вухах шумить та серце бється, як рибка на гачку. Вертаєшся, було, то наче з-заду чорт доганяє, — так помикаєш. Аж тоді трохи відійде

на серці, як за ворота вийдеш та оглянешся, що нема нікого за тобою.

В сих сінцях пан-отець вийняв гребінь з кишені, розчесався, обтер чоботи полою, розчесав сина й узявсь рукою за клямку.

— Чи ви вже готові? — пита Люборацької.

— Пождіть, чи не забула-м чого, — відказала вона.

Й стали в-двойзі, позадумувались. Діти стояли, як повкопувані; ще Антосьо не так, а що той, то як стовп — щоб поворухнувся!

— А що? ходімо! — заговорив далі пан-отець.

— То й ходім, — відказала Люборацька.

Пригладив той коси, бороду, вуса; глянув на свій вузлик, що ніс смотрителеви, глянув в руку на гроші. Люборацька те ж зробила, й двері, тихо відчинившись, ще більш страху завдали. Чого-б, бачся? Та вже хто його зна — чого, а чогось страшно, що й не сказати.

Довго стояли „родителі“, нім вийшов „ого високоблагородіє“; й кашляли й відкашлювались, — все коло порога; гомін чути, а самого нема та й нема. Як ось відчинились двері з другої кімнати й вийшов смотритель — стриженний, голений; ніс йому карлючкою, а очі світяться, як у kota, — здається, от й кинеться, як кіт на мишу. Вийшов і став. Поклонились пан-отець й пані-матка.

— Здравствуйте! — заговорив він, пишно дивлячись, як пан-отець й пані-матка на столі вивязували калачі й вино; далі пан-отець підійшов до його:

— Моє вам нижайшеє почитеніє! — каже. — Й

взялись за руки. Тут й щезло те, що в пан-отця в жмени. Те ж зробила й Люборацька.

— Вашъ сынъ первый разъ? — пита Люборацької смотритель.

— Такъ есть, ваше високоблагородіє, — відказала вона.

— А умѣеть онъ читать?

— Каже мій піп, що вміє, а я неписьменна. В церкві читав, сама чула-м.

— А ну, мальчикъ, прочитай намъ что-нибудь, — заговорив смотритель до Антося й взяв книжку з стола.

— Вот это, — каже.

Куди як оторопів Антося!.. Господи, — в душі молилась пані-матка, — допоможи-ж йому!

Та книжка була псалтир гражданського друку. Антося вмів лиш по церковному й то читав на насъке, а не на московське, то й почав: блаженъ мужъ ко-то-рый не хо-дышь по пуши...

— Того стоило-бъ попушить, кто тебя училъ читать! — гукнув смотритель. — А кто онъ таковъ? Кто училъ тебя читать? — запитав далі.

— Га? — озвавсь Антося.

— Питають, дурнику, хто тебе вчив читати, — підхопила мати. — Кажи: татко.

— Татко, — за мамою сказав Антося.

— Мій старий сам його вчив, — додала Люборацька.

— А самъ-то онъ гдѣ учился?

— Ми люде старосвітські. В школах мій старий не бував; так, коло дому навчився.

— Так і видно, — заговорив смотритель, —

не такъ бы дитѣ читало. Ево бы стоило попушить, что-бы не брался, коли не способенъ. А гдѣ вы остановились?

— Ще нігде, — каже Люборацька.

— Ну, такъ ступайте къ Волоськой.

Ввесь отсей час пан-отець стояв коло порога з сином.

— А вы гдѣ? — пита смотритель.

— У Волоськой думаю, — озвався пан-отець, — если будетъ ваша милость позволить.

— Хорошо! — Й пішов собі назад, звідкіль вийшов, а сі й собі пішли.

— Що то за Волоська? — спитала Люборацька пан-отця, якъ уже вийшли з того підземелля.

— Та то вдова, дячиха.

— Тут якась вже вербувала мене до себе й сказала, щоб до Волоської питатись, — чи не вона се буде?

— Та сама, — підхопив попович, — другої Волоської нема.

— Як там у неї — добре стояти?

— Ні, — каже попович, — я вже рік там, а нічого доброго нема.

— Чого-ж так смотритель за нею? — пита пані-матка.

— Платить, — каже пан-отець.

— Та ще й доносить, — додав його син, — іноді ще й підбреше. То смотритель й любить її.

— Он як!... А чому-ж в другім місці собі станції не знайти?

— Опісля злитиметься смотритель, — заговорив попович, — й буде за що, чи ні, так і бє.

— Хай йому цур! — озвалась пані-матка.

— І я кажу, — каже пан-отець. — Лучше нехай вже дитина так перемучиться, а до-дому приїде, то відживиться, а ніж мають ні за що здоровля відняти.

— Добре мої покійні татуньо говорили, — подумала Люборацька, — що то будуть не ученики, а мученики; не учителі, а мучителі. — Далі заговорила: согрішили ми перед Богом, прогнівили Його милосердного! Не дарма стоїть написано: нашлю на вас мучителів, грабителів, розорителів, і вкорочу вам, як будете злі... Не одному дитяті за наші гріхи тут віка вкоротятъ, — додала сумно.

— А що не одного талану позбавлять, то й Бог забув, — додав пан-отець.

Так, то іначе, а все на один лад кметуючи, дійшли вони аж до Волоської, покинули дітей своїх й поїхали, роспивши могорич. Що-то вже плачу було, як мати виїджала, а виїджаючи наказувала: „учись, синку, а то будеш битий“. — Антосьо не бував дальш Тернівки — й то з матір'ю, а тепер остався за девять миль! й гірко плакав та щиро. Та плач, хоч і цілий океан-море наплач, а лиха не обійдеш, ні обідеш. І мати сплакала й поїхала, поцілувавши сина в голову.

III.

Від жнив аж до Різдва бідував Антосьо у Крутих: і страху не раз набрався, аж крізь сон жахався, і голодом не раз намлівся, і всякої нужди натерпівся, і чого не було? Як приїхав до-дому, то

сестри зустріли його на подвіррі, ввели в хату, а там батько збірався „з молитвою йти“ й вже стояв зовсім готовий.

— Здоров! здоров! — каже старий, як Антосьо підійшов привитатись. Та привитавшись, і став неборак під грубою. А батько підійшов до його, погладив по голові й каже:

— Змерз, га?

Антосьо нічого не відказав і навіть не подививсь на батька.

— Та подивись бо на мене! — каже тато й взяв його рукою під бороду та й підняв голову. Та голова підвелась, а очі в землю дивились, або по боках.

— То й не подивишся на батька? — каже пан-отець. — Не візьму-ж я тебе з дзвінком, як з кропилом піду! Візьму паламарчука!

Антосьо й глянув, та зараз же спустив очі до-долу. О. Гервасій відступився: — нема часу, — каже, — треба з молитвою йти; — й до жінки: та який мізерний став!

— Або-ж там не вимучать? — озвалась пані-матка. — Не доїсть, не доспить... Не даремне мої татуньо покійні було кажуть, що то будуть не ученики, а мученики...

Нічого не відказав пан-отець: взяв патрахиль з хрестом і трєбником, взяв патерицю й пішов з хати; в сінях гукнув на міхоншу, й потяг за ворота. Тоді тільки пані-матка завважила, що тут й дочки стоять, та й гукнула:

— Ви чого стоїте, як свічки? Йй ти, корова,

стала? — се-б-то до Масі. — Гайда мені пшеницю вибрати!

В тій стороні кутю варять пшенишну, а не ячмінну, як в гетьманщині, ще й не сяке-таке зерно беруть, а вибірають що-найкраще. Вже за кілька день сидять над решетом, в кого баба є, а в кого дівора. Й пані-матка погнала своїх до „длубання“. Антосьо не пішов за гуртом, а потяг на двір та поліз по стромах шукати чого на санки. До вечора ще й насковзався. Там все гори.

Всі такі пан-отці, як о. Гервасій, росли, мовляв, у громаді, й хоч вийде на попа, а серце його все таки лежить до гурту. Й вже хоч старий, а не цурається давних компанистів: то іграшки спогада, то се, то те. І все давне відживало й до громади його тягло. А кому не любо оглянуться назад себе, спогадять свою провесінь, спогадять ту пору, як не знав лучшего вбрання за білу сорочку та червоний поясок, що мати сама з скрині вийме, сама й підпереже синка; як не бажав від світа нічого, лиш коли-б побігати з хлопцями? Не бачучи нічого злого на собі, такі батьки й своїм дітям не боронять жить, як самі жили. І о. Гервасій так. Хоч світ тим часом багато відмінився, на громаду стали позирать не тим вже оком, а він було ще й сам каже Антосьови: „та ти пішов би між хлопці, погрався б! Чого нидієш в хаті!“ А хто не був дитиною? І Антосьо як на вітрі полетить. І жди його аж ген-ген.

— Та ти хоч попоїв би, — скаже мати. А Антосьо лизне що, та й побіг.

— Вже наївся, — каже.

— Хай біжить! — озветься тато, — навганяється, смачнійш пополуднає.

Отак Антосьо жиючи, спізнавсь зо всіма хлопцями в селі й на всі штуки мав компанію, та ще що скаже — чи в коней, чи в баштана, чи в мняча, як літом, — то хлопці й слухають; а як зімою, то без його сковзанка не втиралась, і всюди його перед. — Ге! блаженство! Не один і носа розклеїть собі, та проте щасливий! Тільки вже на колесо¹⁾ Антосьо не сідав, бо вдалось йому в тямки: раз сів та злетів і розбив собі чоло над бровою, ще й навхрест. З сього пішло, що в Крутих його прозвали з-початку хрестоносцем, після христовозом, а там вілюком²⁾, що ніби Христа возить.

З того часу, як у-друге розбив чоло, Антосьо, мовляв, не сідав уже на колесо. Було виїде подивитись, і аж тремтить, аж йому волосся їжитьсь; та лучше з другого посміятись, а ніж самому смиховищем бути. І стоїть собі, дивиться; а колесо аж бурчить і льоду не доторкається. А кругом хлопці й дівчата стоять, піджидають, поки злетить той, що крутять його, щоб собі сісти й собі злетити та й стать крутити, щоб і третій полетів. Жартують, сміються. І Антосьо за гуртом сміється. А там один за другим на нартах³⁾ бігають. Вгле-

¹⁾ Мов би сковзанка, мов би іграшка на льоду, зрештою небезпечна. В гетьманщині про колесо не чути: нема великої такої води, та й лісу бракує на тичку. — *Прим. авт.*

²⁾ Осел.

³⁾ Мов би московські „коньки“, тільки з ребер робляться й треба підганятись закованою палицею, шо джокган або ожикгун зветься. — *Прим. авт.*

дів Антосьо — не миле йому й колесо: вже побіг джокганà шукать, й через годину — ого! — аж іскри скачуть — так полетів за гуртом і собі на нартах. Ще й джокган в його мережений. Так день до вечора пролітав; так й Ордана діждались. Пішов о. Гервасій з кропилом; кожен хазяїн чи хазяйка тому паляницю, тому те, а Антосьови шажок — дзвінок залатати. От дзвінок і перестас калатати, а вже дзвонить, бо залатаний.

Всього три дні ходив Антосьо по селі й виходив аж три злоті. Що то за радість була! Вже не то що, а знав він кожен шажок: де на йому пляма, де карб; а все лічить, все на купки склада, то в кишеню забере та побрязкує — сестрам жалю завдає, що в них нема, а в його є. От і приступила Текля та й скиглить: „дай мені, дай! дай, Антосьо, дай!“ Й Орісі аж очиці блищать, — так би й собі попросила; та вже соромилась за себе, то просила за Теклю: „та дай їй, — каже, — в тебе ж багато!“...

— Еге, дай! — озветься Антосьо, — а сам з чим останує? Вам дай, а я за що собі бублика куплю? А в Крутих не те, що дома: там і на шматок хліба жаден.

Згадував Антосьо Крути, а мати шматтячко передивлялась, сіртучки; швець чоботи приніс; Мася лагодила, що того потребувало, а там, заплакавши всі гуртом, випровадили Антосью з дому й остались ждати до нового роспуску — до Великодня.

Та і зіли паску без Антосью, бо не було способу через Біг переправитись: розлився, шумить, порони

позносив; а де зостався який, то на беріг витягли. Так довелось ждати аж до вакацій.

Як аж розпустили вже й на вакації, прибігли школярі до станції, мовляв, до Волоської, а її не було дома, й старшого не було. Як от після всіх і старший прийшов.

— А де хазяйка? — питає, — чому обідати не дає?

— Десь нема, — відказали.

— Ну, всеожженіє! — гукнув тоді.

Шатнула дітвора по кутках, знайшли журнал; старший сам „ноту“ зняв і положив на столі. Тим часом й свічку засвітили й поставили на столі. По всьому один взяв ноту й повісив собі на шию та й став; а старший взяв журнал і чита на обгортці: „Журналъ для записуванія поведенія учениковъ въ квартирѣ Волоськой. Поручається квартирному старшому Андрею Заболоцькому“... Та й перевернув обгортку. Там скільки графок: в одній ставиться число, в другій записується, „кто куда отлучался и за чѣмъ“, в третій — „скоро-ли возвратился“, в четвертій — „кто шумѣлъ“, — сюди вписують й „кто мужичилъ“. Пята графка зоставляється для начальника, — над нею надписано: „отмѣтка г. Инспектора“. — Все се перечитав старший, і всі стояли мовчки. Як перечитали й всіх, хто був записаний в журнал, і яку покуту виніс, тоді зняли ноту з шиї і поставили на стіл, над його розіпали журнал і запалили. Горить журнал, шмалиться нота, тліють мотузки, а школа співа: „вічная память“. По всеожженію старший ліг, а дітвора почала туватись, кому ноту заки-

нути. Кожен хотів услужити її, відомстити за своє.

— На двір „шалити!“ — гукнув старший. Та хто вийшов, а хто й не послухав: вже було послі екзамену, то всі власти й обовязаности ні до чого. Як надійшла й хазяйка.

— Чого б волочитись? — загремів старший. — Тут їсти — аж кишки болять, а вони пішли!

— Як і не піти? як би-м не пішла, то так би-сьте й пороїзджались; а пішла, то чорта з'їсте — не білет возьмете.

— Не возьму? — заговорив старший гнівно, — та я вам хату рознесу, як не дадуть мені білета через вас.

— Та я вже бачила таких мудрагелів! От лиш не мовчіть, то як піду до смотрителя, то так їжицю спише, що й не присядете!...

— А ну-ну! чи не розвалю хати! — Більш не було часу говорити, бо дали на стіл. Тільки вхопились за ложки, як загрузотало по-під вікна.

— Підвода до когось! — заговорили всі, й кожен подумав: може до мене.

Як входить чоловік і дає письмо старшому.

— До мене! до мене! — почав старший й, лігши поперек кровати — головою до стола, почав зо всеї сили грузотать в стіну ногами та гукати: — „Гвалт, роскіш!“

Й обід йому відлетів.

— А „гоірків“¹⁾ нема? — спитав, переставши грузотать.

¹⁾ Огірки.

— Є! — відказав хурман.

— А ягід?

— І ягоди є.

— Давай сюди. Сюди ягід! гоірків! — гука він і знов почав вироблять ногами.

— Та що ви робите отсе? — заговорила Волоська.

— Молчать, хазяйка! — озвався він; а тим часом хурман вніс мішок з огірками й горщик з ягодами. — Пішла робота по-за вуха.

Хай же старший молотить, а ми подивимось на двір, чи не їде друга підвода.

Як то ні? — їде до Антося. Не вспів він вийти проти підводи, хоч і збірився. Той тільки ходить, до кого довго не їде. Або сам, або в компанії з ким, кому по одній дорозі їхати, виходять школярі далеко за місто підводу стрічати. Кожен проїзжачий — все то підвода, думають вони, sub-aqua¹⁾. І скільки суму, як ні, та скільки ж радості, як потрапить на свою! Всю компанію забере з собою й везе до міста. Як лучиться, що потомляться, то раді й чужій підводі: посідають всі й везуть тому радість. Подивились би ви, яким огнем горять очи того дитяти, що каже камбратови: „тобі

¹⁾ Sub під, aqua вода—разом підвода—subaqua. Таких кованих слів чимало ходить поміж діворою. А то ще є цілі вирази—спадки тих часів, як мусіли балакати по-латинськи. От як один школяр ускаржався начальству на свого „камбрата“ (товариша): ego sedo *sobі* in *camineo* (камничик): ille *прийшов*, *me трупив*; ego *покотився*; caput *розвалився*, а *sanguis цюр-цюр-цюр*. Чи не се навіяло п. Котляревському: Eneus noster і пр. — *Прим. авт.*

підводу привів; сідай! їдь!“ Й мало не плаче, що в самого нема сього щастя.

— Люборацький! підвода до тебе! — хтось гукнув.

Аж затрясся малюк на сю звістку, аж побілів і на хвилинку наче прикипів до місця, наче його хто обливом приварив, та тільки ж на хвилинку. Далі як схопиться, то наче його припік з-заду... Й двері не відчиняв: самі наче відчинились; тільки долоні палали, що вгрівся ними з розмахом, як летів на двір. Приїхав староста Солодківський — само собою церковний: другого старости там й не знають, хіба на сватанню. Як сонечко зайшло, то Люборацький вже далеко був від Крутих: так виїхав, що не дав і коням гаразд перепочити. Не задержала його Волоської скарга, бо Люборацькі були чесні люде: як вмовились, так і сповнили. А де-котрі довго тупкали, нім прийнялась вона ждати до після-жнивь, і то положивши по золотому з карбованця проценту за місяць.

На другий день Антосьо обідав в Боршаді, а на полудень поспів до-дому. Дарма праця виписувать те, що діялось в Антосьовім молодім серці, як підїзджав він до свого села: от-от, от-от — і дома буде! Одна верства зосталась і здалась йому милею; й та година, що пропала на переїзд тієї верстви, довша була за весь рік. Се не то, що зімою: з-під кожуха й носа не виставити! Се було літечко, й Антосьо на кожну стебелинку приглядавсь, їдучи проміж пашень. А пшениця шелестіла; цвіли волошки, й цвірчали коники в пашні. Як дихне вітрець, то все поле загойдається, захви-

люється. Місцями й женці білили, й копи вже стояли, а більш того, що пятаки. Ось і знакомі жнуть, сторцюють снопи — Божу благодать. Де-де на стерні й будяк стояв сиротою: обжали сіромаху, зоставсь один й наче-б озирався, де ті колоски, що з ним розмовляли; наче-б сумував за ними, кивав червоними квітками-головками на всі боки: один я, один зостався сіромаха! Повіє вітер, замете снігом, коли ще яка товарина не зломить, не вкоротить віку. — По другій горі чорногуз дибав, коники ловив; а з долини церква виказувалась в садку, як горіх з гранки, й рябіли хатки. То Солодьки.

Ще від самого рання сестри виглядали Антося, й з-оддаєки його побачили, як сидить-хитається на тій бричці, що стояла під коморою, що невидимкою її прозвали, й здорово вміла торохтіти. Повибігали на зустріч, повилазили на бричку, — таки раді!... звичайно — діти: ще нічого не вміли, тільки любити; ще нічого не знали, тільки брат сестру, а сестра брата, а всі разом — отця-неньку... Щастя-щастя! Та що не минає?... А вік — як маків цвіт...

Першим словом Антося поспитав, чи є баштан.

— Єсть, кажуть, — вже й курінь постановили, й діда найняли. І кавуни є, й дині, — вже як голова завбільшки.

Він любив баштана стерегти, то найперше й запитав про його, тоді вже про батька:

— Чи татко дома?

— Дома, — кажуть, — а мамуня в пасіці.

За сим словом треба було злазити, бо вже стали перед порогом. Не ївши, не пивши, кинувсь Антосьо на баштан, і Оріся з ним пішла; пішла б й Мася, та нікого було дома залишити.

О. Гервасій спав й не чув, що Антосьо приїхав, й там-то здивувався, як він прийшов з матір'ю до-дому.

— А де ти взявся? — каже.

Антосьо нічого не відказав, тільки осміхнувся й став, нагнувшись, не дививсь на батька.

— Та подивись-бо на мене, — каже тато. — Й узяв його під бороду та й підняв голову, як і на Різдво. Як і тоді, голова подалась, а очі все в землю дивились: не смів поглянути на батька, — скоро привчили!

— Та який же ти мізерний став, — каже тато, — ще гірше, як на Різдво.

— Хіба там мало біди зазнає, — озвалась мати, — не доїсть, не допе, не доспить — то й марніє. Як би дома, то побігав би, а там нидіє, як на привязи.

Сестри мовчки поглядали.

— А як-то ти вчився? — спитав тато. — Чи перевели?

Заблищали очі в Антося, що можна похвалитись.

— Ще й похвальний лист дали, — каже.

— А ну, покажи, — каже тато.

Антосьо пішов, розв'язав, що треба було, й показав той лист.

Кинулись всі дивитись, що він такий розмальований.

— Добре, сину, добре, — каже тато. Й віддав лист. — Сховай, — каже, — треба буде під скло вправити.

— Бачте, — заговорила мати дочкам, — бачте! Антосьо похвальний лист має від чужих, а вас і мати не похвалить. Гайда мені до роботи!

Поспукали носи дівчата й пішли; за ними й Антосьо потяг.

— Чого ти такий мізерний? — поспитала його Мася.

— Я? — каже Антосьо. — Я не мізерний.

— Де тобі ні, — аж очі позападали!

— То так тобі здається, а я зовсім не мізерний.

— А чи добре тебе годували?

— Де вже добре! Дасть червоного борщу та пастроми¹⁾ й хоч — їж, хоч — дивися. Як в хату внесе, то хоч носа затикай.

— Того ж ти й мізерний такий, ще гірший, як на Різдво був.

— Хіба ж я мізерний? кажу ж тобі — ніт.

— А то правда, що ви там не доспите нічого?

— Се то правда, що спать не дають.

— А як же вони не дають?

— Хіба я не розказував вам, як був дома на Різдво?... Аби задрімав, то так й дасть в „кушку“, або „пинфу“ пустять...

— Що се воно таке? як то — в кушку? яку то пинфу?

— Ет! відчепіться! — озвавсь Антосьо.

¹⁾ Таке просильне мясо—овечина. — *Прим. авт.*

— Скажи, любо, скажи-и! — почали просити сестри.

— Не скажу!

— Скажи, скажи-и-и!...

Засміявсь Антосьо й каже:

— То, маєте, так: як завважить старший, хто жупчики ловить, то й моргне на кого-небудь, а той візьме перо за два кінці, вигне та підведе до самої кушки й пустить; аж сльози покотяться.

— До якої-то кушки підведе? — питає Маса.

— З тобою балакати!... до носа!

— А ніс хіба — кушка?

— У нас кушкою звать, — каже Антосьо.

— А пинфа що то таке? — знов поспитала Маса.

— Пинфа?... пинфа от що: візьме паперу та бавовни й скрутить папір в дудочку й в один кінець, в тонший, завине ту бавовну, запалить, роздує. Як добре курить, то запаленим кінцем візьме в рот осторожно й подме. То так сапне! диму, як голова завбільшки, висунеться під ніс. Ще й кожухом накриють, як на кровати спиш...

— Та нащо ж се? — питають сестри.

— Щоб не спав!

— А воно ж не душить?

— Де то вже ні! так закашляєшся, що ну! бухикаєш та й бухикаєш! І сльози котяться, наче били.

— Хто ж се виробля?

— Хіба я вже не казав вам? — старший.

— А як би йому так?

— Йому? — ніхто не має права!...

— І бють вас добре?

— Ет! з вами не переговориш, — немов би з гнівом відказав Антосьо й почав чогось шукати.

— Чого ти шукаєш? — питали сестри.

— Ножа! Піду вудлице вирубаю.

— Скажи, чи добре бють, то скажу, де ножі, — каже Мася, — та ще в нас є такий гострий, що ну!

— Гляди ж, щоб дала ножа; бо як обманеш, то вже ніколи нічого не скажу, хоч проси й розсядсья.

І розказав, як там катують. Мася аж перекрестилась, Оріся й собі, й Текля за ними.

— То за що ж се? — питають.

— З ласки та на втіху: от або замужичиш, або що.

— Як то — замужичиш?...

— Давай ножа!...

— Та скажи перше!

— Давай ножа! давай тобі кажу!

— Скажи, то дам.

— Давай, бо буду бити!

— Скажи, то дам!

— Е! — почав Антосьо з гнівом й підскочив з кулаками, — давай, бо так і вчистю.

Мася тільки усміхалась.

— Не даси?... давай!

Мася все сміялась.

— То на ж тобі! — сказав Антосьо й з сим словом такого стусана дав, що та так й облилась сльозами. Оріся й крикнула:

— Чого ти бешся, Антосю!

— Вже почали? — гукнув тато з покоїв.

Та Антосьо не чув. Він тільки вчистив Масю, то так і чкурнув з хати. А сонечко вже заходило. Поки Антосьо справився з сестрами, всі хлопці довідались, що він приїхав. Були й такі, що не вірили, аж поки самі не побачили, як він вертався з поля з матір'ю.

— Антосьо йде! — стали кричать. І вискоком за бричкою — та не пішки, а все верхами на хворостині, та ще й загнуздавши її, бо коні все цугові¹⁾, щоб не здурила, не побила. А на що ж так батюгою підтина? — Е! не знаєте ви! Щоб лучше басувала. — Аж копіт збили дорогою. Антосьо мов би духу коням піддав, бо всі тащать такими герцами, що мабуть і під самим гетьманом лучшего коня не бувало.

Куди ж вони їдуть, молоді лицарі?

Просто дорогою за Антосьом. І як він повертав у подвірря, хлопці гукали:

— А чи вийдеш?

— Побачу, — відказав той, і серце йому задріботіло в грудях, як тільки в такому віку й може.

— А як думаєш — вийде? — питали хлопці один одного, як Антосьо пішов до хати.

— Може вийде, а може й ніт.

— Пождім його, та тим часом і коні попасемо!

— Ну добре, — заговорили й поставили свої коні в ряд, повстромлявши голови їх у пліт. Другий споришу нарвав, посипав перед конякою: „їж,

¹⁾ Цуговимми називають подоляне тих коней, що годяться в коляску.. — *Прим. авт.*

каже, насичайся... Ге! Чогось не їсть! мабуть, дорогу чує“.

Поки отак коні стояли на підпасі, верховці крізь тим позирали, чи не йде отаман. А він з сестрами справлявся. Хто дверми скрипне, тут все думають: от він. Аж ось і справді він.

— Сюди, сюди! — почали хлопці. Антосьо й побіг до них.

— Ге! — каже, — а в мене й нема коня.

Переглянулись лицарі й мовчать.

— Нумо, браття, в коней! — заговорив Антосьо.

— Нумо й у коней! — Зараз поздіймали вуздечки, звязали віжки, стали в-протяж і закурилось. Антосьо ззаду лиш поцмокнував, любуючись, як його коні басують.

IV.

Промайнули вакації, як з батога тряснув, навіть Антосьо і в мняча не награвся, і в коней не набігався, хоч бігав що-неділі, що-свята, і в мняча грав що-дня, як проти ватаги вийдуть. Як на зло — тільки розіграються, а тут чечуга й тне свого клуса — тюп-тюп! тюп-тюп! — і кургиче. Малеча, що сидить підд тином, і почне: „ватага йде, молока несе, а що в цицьці — то мені!“...

Коли б хто мав силу Навина, так би й гукнув: „стій, сонце! ми ще не награлись!“ Та ба! пора вівці вилучати. Та ще як трапиться, що ягнята злучаться, або телята! Й без того крику, аж в небі чути, а так і Бог забув.

Е! не хотілось Антосьови у-друге до Крутих! Тут воля на все, й всього доволі, а там!... І плакали, й молились, та таки попросились. Поїхав Антосьо — та не сам, не з батьком, не з матір'ю, а духовник віз свого внука, то й Антося взяв. І тепер би дорога не минула Люборацької, та вона не мала часу: збиралась в Тернівку везти Масю до науки.

Пан Росолинський здержав слово: був на Спаса в Тернівці, бачивсь з Печержинською і привіз пан-отцеві звістку, що в неї аж одинадцяттеро дітей вчиться. Як би не жнива, то Мася давно б уже була в Печержинської, тим більш, що дідич спокою не давав; та жнива були на заваді. Тільки ж під кінець серпня жнива минули й возовиця кінчилась, то на все було часу.

Довго пані-матка не приставала віддати Масю в науку, а ще до ляхівки: „нащо, каже їй та наука? Ще й віри відцурається?“ І вмовляв о. Гервасій, і все. Й йому, правду сказати, не науки бажалось для дочки, й не освіти; а хотілось, щоб і вона була, як людські дочки, як всяка панянка: чи навчиться, чи ні — аби в учительки була, та полідськи цвенькала, бо з „хамською“, хлопською мовою, мовляв Росолинський, тепер вже нікуди соватись. Такий, значить, світ настав...

— Ні вже! Що не кажи, а анцихрист або вже народився, або скоро народиться, — заговорила пані-матка. — Де таке видано, щоб дівчат учили, як хлопців?... Ні вже! вже останні часи зближаються!

— Дурна ти та нерозумна з своїми часами останніми! — сказав пан-отець.

— Говори: дурна! — озвалась пані-матка. — Вже ти не розумнійший за мого покійного татуня, а вони, було, все розказують, що так і так діятиметься, як зближиться страшний суд. І як згляну на світ, то якурат так і єсть, як було покійні розказують.

— Дурна ти, й твій татуньо дурень був.

— Та пуста річ сказати: дурна, дурень. Ще я — ну! Хай і дурна, а що мої татуньо покійні то дуже розумні були.

О. Гервасій засміявся.

— Ти смієшся? А ну ж скажи, кому в пеклі буде найгірше?

— Тому, хто найбільше нагрішить.

— А хто ж найбільше нагрішить?

— От тобі й раз!... А почім мені знати?

— Бач — не знаєш, а покійні татуньо то й знали: піп найбільше нагрішить!... А которий так не служить, не щиро править, а тільки язиком меле, тому язик висітима аж до пояса, та такий черний! І чорти гаками тягтимуть його за язик... Он то як!...

— А-ну ще що?...

— Буде з тебе й сього! Ти ж піп, ти сам повинен знати; а я неписьменна! — куди мені попа вчити? — Се-б-то хтіла похвалитись, що, мовляв, я й неписьменна, а знаю більш за тебе. — Е, як би то мої татуньо встали! — додала, киваючи головою.

— То що б? то що б? — забалакав пан-отець.

— Вони все б розтолкували, що до чого йде. Все було розказують, як і що. От як дивлюсь тепер на світ, то наче їх речі слухаю. Кажуть було:

монахи житимуть, аки миряне; а миряне, аки невіра. Хіба тепер не так? — Кажуть було, що як зближиться страшний суд, то люде поробляться скнаррами такими, та гроші любитимуть; один рів будуть засувати, а другий копати; ліси пообкопують!... Все було покійні розказують! А тепер хіба не так? Та ніхто не бачить... Женитимуться, кажуть було татуньо, веселитимуться до останньої години; нікому й у голову не прийде, що ангел іде й печати несе; кохатимуться, женихатимуться й гадки не матимуть: осліпить сатана. Й блажен тільки той, кого обряцет бдяща, — закінчила пані-матка й зложила руки до Бога.

Дійшло до смаку пан-отцеви, він й озвався: — Та й Маргин Задека пише багато. Він каже: що Москва взойдеть на височайший градус; що духовное владеніє прыйдеть во изможденіє, и закони ослабють. Воно-б, бачся, й так! Та ще жидови чимало на світі зосталось, а в останні часи вони всі вихристяться... От що! То я й думаю, що до того ще далеко.

— Безпрестанно молітеся, пишеться в письмі святім, — заговорила пані-матка, — майтесть на осторожности, бо не вісте ні дня, ні часа, в огонь же син чоловічеський прійдеть.

— В який огонь? то в оньже! — поправив пан-отець, — ніби-то: в котрий.

— Говори! — озвалась пані-матка, — хіба ти розумнійший за мого татуня? А вони покійні було читають в огонь же...

— Та я тобі книжку покажу.

— Як би я вмiла прочитати, то що іншого;

тоді давай мені книжку. А тепер на що вона мені? Та й те сказати, що теперішні книжки перепорчені, — давних правдивих нема, попереводили.

— Бач! тобі погано, що не вмієш читати, а Масю до науки не хоч везти.

— Вона ж уже вміє по книжці молитись, то чого ж більше?

— Сього мало по теперішньому світі. От послухала б єси Росолинського, то не так би заговорила.

— А він хіба з Богом говорив?

— Та дурна твоя голова жіноча, — сказав пан-отець, — хіба як з Богом не говорив, то вже й віри йому не няти?

— А чого ж ти віриш у його, як турчиц в місяць? хіба він знає, куди до раю навпростець?

— Эт! кому що, а курці просо! — заговорив пан-отець із серцем, і аж силюнув. — Дай-но чого перекусити, а то аж кишки сваряться, — додав далі.

Не вспіла пані-матка на стіл подати, бо приїхали гості — сусідський таки пан-отець: була неділя, то для кожного вільний час. Почалась учта. А попи — народ учтивий, — куди! нікому не жалують хліба-соли. Випили по чарці, що один Бог, далі по другій.

— Що ж, — кажуть, — варт чоловік без пари?

— Та Бог в Тройці перебуває!

— Та хіба в нас не чотири євангелисти?

— Е! як на руці чотири пальці, то каліка: треба щоб пять було.

— Шість день Бог творив світ.

— А в сьомий почив од всіх діл своїх.

— Та не так-бо, — каже Люборацька, — а ось

як: премудрость созда собі дом і утверди стовпів сім.

— Га-а-а! добре, мамуню! ій-Богу добре! — заговорив гість, хитаючись і хапаючись цілувать її в руку.

Поставили й „сьомий стовп“... А як долічилися через дванадцять апостолів, чотирнадцять посланій Павлових та зближались до сорока святих, то й самі стовпами поставали. Й на день засіріло.

— Пора мені до дому, — каже гість.

— Та ще по чарочці! — заговорив о. Гервасій.

— По одній, — додала його пані-матка, — щоб знаєте... А! — додала, — хай нашим ворогам тяжко! — й держачи в руках чарку з „православною“, почала приспівувати, а пан-отці підтягати:

Зажурилися вороги,
Що ми стали пити;
Заболіли їх животи,
Чим будем платити...
А ми тут, вони там,
Трясця їх животам...

Та й заговорила, дивлячись на чарку:

— Пройшла еси вогонь й мідні труби, й пляшки й келишки; всюди їздила, то піди ще й пішки!

Й випила, скривилась, зморщилась, налила для гостя й дає:

— Проше, вашеці!

Взяв він і приглядається, а Люборацька співа в долоні припліскуючи:

А випийте ж, кумцю!

А випийте ж, любцю!

Та випийтеж до дна:
Там горілочка смашна.
І за нас, і за вас,
І за тую неньку стареньку,
Що навчила нас, нас,
Хороше ходити, горілочку пити.

Останні слова вже притоптувала.

Та „кумцьо“ таки не випив.

— Чи пете ж?

— Попо-попождіть! попо-ждіть, мамуню! Зараз!
— й затаг, рукою вимахуючи: — До-сто-йно есть
я-ко воистину...

О. Гервасій за ним, а пані-матка й собі... Далі поставив гість чарку й вдарив поклона, а за ним й усі. Співають та бють поклони, а на дворі вже старий день.

— Пора їхать! Пора! — каже гість, як про-співали й сльози обтерли.

— Пождіть, кумцю! Ще хвилиночку! — про-сить пані-матка.

— Ні вже! бувайте здорові!

— Та сядьте-бо, щоб старости сідали! Та ще вишнівочки...

— Ні, спасибі!

— Ну, дулівки...

— Спасіби! Поїду.

— То сибіряку, або сливянки, або яблунівки...

— За все, за все спасибі! Поїду! — й попен-тавсь на двір казати коні запрягати.

Поки запріг попівський наймит, то вже й небо

червоніло; поки виїхав, то ще не пізно було, бо сонечко тільки з-за гори викочувалось.

— А тепер, жінко, спати? — заговорив о. Гервасій.

— Тобі добре спати, а мені хазяйство...

Через годинку пан-отець хріп, а пані-матка товклась по перині.

Не часто траплялись такі оказії в Люборацьких, та все ж бували; тільки не за кожним разом таку палю забивали, хоча й на-сухо ніхто не виїздив. Такий уже звичай.

Тим часом зближалась друга Пречиста, а припадала в суботу; в п'ятницю ж у Люборацьких така колотня була в двірку, що й не сказати: пані-матка ходила з заплаканими очима та бідкалась; Мася немов би плакати збиралась, а пан-отець тільки руки потирав, кидаючи оком на вузли, вузлики, вузлички, що рядком понаскладали, наче на край світа в дорогу збирались. Не так чого понабірали, як їжі: скільки печених курок, ковбас, сухариків, сущиків і всякої всячини! Наймички аж повпрівали, бігаючи то з пекарні, то в пекарню; пані-матка також п'отом обливалась, обв'язуючи, замотуючи; тільки Мася ні в віщо не входила.

Чому-ж се так? Чому пані-матка не нажене їй холоду? Ге! Вона вже останні години добуває дома — в науку поїде, то хай погуля.

Глянула пані-матка на все, чого понаготовляла, й задумалась: — коли-б, каже, чого не забути, щоб дитина не мліла голодом в чужині; бо не дурно ж мої покійні татунь розказують було, що будуть не ученики, а мученики... Боже мій, Боже! —

додала в голос, — лучше було не родитись, а ніж бачить, що тепер діється на тому світі Божому.

Взавтра вже мала виїжджати Маса, й як всі полягли спати, а в пекарні ще начиння милось, вона кивнула на наймичку Ганну й пішла на тік, стала в кутку між стійками й почала гуторить. Все село знало, що діялось у пан-отця, то слуги й подавно, тільки ніхто не знав, чому батько хоче, а мати ні.

— Тим, — каже Маса, — матуся не хочуть, що там запанію.

— То не панійте, — каже Ганна.

— Е! мене ж за-для того й везуть.

— То прикиньтесь, що запанієте, а справді не панійте.

— Не вмію.

— Біда! — каже Ганна. — Тоді вже не станете зо мною до розмови, як тепер; тоді вже, може, битимете, як і подивлюсь на вас, тоді...

— Не знаю, — перебила Маса. — Може, з мене вийде така ягà, що й пальці слугам підрізуватиму.

— Не дай, Боже, щоб ви перемінились! Тепер я вас, панно, так люблю! Всі дівчата вас люблять, все село, а тоді зненавидимо, що й зустрітись противно буде. Не панійте! жаль вас буде. Тепер і співаєте з нами, й все; й за дружку стаєте; а тоді... Ви обіцяли мені вінок виплести до шлюбу, — вже не виплетете, вже запанієте. — Останнє слово Ганна вимовила так жалібно, що аж сльози покотились. Маса й собі заплакала, не знаючи чого.

Виріши між простими дівчатами, хоч не в роскошах, та й без нужди, Маса надивилась на горе гірке й вицохала добре серце, бо й своє лихо на-

вчало й чуже. Від простої ж людини вища, розумніша нічого злого не перейме, а ще й ту за собою поведе. Тільки й переняла Маса від дівчат, що пісень понаучувалась; та кому сей скарб на заваді! Навіть не набралась ненависти до панів. Лучалось, що кляла їх, — та й своє лихо забувається, а чуже й голови не держиться. Не знавши жадних витребеньків та викрутасів, була вона проста та щира; нічого не крила в собі, бо й нічого було, як квіточці гоїї в зеленім гаю. Панування прилежало небогу, й їй кортіло запаніти, та в душі жаль було тієї простоти, тієї невинности, що вона збиралась кидати, сама не знаючи, чого шукає, що кидає. І щиро плакала, сама не тямючи, чого сльози ллються.

Йдучи спати, Маса думала собі: мабуть я, хоч і запанію, а не буду погорджати простими дівчатами. Вони такі добрі!... А може й буду: може вони добрі тільки тепер, як я не панюча; а як запанію, то злукавіють, як Ганна каже, й я їх зненавидю. Бог його зна, що то буде!

А Ганна думала: прокляті науки! З такого янголяти вироблять чорта, що ні відхрестися, ні відмолишся. Пропаща людина! Бодай той непрощений був, хто видумав таку нелюдяну науку!

Виїжджала Маса на саму другу Пречисту: вибрала мати свято, щоб часу не згаяти. Дівчата вільні були, то й прийшли випровадить попівну-товаришку. Попроцавшись з батьком за-довго перед виїздом, бо він пішов до двору, попросилась вона в матері й пішла вперед з дівчатами. Багато вони говорили, ще більше раjali, як прикидатись

панею, а справді панею не бути; як викручуватись від учительки, як, бува, провинишся, — всього було сказано: чим багаті, тим і раді. А ще й половини не виговорили, як показаласть курява, що їхала пані-матка. Попрощалась Маса з дівчатами, поцілувалась з кожною, доки ще не видно було до матери, — бо вона хоча й не забороняла сходитись з дівчатами, а брататись не дозволяла, — й ждала при дорозі. В полі вже тільки стерні жовтіли, та рябили гуси, а де-де й худобина ходила пустопаш.

— Отсе ми випровадили товаришку, як на цвинтар, — говорили дівчата, вертаючись в село. — Вже вона не вернеться для нас, пропала; запаніє, злукавіє, то все одно, що й вмерла. Прокляті науки! — Й почали співать сумних пісень: як мати виряжала доньку в чужу сторононьку, а сонечко грало у неділю рано. Проспівавши сієї, почали й другої:

Бувайте здорові, батьківські пороги,
Куди походили мої босі ноги.

V.

Кому лучалось бути в Умані на Софіївці літ тому з двадцять назад, той мусів завважити на гулянні за паном статнього козака, чорнобривого, високого; з обличчя він був дуже гарний, а в очах світилось щось котячого, мов би так і кинеться, як кіт на мишку.

Ми себе забули, а ляхи не забули, щò ми були; то мов би на знак, що поконали козацьку волю, що по їх сталося, — двірських служак звать козаками

й зодягають їх наче б по-козацьки, тільки все на сміх: шлик козацький з червоним верхом й китицею, а шаровари аж білі, й сірого сукна куртка — не куртка, а немов би фрак, та й не фрак; а казна що: з-переду поли зовсім обрізані, а з-заду хвостик, й блискучими кгудзами обтикано. Ще й жилетка червона, як жар, і також з блискучими кгудзами. Літом, замість отого фракa, козаків водять в такій одежині, що й імя нема; до станка пришито замість полів брижі з-на пядь довжини. Замість шлика, літом можна бачити на козаках якусь шапочку-макотьорку, що тільки чуб накриває; по-під шию вона ремінцем прив'язується, щоб з голови не зпала. Де-де на такій шапочці можна бачити й гальони. Запорожжя панам кісткою в горлі сіло; то щоб лучше його осміять, вони вчепили своїм дворякам оселедець: жмут волосся коло лівого вуха. Його там звуть: „кок“.

Такий то був козак й так зодягався, що ходив за паном по Софіївці. Був він син звичайного кріпака, чи, як там звали — панського підданого, Стецька Печериці, а сам звався Явтух. З-початку, як і всі хазяйські сини, пас він батьківські ягнята; а там, як набірали хлопців у двір, то й йому випала лиха година. В дворі Явтух спершу був за *козачка* — ніби то кухтою, — а там, як підріс, то й *козаком* зробили — се-б-то їздив за фोरися й коло панів таки услуговував.

А в пана була „содержанка“, її величали панна Фрузина. Була вона звичайна Приська, чи Фрасина — по книжному Евфросинія, — кріпачка, силою взята в двір; за літ скільки запаніла, зляшліла й

стала зватись з волі пана, та й не без своєї, Фрузиною й панною.

Поки Явтух ріс та краси набірався, Фрузина ледачіла, старілась; як йому минуло двадцять, як на його всі заглядалися, — їй стукнула тридцята паска, а з обличчя більш двадцяти літ їй не показувало. Тоді стала вона докучать панови: віддайте мене, бо собі сорома наробите: де-ж мені дїться з малим сиротою?

Не трудно було вдоволити її, мавши панську власть: — рече й биша! Й дав пан приказ „некрут“ ловити. Наробили галасу в селі, а парубків з двадцять забили в дибки. Стали небораки в лаву, кожен із сторожем в паровій дибці та ще й у путі. Нікому й у голову не приходило, чого то панна Фрузина в вікні сидить — сумна та невесела; матінки плачуть, сестри побиваються; то думали, що й їй до серця дійшло. Явтух жартував, по-смішкувався з новобранців, що вони носи позпускали й так поприбрані; а того й у голові не клав, що взавтра ясне сонце, з-за гори викочуючись, застане й його на зборні, в дибці, й ланцюгом до сторожа прикованого.

— Що? найшла-сь до сподоби? — питав пан Фрузини, як новобранців на зборню відвели.

— Ніт, — каже вона.

— То, може, кого знаєш, що не взяли? кажи, я пошлю.

Не думаючи, Фрузина показала на Явтуха; не думачи, пан послав Явтуха ж за війтом й двома десятниками.

— Прийшли! — Явтух доложив.

— Rozcekaja, — відказав пан, і казав давать вечеряти.

Веселий Явтух до столу usługовував, а ще веселійш позирала на його Фрузина.

— Fajkę! — гукнув пан по вечері.

— Słucham! — Одвітував Явтух, й люлька як вродилась.

— Поклич сіпак! — додав пан, пихкаючи.

— Słucham, — озвався Явтух і зник.

Ввійшли сіпаки, трохи не в ноги поклонились.

— Ото, — почав пан, — раніе dobrodzieju, уважаєте, я завважив, що в нас один некрут негодящий; треба його, раніе dobrodzieju перемінити...

— Пан те знають, — відвітував війт. — Як перемінити, то й перемінити.

— Я, раніе dobrodzieju, — заговорив пан, — перебрав все село й годящого такого не знайшов. Беріт Явтуха.

— Двірського, вельможний пане? — війт каже.

— Якого тобі двірського? — підхопив один десятичник.

— Та двірського ж! — пан каже, й гукнув: — Явтух!

— Słucham! — Сіпаки зирнули один на другого, а Явтух з'явивсь.

— Ступай за ними, — сказав пан.

— Słucham, — одвітував Явтух, і всі вийшли.

— А що? — почав війт за ворітьми, — за діло браться!

Десятники й схопили Явтуха за руки.

— Що се? за що се? — почав Явтух.

— Довідався згодом!

— Мабуть на зборню? — сумно запитав Явтух.

— Та вже ж не в панську пекарню!

— Та в некрути? — додав Явтух.

— Та вже ж не тарілки лизати!

— Не потішайтесь, дядьки! — Явтух каже. — Мене спіткала лиха година, вона ж й на ваших дітей засіла, та може й вас не мине.

— Та се що другого, — відказали ті. — Чи нас, чи дітей наших заберуть, то громада добрим словом згадає; а тебе ледачого здамо, то й на молебень дамо.

Ще б, може, розмова велась, та вже зборня відчинилась.

— А! а! — почали новобранці на все горло, як побачили, що Явтуха в дибки забивають, — отсе тобі, щоб не глузував з чужої долі лихої!... Ти думаєш, ми не бачили, як-то ти шкірив зуби, як нас переписували? ото не смійся, підошво панська!

— Браття! — почав Явтух, та з гурту перебили:

— Еге! браття! а давно побратався? а за годинку перед сим? Ге! панський устілок, бач! Не забули ми тобі, як ти нас прискаржував!

— Браття! — почав знов Явтух, — і я безталанний, і ви не щасливіші за мене; не сварілось же хоч тут, звідкіль не кожен до дому вернеться. А хто скаже: кому з нас не останній раз завтра мати борщу наварить?

— Що правда, то правда, — заговорив сторож, — і мій син...

— Та що правда, то не гріх, — одвітувано з

гурту, — а як-то тобі з панських подушок та на соломі спати?

— Який чорт — не я бачив подушки!

— А чого ж так з-висока на нас позирав єсь?

— В палацах, бач, жив, — підхопили з гурту.

— Хай же й на зборні поваляється!

Й почали пісню:

Ой зачула моя доля,
Що не бути мені дома;
Буть в неволі козакові —
У залізі, у закові —
В тяжкій дибці, в лютім горі,
У некрутському наборі.

Ще пісні не скінчили, як запіли півні, й Явтух заплакав: у сю пору він весною, бувало, соловейка слуха крізь вікно з палацу; заплакала й решта новобранців: у сю пору вони, хто в полі ночував, зганяли воли пастись; хто дома — не раз з дівчиною-зіркою стояв де в затишку, або під деревиною сидів. А тепер!...

Се діялось аж за Тульчином, від Солодьок миль за девять, або що.

У Явтуха ще жив батько — заможний був чоловік, — ще жила й мати, й сестра-каліка. Тільки й роду було. В селі як в барабан вдарив, що Явтух на зборні сидить; ще на світ і не заводилось, як дійшла ся чутка й до отця-неньки й, чуть на-зорю, вони вдарились до пан-отця та лямцем йому до ніг: „пан-отченьку! добродісчку! визвольте наше дитя! Хай матимем хоч під старість на допомогу. Хоч з торбами підемо, та прейма матимем, де зіму зімувати“.

З попа була людина добра, то чи сказав що, чи ні, а зодягся в рясу — знак, що пан-отець до двора йде за ділом — й каже: „піду, попросю, а більш не можу“.

Так коло полудня вернувся пан-отець, і Явтухів батько прийшов до його. Сей наглядці ходив за батюшкою, й ох, як тяжко було батькови, що пан-отець загостювали, а його син — одним-однісенький — отам у дибці!

— Ні приступу! — каже пан-отець.

— Ох лихо моє! — мало не заголосив Стецько, — пропаща дитина, та й ми з нею пропащі.

— Підождіть, може ще що й буде.

— А чи буде ж?

— Та се в волі вашого Явтуха й у вашій...

— Де вже!

— Я вам кажу. Ось слухайте: панна Фрузина — так і пан-отець її величав, — за його тупкає перед паном.

— Панна Фрузина?! Тьху! тьху! — почав Стецько плювати.

— Чого ж ви розходились? — пропаде син.

— Та хай лучче пропадає, аби як людські діти, а ніж по-собачий. Я ж догадуюсь, чого їй забагається: вона хоче з ним до шлюбу стати.

Як почав батюшка вговоряти, як почав вмовляти, як почав преставляти та виправдувати її, то Стецько слухав, слухав та й каже: „порадимось з жінкою й побачимо“.

Через тиждень в дворі й у Стецька весілля було: музики бубнили, чарки дзвеніли, набірались лиха й підшви й передки. А Явтуха мали на оці,

аж цоки від шлюбу не вертались. І всі дружби й бояре в путах були, бо забрав він новобранців, — каже: „хоч в-останнє свою біду потішите“. — Й потішили вони свою біду на славу; а ніхто й гадки не мав, що до вечора дибки позлітають, — що пан тільки таку штуку вдер, аби парубків полякати й віддати Фрузину.

Скоро весілля скоїлось, та не забарилось лихо: Фрузина панства не кидалась, а свекор й свекруха, не діждавшись добра від невістки, з журби та з лиха так і покотились. За ними й каліка, на той світ перебралась. Поки ж батьки жили та се-стра, то Явтух для їх притулку державсь своїї пані жінки, хоч і сміялись з його на все село; а як Господь прийняв їх до Себе, то побивши Фрузину на всі боки, що качалась з московський місяць, махнув рукою й пішов на Басарабію¹⁾ й слід загу-бив, наче снігом замело. Розказували чумаки, що бачили його в Одесі, після в Миколаєві, там на Дону; й вже казав, що за Дунай махне. З того часу Явтух як у воду впав: ніхто про його жадної звістки не приказував.

Заросла буряном Стецькова хата: там — а ще тоді — за ґрунта не тісно було, то ніхто не замешкав спустілого обійстя. Явтушиха ж не довго держалась: пани прозвали її панєю Печержинською з Печерихи, перевезли в місто й ославили розумною, чесною та ще й умілою учителькою. „Вона, кажуть, в такого-то пана й ключницею була,

¹⁾ По тамошньому: „піти на Басарабію“ те-ж наме, що в лівобіцькій Україні: „в заброд“. *Прим. авт.*

й дітей учила, й до розуму їх поводи́ла.“ — Й звезли батьки чималий гурток діточок — й хлопців, й дівчат. Вміла ж вона тільки читать по-польськи, що коло двору навчилась, та гаптувати сяк-так. От і все, що вона вміла добро́го.

Такою-то учительку нараяли й пан-отцеві Гервасієви! В такі-то руки повезла пані-матка свою Масю, вирвавши її з-межи дівчат-селючок, як зуб з ясен, на лихо та на безголова.

Від Тернівки до Тульчина таки чималий світ, то в Уманщину й чутка не дійшла про дивне життя теперішньої пані Печержинської.

Задалеки видно Тернівку, а тернівський ко-стюл, що за торговицею стоїть, звідкіль оком за-сягти, біліється. Тепер Тернівка — погане місто: доми все соломною криті, десь-то якийсь-то під гон-тою, — і як порівняти її з другими містами на Поділля, то вона трохи лучша від Шашови¹⁾, а села єсть кращі. По лівий бік Дніпра міста нігич не походять на тогобіцькі, то й рівнять нічого.

Йдучи грядою від Теплика на Вищий Ташлик до Серебрії — соб ліс тягнеться, — зветься Сибір, — а цабе долиною села; та хіба під вечір або дуже зраня можна здогадатись, що там села, бо дим зніметься, а другої познаки нема, — сказано, в яру; а село з селом, як кільце з кільцем в ланцюгу звязується. Вищий Ташлик, Нижчий Ташлик, Середина, Березівка, Чан ідуть долиною, бік-бік труться. Долиною, вважаєте, річка тече —

¹⁾ Погане місто під самим Камянцем, що й люльки не купити. *Прим. авт.*

Вудич то-що, — й стави все долиною, то села й тягнуться по-над воду. А Сребрія на поперечнім яру, як до Тернівки їхати, в сторону від тих сіл. Так їдучи від Теплика, як минеш Вищий Ташлик та Сребрію та спустишся в видолинок, а там виберешся на невеличку гору, та проїдеш мимо одного хреста, що стоїть при дорозі, та не доїздячи до другого, бачиш, що Тернівка як з землі росте. В сам-перед покажеться з-за гори костюл мурований, білий й червоний дах під бляхою; там один за другим жидівські дімки, все з заїздами й новий недостроєний ратуш, та коло його журавель над колодязем (а там й колодязь звать криницею). Підїзджаючи все ближче та й ближче, бачимо тепер нову церкву, що років зо два як вистроїли, й другу стару, маленьку, убогу, аж нижче пляцу, де ярмарок стає, — аж за жидівськими домами за поперечною перією. Дімки потягли й долинами, й по узгірях, — все хрещений люд живе за містом. То тепер така Тернівка, що вигоріла здорово; а колись вона була гарна: дома все були під черепицею, жили все багаті купці, багатими крамами торгували.

Так ще тоді, як Тернівка гарна була, по дорозі від Сребрії до міста парою миршавими кіньми й пара лошат з-заду, їхала зелена бричка, присадковата, черевата, й страх торкотала. На передку сидів хлопець літ дванадцяти, собою сухощавий, в гуньці¹⁾. Се-б-то мав бути за хурмана, та тільки батіг держав у руці; колись сей батіг був й посмо-

¹⁾ Мов би кобеняк, тільки з відкотистим коміром, іноді без кобки, як дитячий, — шляхетська одежина.
Прим. авт.

лений, а тепер вже давно обліз, аж рудий, та товстий такий! і на кінці кгудз, як голубяче яйце. Віжками керувала мов би шляхтичка, що сиділа з-заду. На голові в неї старенька хустина, чорна, з краями в квітки; на плечах пальто тернове, та кож чорне; на ногах черевики нові, козлові, ще не назувані; на шиї низка коралів і три дукачі щиро-злотих. Опріч сих двох, на бричці була ще й дівчина, закутана в хустку, що тільки їй очі блищать, — щоб не загоріла.

Погана була їх їзда: то посторонок урветься, й вони стануть, увязують; а тільки рушать, як, дивись, орчик відірвався, або ланва спала. І знов стають, в'яжуть; і знов рушать — і знов пригода: заколесник згубили, й колесо зліта.

— А! лиха моя година! ото їзда! — говорять з досадою та жінка. — На, подерж віжки.

Хлопець бере віжки, а вона злізе, шука мотузка в бричці, вяже. Поки тут вправиться, то коні позаступають.

— Возьми, Митре, росправ, — озветься до хлопця, — бо я боюся.

То й хлопець злізе; та поки тут росправить, то або напильник злетить й висить на крижиках, або коні зовсім пороспрягаються, що тільки в шлеях стоять. Піде Митро туди, а тут знов позаступають. Тим часом дівчина й засне на бричці.

— Вставай, дочко, будем їхати! — скаже та молодиця.

Дівчина сяде, очі протира; й рушать, та й знов пригода.

Таку їзду в тій стороні називають попівською.

І справді, се попада їхала: пані-матка Люборацька везла Масю до учительки. Виїхали вони з дому ще вчора, на Пречисту, а се вже другий день в дорозі. Як би далеко, то-б і не диво, а то всього на всьо миль чотири — й так забарились! Не що, а справа їм заважала, то в Серебрії й заночували: попросились до якогось хазяїна в обійстя, аби від злого чоловіка безпечнійше. Ні хати, ні вечері їм не треба було; хата для звичайного — ввесь світ, а їжу мали з собою — курочку печену, в рукавці завязану та в синім папери поверх рукавця, та квашені огірочки; для Митра в торбині сало на три цілі.

— Їж, доню, — каже мати, розв'язавши, що треба було.

— А ви? — дочка питає.

— Ет! за мене не турбуйся; я й дома наїмся. То тобі що другого: ти в школах будеш, в чужині; як не купиш, то й не з'їси. А на стіл дадуть не те, чого тобі забагнеться, а що самі схочуть, щоб дешевше стало. Не дарма мої татуньо покійні — а твій дідуньо — було розказують, що як зближиться страшний суд й матиме анцихрист народитись, то всюди будуть школи, будуть ученики й учителі. А то будуть не ученики, а мученики; не учителі, а мучителі. Отсе-ж воно й єсть.

Мася мовчки їла, Митро коні ладнав до ясел, а пані-матка то вкусить, то говорить.

— От, — почала вона, — й сі моди! Ніхто й не чував про їх, а покійні татуньо все знали — з якихось книжок вичитували — й кажуть було, що в останні времена жіноча стать убиратиметься,

аки біси. Або-ж воно не так?! Все се покійні татуньо з книжок вичитували. Нема тепер таких правдивих книг, — попереводили.

На другий день, се-б-то вже в неділю — де празник на Пречисту, то на попразен, — чуть-на-зору, подякувавши хазяям за притулок, рушили вони з подвірря, на все придивившись, щоб пригоди не було, й покатали вздовж селом в долину.

До Тернівки оставалось ще вісім верстов — люде лічать. Тих вісім верстов їхали вони мало не до самісінького полудня. Як осталося тільки один переярок переїхати, а там й коливорот, вони стали при долині й попередягались. Мати надягла новий-ніби шляфрочок, чорний, терновий, й те-ж пальто, в которім їхала; завязала голову новою хусткою, все чорною й краї в квіти, й наготовила кашмірову шаль, щоб накритись, як з брички злізе. Дочка надягла зелену сукню, як там звуть, що мати переробила з своєї дівочої одежини, — з тої самої, в котрій вінчалась. Вона б і ще її шанувала, та трохи сама розрослась, що вже не надягти, а тут для Масі треба було щось путящого справити, й нового пошкодували, то порішили з старим. Закрутилась Мася в таку ж хустку, яка в мамі на голові; впакувались і поїхали.

Як приїхали під самий коливорот, пані-матка поспитала в заворітнього:

— Де тут живе учителька, пані Печержинська?

— Он! у поздовжній перії, — показав той. — Ото, — показує, — бачите червоний дім з зеленим піддашком, не доїздячи до поперечної перії?

— Бачу, — відказала пані-матка, — ото він, що за ним зараз другий під новою гонтою?

— Ото-ж то! — каже заворітній. — Так між тими двома домами двірок стоїть, перед вікнами городчик, нова брама з подвірря, цвяхована.

Дивилась пані-матка, куди показував старий; дивилась й Мася, а серце їй так і мліло: „що-то буде?“ — думала вона.

Подякувавши заворітньому, розплутавши коней, пані-матка рушила з місця та рушаючи перехрестилась, щоб без пригоди хоч містом проїхати. Тепер тут не коливорот, а тільки стовп стоїть, що на йому ходив коливорот, й на землі лежить довге дерево, обтесане, подовбане. А колись до посесії тут було справно! Коливорот — ще й помальований зеленим — на ланцюгах ходив, обкований був. І на стовпі бляшане півпівника: куди вітер, туди й він обертався та чергинькав.

Як би хто з лівобічан вїхав в Тернівку, або й у Теплик, або що, то дивним йому показалось би, дивлячись на ту крилату звірину, що там на вишках понамальовувана; на тьму-тьмущу жидови, на ту неохайність та нечупарність. А тут зо всіх боків шарпають: „со ран курије? со рани potrszebno? Do mnie, pani! do mnie pani! u mnie lepsze towaru“. А правобічане до сього вже узвичаїлись, й тільки махне рукою, або й так поїде; а то ще й злають, як останнього — й ні суда, ні росправи нема. Й мої подоржні мовчки собі їхали.

— Годі! годі! Митре, стій! — сказала пані-матка, як підїхали під браму до пані Печержинської.

Став Митро, пані-матка роздивилась на ті прикмети, що люде показали, й почала злазити.

— Злазь, — каже, — й ти, Масю!

Зітхнула дівчина й злізла. Пані-матка казала Митрови з'їхать з дороги, дати коням пашні, й строго-на-строга наказала від брички не відходити: в ногах там були складені то сорочки для Масі, то-що. Та ще се байдуже, — на бричці зоставались ріжні горнята: то з повидлами, то з конфитурами, — се-б-то варення, — то з медом, з маслом; то курчата, то хрущики, то сухарики, то-що, — все, що мати для Масі з дому набрала, щоб дитина не мліла голодом в чужині, так щоб хто не пожив без Масі, — он що!

Оттак распорядившись, обтріпала мати дочку від пилу, а дочка матір, й потягли в двір. Любо-рацька вже й шаллю застелилась.

Може думаєте, що дівтора сипнула з хати зустрічати новобранку-товаришку, як то бува з школою? Може хто вийшов зустріти пані-матку? Ніт! Зійшла вона з дочкою на рундук, поторгала дверми, — ні духу не чути; ще раз поторгала та й каже: „нема нікого“. Й вернулись до брички.

Гірко ту мову розказувати, яку вела мати з дочкою, бо й своє лихо згадається, а за лихо... та цур йому!... Мати згадувала своє дівування, й рівняла давнину до теперішнього; а дочку в село манило, між дівчата, й жаль їй було, що теперішній світ так відмінився від давнього, як ще бабуня її дівочила. Й сплакнула Мася. Зітхнув Митро, бо слухав, аж рота роззявив, й так подивився, що

пані-матка й здогадалась, що він хотів щось сказати, й запитала:

— Що ти хотів говорити?

— То я собі так, — озвався Митро.

— Та говори-бо, чого ти?

— То я.... тебе.... то я так собі, — каже хлопець, чухаючись.

— Та кажи-бо!

— Ідьмо до-дому! — каже Митро.

— От тобі й дурень, — озвалась пані-матка. —

А Мася ж?

— Возьмім до-дому, — каже Митро.

— А для чого ж ми возили її сюди?

— Та що! — каже Митро. — Бачите, їмость, — додав, — вас у нас в селі всі поважають, бо ви таки найстарші між жінками, — сказано: попада, пані-матка, всьому селу мати; й ви не держите мужички за ворітьми, а тут сами на сонці печетесь. Ідьмо! тут нема правди. Й коні тупають, — далі каже, — муха, значить, тне.

Не мала пані-матка часу відказати на сю орацію, бо надійшла молодиця звідкільсь, така розкішна в себе, та румяна, в швабській сорочці, в цицковій спідниці й на голові хустка здорова замість намітки. Се знак, що вона коли не некрутка, то покритка.

— Чи не до учительки? — поспитала вона й якось так глянула на Масю, наче почувалась старшою за ню.

— До учительки ж, — озвалась пані-матка.

— Нема в-дома, — відказала молодиця, — ще

з костьола не вийшли. Просимо до хати; я тут за господиню.

Не вспіла пані-матка й роздивитись гаразд, ні прохолодитись, — бо двірок на льодовні стояв, — як прийшла й Печержинська й панянки з нею. Панянки ж десь в сінях поділись, а вона ввійшла в хату. Були дуже пізні неділішні обіди, як се діялось.

— Niech będzie pochwalony Jesus Chrystus — привітала вона, тицьнувши, наче її хто по-під коліна торкнув.

— На віки віков, амінь! — відказала пані-матка.

Стояла вона очима до порога, коло вікон. Тут же комода стояла, на ній всякі коробочки, пляшечки, кошички; над комодою дзеркало, а під дзеркалом подушечка на голки, піском набита, заволічкою вишивана, з китичками. Коло матері й Маса стояла.

— Kogoż tam honog roznać? — запитала учителька, розпрягаючись з капелюша, що був як одеські лабази, як тоді носили. Й кинулась до дзеркала.

— Та я — попадая, — відказала пані-матка, давши місце Печержинській.

— А, xiędzowa! — відказала та, — proszę siadać, — додала. — А to, — показала на Маса — sóreczka pani?

Подякувала пані-матка за честь й каже:

— Tak jest — sórka moja. — Вона де-що могла сказати по-польськи, та не кожен раз відважувалась, бо не духвала на себе.

— Do nauki zapewnie — процідила Печержинська.

— Та само собою, — озвалась пані-матка.

— Bardzo mi prszyjemnie!... A ona umie po polsku?

— Ні, — відказала пані-матка.

— Aj-aj-aj! jaki srom! — каже Печержинська й додала: — U mnie się nauczy. Czy pani dobrodzika nie z Sołodków?

— Tak jest, — відказала пані-матка.

— A to słyszałam od p. Rosolińskiego.

Тут принесли каву. Мася не тільки не пила сього дива, але й не бачила, то й в руки взять не хотіла: що-ж, дума, візьму, а як уплюся? — Й все дякує.

— To idź, serce, poznasz się z panienkami, z towarzyszkami. Idź kotiu! — каже Печержинська.

Мася стояла мовчки.

— Чому ж не йдеш? — озвалась мати.

— Так, — каже Мася.

— Йди, йди! тобі лекше буде обізнатись, поки я тут.

— Не хочу я, — каже Мася.

— Olano! — гукнула Печержинська.

— Słucham, — відозвалась, й ввійшла та молодця, що запросила пані-матку до хати.

— Zawołaj tu Kasię, Masię....

— Бач, й тут є Мася! бігай! — заговорила пані-матка.

Мася й рухнула за Оляною. Думала небога, що тут, як на селі. Та не пройшло й чверть години, як вернулась.

— Чого ти? — спитала мати.

— Тут все ляхівки, — відказала Маса, — сміються з мене. Не хочу я тут бути! — Говорить й очи витера, бо соромиться, та сльози сами ллються, мов би їх там повні озера в запасі було.

— О! jakie ź one! — каже Печержинська — ja ź im dam! — Й до пані-матки заговорила, — вона балакала по-польськи, а ми на своє звернімо, — каже: як же ви, їмосць, погано повели свою дочку! Як хлопка яка! а дитя шляхетне. Та бай-дуже, — додала, — в мене вивчиться. — Й каже: — все то простота винна!

— Може й так, — думала собі пані-матка, — може ми й прості. А мабуть, що вона правду каже, бо поміж пани треться, то всякого дива наслухається. А вони мають час світ розпізнати, — не те, що ми, хлібороби: ніколи й в голову пошкробатись — не знаєм світови ладу. Не дарма покійні татуньо було розказують, що як зближиться страшний суд, то світ обернеться очима назад, а потилицею наперед.

Багато було б розказувати, як би прийшлось перебірать все, що ні говорила Печержинська з пані-маткою; тільки що подобалась вона Люборацькій, бо облесна була.

Наслухавшись всякого глуму над українщиною, пані-матка згодилась з Печержинською за тридцять карбованців на рік й все своє для дочки: харчі, прачка, — та й поїхала до-дому.

— Слухай же, доню, учительки, — сказала мати дочці, — та вчися, а я буду довідуватись, як ма-

тому зможність. А чого треба буде, перекажуй через ярмаркових.

Мася випроварила матір аж за коливорот, тут й сю мову слухала, та й заплакала, прощаючись, — гірко заплакала.

— Не плач, доню, — каже мати, — учительку розумну матимеш, наведе на добро. А що чоловікови лехко достатється? Не плач же! — каже, й в голову поцілувала. Й Мася вернулась, обтерши очі, бо вже знала сором, а мати поїхала, думаючи сама собі: бідна дитина! не матиме добра в сій школі, бо не даремне ж покійні татуньо кажуть, було, що будуть не ученики, а мученики....

— А що доброго? — поспитав пан-отець, як пані-матка до-дому вернулась.

— Та ще нічого, — відказала вона.

— А хоч можна сподіватись чого доброго?

— Та обітреться, а більше — хто його знає....

— Коли б хоч від мужицтва відвикла!

— Тобі все панство в голові! — каже пані-матка, — а он вони до костьола ходять на набоженство, а не до своєї церкви.

— Та хоч й у хліві Богу помолиться, аби щиро, — озвавсь пан-отець. — А приклад добрий матиме: там все пани та й пани, та пані; навчиться всього модяного. За віру ж нічого бояться: не зломить, бо не тямить по-латинськи.... Та найлучше, що приїхала-сь, бо мені аж живіт запався. Пошукай но чого смачненького з'їсти: сама покрипшся, та й я коло тебе....

VI.

Тяжко було Масі між ляхівками та недоляшками: всі глузували з неї, що хлопка. А як сказала, що з-роду в костьолі не була, то наче провинилась, так здивувались їй зареготались, їй Печержинська з ними, та все: ото, — кажуть, — а! як же можна?

Минув тиждень. Настала неділя; рано-ранесенько ударили в дзвони; загомонів хрещений народ улицями, до церкви йдучи. А в Печержинської всі спали, як побиті, хоч повинось їх: діти, сказано — діти; а сама з панства покачувалась. Та не спать же цілі сутки! Заворушилися їй тут. Пішла кишнява в тій кімнатці, де одна на другій, як оселедці в бочці, спали панянки; а учителька осібно спала їй, прокинувшись, позіхнула, потяглась та їй почала бавитись косами, то перстнями, що на руці були. А сонечко аж проситься до хати, крізь заслонку в вікно поглядає, мов би каже: та вставай, ледащице! годі тобі валятися; вийди, полюбуйся, бо се вже останні дні так веселенько світ Божий озираю. От-от, лиш не видно, як небо засушиться, їй піде грязюка, що ні ти, ні я на двір їй носа не покажемо. Та вставай же, кажу! годі тобі вилежуватись!

Аж от Печержинська сіла, та ще далеко було встати! Нарешті їй встала.

— Оляно! — гукнула вона, — давай черевики!
— Там — давай се, давай те. З година часу уплигло, поки вмилась, їй друга вже на сході була,

як сяк-так прибралась. Тут й панянки висотались на добридень поклонитись.

— А що ж ви, панянки, — заговорила учителька, — готові? Підем до костьола.

— А не до церкви? — поспитала Мася.

— Так й видно, що хамка! — гримнула Печержинська, — що простачка! Так і видно! Ах ти, попівно — попівно! Що мені з тобою робити, що чинити? Чи я тобі не казала? Чи я тобі не наказувала? Клеcz¹⁾ зараз!

Стала Мася на колінка, не знаючи за що, а Печержинська пішла далі: — Щоб ти мені й бровою не моргнула в ту сторону, де хамська божниця стоїть! А то вже битиму...

Грядом слъози котились Масі з очей й річками по грудях текли, аж ставочок став на помості, що й у дві ложки не забрати. Тут до костьола задзвонили.

— Вставай! — гукнула учителька, — та підиймийся; до костьола, хамко, підеш.

Знялися всі й пішли. Печержинська дала Масі польську книжку в руки, навчила хреститись покатолицьки й наказала дивитись на старшу між ними панянку, дочку одного благочинника.

— Що, — казала Печержинська, — вона робитиме, й ти роби.

З її прикладу Мася простягла руку до якоїсь посудини, що стояла в костьолі коло дверей, й мазнула собі по чолі. І як здивувалась, почувши мокро! Йй й в голову не приходило, що то свячена

¹⁾ Ставай на колина, або: оклякни.

вода. З тієї ж прикладу Мася й вклякала, й до землі припадала, й усе. Се була перва наука для Масі. Від сього разу вона не споминала церкви ні перед учителькою, ні перед товаришками, хіба сама з собою розмовляючи, та раз перед Оляною їй спогадала.

Вийшовши з села з-між простих дівчат, Мася найхутче зійшлась з Оляною й не втерпіла, щоб не поспитати її:

— Чому нас не пускають до своєї церкви, а водять до костьола?

— Бо ви панянки, — відказала Оляна, — то вам сором ходить між хлопцi. От спогадайте: коли ви бачили в церкві хоч одного пана, або паню, або панянку? Все лиш мужиків бачили, — самих хлопців. А в костьолі самі пани та шляхта, а мужицького й духу там не видати: бо то віра панська, а то — хамська... Як би не сором, то пани ходили б в церкву.

— А ви, Оляно, якої віри? — поспитала Мася.

— Я простої. Та й не диво, бо я панська піддана, а ви що другого, то вам сором до церкви ходити, а до костьола.

— А чому ж мені дома сього не казали?

— Ге! — озвалась Оляна, — на що б вас й до учительки везти, як би могли сказати вам все, що треба?

Печержинська підслухала сю розмову й покарала Масю за постої з мужичкою, за розмову „ro chłopsku“, а найгірше за те, що, каже, ти мені не віриш, а Оляни пішла допитуватись! То в тебе

Оляна розумнійша за учительку? А! хамко ти одна ходиш!

Не раз Маса навколiшки стояла, не раз i в руку брала, не раз... та що й казати! Всього було! Було й те, що через ослиничик перегинали за розмову з хлопками, за розмову на своїй рiднiй мовi. Печержинська думала, що се добре. Всього, кажу, було, нiм Маса узвичаїлась по-польськи балакати, покатолицьки молитись — й „Zdrowaś Marijo“, й „Ojczy nasz“ й „Wierzę w Boga Ojca“; з погордою споминати батька-попа, матку-попадю, хлопiв, хлопську мову й хлопську церкву. Не багато й пройшло: три мiсяцi з чимось, а Маса так вiдмiнилась — вже й не пiзнати її! Саме тодi Рiздвянi святки зближались; мати й приїхала взяти доню до-дому, — приголубить хотiла.

— Ktoś idzie! ktoś idzie! — закричали панянки, завваживши, як iшла Масина мати через подвiрря. Глянула в вiкно Маса та й каже:

— To moja ropadia płacze się.

— Jaka ropadia? — питають.

— Lubońska, a jaka ź! — вiдказала Маса.

— Niby to matka twoja? — кажуть.

— Jaż mówię, że moja ropadia; — озвалась Маса.

Ввiйшла мати до хати, змерзла, а доня посоромилась й привiтати її щирим, теплим словом, тiльки тицьнула та шурнула ногою назад себе; й то — „для годиться“.

— Може воно так i повинно бути, — подумала панi-матка, — може воно по старому тiльки вiтаються з матiррю по-людськи; а тепер таке й

соромно вже, а треба присідати. Такий, значить, світ настав... Та мабуть же й попомучили тебе, небогу, — думає мати, на доню дивлячись, — нім навчили дрикгать та тицяти! Не ученики, а мученики — мовляли покійні татуньо.

На розпрощанні учителька строго-на-строго наказала Масі з хлопками не сходитись.

— То сором, — каже, — то встид; а по-хлопськи побалакавши, — каже, — так писки заогидиш, що й свяченою водою не сполощеш, ні окропом не відпариш. — Й дала роботу до-дому — гаптовання. Та ще й маму напросила, щоб пильнувала, щоб доглядала Масі, щоб стерегла, аби на-ново не „zchłó-riąta“.

Хто-хто, а Ганна очей не спускала з Тернівської дороги: коли-то покажуться? Як над вечір відчиняються ворота: їдуть вони! Повибігали на двір й челядь, й своя сімя; всі раді, кожне щебече, що на язик набіжить. А Мася злізла, опугана, й наче чужа, незнакома пішла, нікому й на слід не плюнула. Сестри за нею потяглись.

— То, може, що змерзла, — каже одна дівчина.

— Ніт! так загорділа, запаніла, — озвалась Ганна.

Справді, розібрали Масю, а вона на-силу з татом привіталась, на сестри й не глянула, й стала під грубою та й ні пари з губи, наче води в рот набрала.

Миленько Ганна подивлялась на панянку, оттут пораячись коло її одежини, — бажалося поспитати, чи все гаразд збулось, що балакали перед виїздом; та Мася мовчить, то й вона мовчить, лиш погляда,

що стоїть панна під грубою, на тонких ніжках, як чапля, або журавель; й все коло неї напшжене, віддулось. Як виходить мати з валькира.

— Може ти голодна? може будеш що їсти? — питає.

— Dziękuje mato, nie chce, — процідила Маса крізь зуби.

— Таке! — подумала Ганна, — вже й до матери поляцьки! поминай же, як звали...

Проїшли свята. Після Ордана знову пакувались, а від Масі ніхто рідного слова не чув — ні батько, ні мати, ні челядь, ні хто-небудь другий; все поляцьки цвенькала. Малих дві сестри мала, й тих навчила цокать, присідать; спіднички їм по-підрізувала, й коси по-новому позакручувала — все пішло на другий лад. Сама не ходить, а пливе, як качка по воді; й менчих так приучувала. На булих товаришок, сільських дівчат, й з-під лоба не поглянула, наче ніколи вони й не здибалися з собою.

— От же з Печержинської й справді учителька на славу, — говорив раз пан-отець Гервасій своїй жінці; — бач, як витресувала нашу небогу!

— До чого то їй доведе ся наука, — сумно відказала пані-матка, — така пишна стала!... Що до мене, — додала, — то я воліла б бачить її, як бувала — з закаченими рукавами коло якої роботи, а ніж на тонких ніжках як не під грубою, то коло вікна, або за гаптами. Коли б уміла їсти зварити та дати лад в господарстві, то гаптовання й купить собі.

— Говори! — озвався пан-отець, — ти все своє правиш. А подивись на благочинникову дочку! Хі-

ба вона не в Печержинської вчиться? Такий уже світ настав...

— Поганий же він, сей світ теперішній, — озвалась пані-матка. — Я ж не знаю жадних гаптів, а хліб, слава Богу, їмо з тобою. Й мати моя не знала, а проте хліб їла, ще й других годувала. Та й твоя мати така ж була.

— За те ходили в плахтах та в намітках.

— Тим то їм й добре було, що свого не цурались! тим то вони й багаті були, що на дрантя не тратились; а справить собі плахту — другу, то за весь вік не зносить, ще й дочці передасть. А з сих підрізаних що? Через місяць як не подереться, то виростеш, а все скинь. А старші хвостами дороги метуть, що наче череда йде, такий копїт зібють — а їх лиш дві, або й менче.

— Я знов скажу, що такий тепер світ, — озвавсь пан-отець.

— А я знов скажу, що поганий теперішній світ, — озвалась пані-матка й додала: — ще пани хай би собі вигадували, — на те вони багаті; а таким, як ми — Бог з ним! — лучше б держатись старини, то й на душі лекше було б, і в скринях повнійше.

— То се по твоєму, — каже пан-отець, — Маса повинна б натягти запаску та на вечерниці? Гарно!...

— На вечерниці — не на вечерниці, запаску — не запаску; а що шнурівок та капелюхів — їй зовсім непотрібно.

— Хіба вона що? — гнівно заговорив о. Гервасій.

— Або я що кажу? — озвалась пані-матка.

— Що? моя дочка не панна, чи що? мужичка? хамка? — почав кричати о. Гервасій.

— Попівна! хіба я що кажу? — озвалась пані-матка.

— А попівна хіба не панянка? — каже о. Гервасій.

— Та панянка ж, — озвалась пані-матка.

— То хай же буде, як і другі панянки! знаєш? — гукнувъ, — чуєш? Хай же буде, як і другі панянки, а не як мужичка, хамка!

— Та хай буде, хай! — заговорила пані-матка стиха, — хіба я кажу, щоб не була? хай буде! гамуйся!

Вдруге вже ніколи не вертались вони на сю розмову. Чи й пані-матка переконалась, що попівна повинна бути ляхівкою, чи боялась перечити, — тільки як пан-отець почне хвалить Масю, то вона зітхне й каже:

— Добра дитина! та коли-б їй дав Бог розум добрий!

— На те вчиться, — озветься пан-отець, — щоб мала добрий розум; а Печержинська не що-небудь такого, щоб не вмiла на дорогу навести. От послухала-б-есь, що пан про ню розкажує! Або й про Масю як би-сь почувала! Ей! ей! аж дух радується!

Не знав неборак, що пан тільки в очі світив, що лучше було б, як би він гудив. Мася ходила до його дочок й цілувалась і все; а вийде з хати, то ляхівки й почнуть:

— A co to będzie, kochaniu, — troszku ciasta, cybuli a oleju?

— Knysz! — гукне друга. Й підуть губи обмивати та одна другій духу піддає: ще, — каже, — цибулею відгонить!

— Ще олією тхне! — відкаже друга. Й регочуться, аж покачуються. Та пан-отець сього не знав. Ляхи — народ облесний, знають, з якого боку підійти, й так примаслиться, що й сто голов май, — не вгадаєш, що в йому кипить. Й пан-отець щиро вірив, що Росолинський, як хвалить, то не видумує. А той і міри не знав в своїх хвальбах. Одного тільки не хвалив, що Маса румяна була, як ягідка. „З обличчя, — каже, — видно, що в жилах тече хамська кров, що в грудях хлопське серце бється“.

Чи в ворота, чи через перелази, а ся штука дійшла до Масі. Глянула вона в дзеркало, й показалось небозі, що нема такого буряка червоного, як вона. Отут то було плачу та проклонів! Наскінчу схопила себе обіруч за лиця — „так й вирву!“ — каже, — та боліло.

Прибувши в пансіон, як там звали, — нібито до Печержинської, Маса ходила сама не своя, наче осиротіла; й не їсть, а тільки лизне, аби з голоду не вмерти. Довго ніхто не міг допитатись, чого се так; а далі Маса й призналась одній товаришці й облилась слізьми.

— Порадимо, — каже тая, — не сумуй! — й прираяли пить оцет нятце.

Пе дівча оцет, та в дзеркало приглядається, та сердиться, що не скоро марніє. Товаришки потішають та піджоги дають...

А на дворі тим часом січень — чи ж другі звуть — лютий був наскінчу.

На Поділлю іноді бува дуже рання весна, хоч марець свого ніколи не дарує; проте іноді ще перед палютим¹⁾ й сніг розтає, й все; а в марці завсігди вже береза зовсім зелена, — тим-то його й прозвали: березозоль. Та в дорогу збираючись, на се нічого зважати, бо не стямився, як зірветься заверюха й таке почнеться, наче до Різдва йде: й мороз, й вітер, й сніг. Не на-довго воно, а все ж на дворі — сказано, без пори — наче слабій сміється, а сонечко гріє, як мачуха голубить. Так й тепер було: сонце пригріло, потекли річки з землі, аж відпар пішов; а через кілька день випала пороша. Хто з чим міг, пішли на полювання, мало з рогаками та з кюцюбами не повиходили. А о. Гервасієви саме тоді випала дорога: їхав у Крути сина відвідати, бо на Різдва його за холодом не привозили. Ніч ночував він, де йому Бог поміг, а на ранок доїхав до Бугу. Берегами глибокий пісок, то сніг з піском перемішався, й тяжко було їхати, — так люде льодом дорогу втерли. Й о. Гервасій покатав льодом; тільки паламар поньокує. А по-під горою в корчах крик, галас, йойкотня: тут полювання якийсь пан справляв.

— Гай-гай! — дума собі о. Гервасій, — отò роскш! — І став пригадувать молоді літа, як і він, бувало, на конику виграє за зайцями та за вовками. — Аж зирк, — засць у пролізі чмиха. Нагнали сіромаху з корчів.

¹⁾ Як генвар звуть січень, то февраль—лютий, а як той лютий, то февраль—налітий. — *Прим. авт.*

- Чи бач? — каже о. Гервасій.
- Що? зайця? — озвався паламар.
- Еге ж, — каже пан-отець.
- Та бачу ж.
- Стань-но, — заговорив о. Гервасій.
- Та цур йому, — каже паламар, — може то
- Дух святий з нами!...
- Стій-бо, кажу! — гукнув пан-отець.

Спинив коні паламар, а з них аж пара встає. Пан-отець аж тремтить, дивиться, як заєць бідний лапками перебіра, от-от під лід піде.

— Як тобі здається, Саво, — заговорив далі пан-отець, — чи тут глибоко?

— Не повинно бути, — озвався той. — А з тим — хто його зна.

— Що буде, то буде, — подумав пан-отець, зліз з санок, скинув кожух й пішов зайця здобувать.

— Не йдіть, пандче, — каже Сава, — може то нечиста сила, аби вас у пролиз заманити.

О. Гервасій не чув сієї перестороги. Він був гарячий мисливий, що й ряса не кожен раз на заваді ставала; то всею душею дививсь на зайця. А він, бідненький, все ніжками бовтає, то аж на кригу зіпреться. Як би в що задними ногами впертись, то так би й вистрибнув; а так помоцується-помоцується, й бовтне, тільки вушка видно. Йшов пан-отець, аж трясся, й все пробує лід під собою; далі чує — тріщить; то взяв та й ліг й посу-нувся на животі. А паламар на санках Бога молить за пан-отця, щоб щасливо вернувся. Досунувсь

він, що от-от зайця спійняти, — вже й руку простягнув, щоб за лапку взяти, та заєць сповзнув, пан-отець дрикгнувся, лід хруснув й тільки хвиля розляглась та вода аж на лід вискочила. Зайця ж, як не було!

— Отсе тобі, паноче, заєць! — каже паламар.

— Ге! рятуй! — гукнув о. Гервасій, схопившись за кригу, що сили мав. А вода так і тягне під лід.

Поки зліз Сава, поки, хапаючись, віжки відчепив, щоб подати, то пан-отець таки добре скупався. А тут і приморозок бере, і московський вітер подима. Поки до санок дійшов, підрясник козубом став, аж до шкіри прикіпів. Розібравсь о. Гервасій, закутався у бекешу й ліг.

— Куди ж тепер? — питає Сава.

— Та куди хоч, аби де обсушитись, — каже пан-отець. А душа йому як не вискочить.

З сього часу, як занепав о. Гервасій, то до пів-року так висох, що всі тільки й знали, що смерть йому пророчили.

Вже й Дух минув, і Купайло, збірались люде жито жати, а о. Гервасій тільки по подвіррю походить та й годі. Навіть до двора не міг ходити. Він і не лежав, лиш трохи, а все кахикав та й кахикав. Всяких бабів пані-матка звозила, в коморі муки не ставало, що кожній то мисчину, то дві; а пан-отцеви все гірше та й гірше. Видимо смерть зближалась.

— Та годі вже, — каже раз пан-отець, — тих ліків: вони тільки до кошту доводять, а користи з них кат-ма. От подумай-но лучше, чи не пора

б уже по Антося послати; по завтра ж уже Кирика й Улити.

— Ти тепер тільки здогадався, — озвалась пані-матка. Я вже й на булки розчинила на вечір, й оброку наготовила, щоб завтра чуть світ і висилати.

— Спасибі тобі, серце, — сказав пан-отець, — що-сь така добра та дбайлива! Без тебе й діти помиршавіли б, і я млів би голодом в своїй хворобі. Дай тобі, Боже, щастя й вік! — Та й зітхнув, зложив руки до Бога й почав молитись. Пані-матка й собі хрестилась за пан-отцем.

Прочитавши коротеньку молитовку, о. Гервасій заговорив:

— Дай тобі, Боже, віка та здоровля, а мене вже поховаєш! Та лихим словом не згадууй, а помолись коли за свого чоловіка-гонителя! Бо я для тебе не добрим був чоловіком: як не лежав, то ходив, або й хати не держався, та ще не раз й над твоїм тілом згнуцався — то бійкою, то лайкою. Прости мені, то й тобі Бог простить!

З сим словом підточивсь до пані-матки — вона стояла коло грубки, а він коло стола — й взяв їю за руку та й цілує, кажучи:

— Не довго вже сим рукам робити на мене! Душа чує, що вже вмру: коло серця пялить, так пялить, що й не сказати! Коли б ще хоч з годочок було прожити, щоб хоч одну дитину до путя довести: все б удовиці лекше було. Та така Божа воля!

А пані-матка слуха та й думає: отсе ж то й єсть, що в святім письмі написано: як будете злі,

то вкорочу вам. Та як залетється зразу слізьми, то аж жаль було б дивитись, як би хто побачив: слъози такі дорідливі, як дощ перед грядом, одна за другою й покапали на поміст, наче горохом посилав.

— Не плач, серце, — заговорив пан-отець, — тільки голова разболиться, а мене не воскресиш, — не вернеться, що минулось, хоч хай слъози ллють-ся, як Буг¹⁾ тече.

Надійшла Текля, як огірочок викотилась, в зеленій спідничині, що зосталась торік від Масіної сукні з маминої одежини, то їй спідничку пошили. Опріч спідничини, Текля була тільки в сорочці; та замузнана така! сказано — дитина: чи їсть, чи не, то по грудях тече; а там мокре таке полізе на двір й бавиться в пѳросі.

— Ходи до мене, дочко! — каже їй о. Гервасій.

Підійшла вона. А батько обняв руками її головку й каже:

— Моя ти сириточко! моя замузнана! Що тебе жде на божім світі — яка доля? Чи ти будеш проклинати мене, що не довів тебе до путя?

Текля мовчала.

— Чого ж ти мовчиш? — пита батько.

— А що ж я буду казати? — озвалась Текля.

— Я тебе питаюся: чи будеш мене проклинати?

— Ні, татку, не буду, — каже Текля.

— О! моя ти щибегушечко! — заговорив батько, цілуючи її в голову, та так і вмивсь слізьми.

Бачила Текля, що мати плаче, та вона се не

¹⁾ Буг або Біг—ріка.

раз бачила, то тільки скривилась; а як заплакав батько, то вона аж закричала.

— Цить, доню! цить! — заговорила мати, взявши її на руки, — цить! чого ти?

— А татко чого плачуть? — відказала вона.

— Ні, татко не плачуть; то вони так собі.

— Де ж Орися? — пита о. Гервасій.

— О! цить, котю! щось татко кажуть. — Текля притихла, а пані-матка питає: — що ти кажеш?

— Я питаю: де Орися?

— Чи то їй роботи нема? — озвалась пані-матка.

— Голубочка моя! — сказав пан-отець, — завжди корпається де-небудь. От з кого буде господня, — додав, втираючи сльози. А Текля знов як заплаче!

— Чого ж ти? — каже мати. А сльози і в самої капають.

— А татко ж чого плачуть? — озвалась Текля.

— То татка очи болять. Цить, котю, цить! — каже мати, втираючи сльози дитині; поцілувала її й понесла з хати. Та йдучи, питає пан-отця: — Чи не хочеш чого їсти?

— Не хочу, — озвався він, кивнувши головою, — минулося.

— Ні, мамуню, я вже не плачу, — каже Текля за порогом, веселенько осміхаючись; — а ви, мамуню, плачете? — додала, втираючи їй очи.

— Ні, — каже мати, — то я так, я не плачу, моя зозулько! — Й поцілувала.

— А чого ж у вас мокрі очи?

— То так собі.

— І татко так собі? — пита Текля.

— Так собі, моя щибетушечко, — каже мати, — так собі.

Як вийшла стара з хати, о. Гервасій почав молитись, придержуючись руками за стіл, а там і ліг, стогнучи.

VII.

Антосьо нічого не знав, що дома діється; жив собі у Волоської й гадки не мав. Мати приїжджала до його вже й після Великодня, та нічого не сказала; а сам він, хоч й бачив батька, та не догадувався: вчився собі та й годі.

А час не йшов, а летів... й пролетів. То за сим, то за тим Антосьо й не запримітив, як екзамен настав, й підвода приїхала.

— А що там дома? — питає він хурмана.

— Все по старому, — відказав той. Йому наказали, щоб не лякав дитини, бо ще, Боже борони, як заслабне, то хоч з світа втікай: і з одним непорадна година, а з двома й не кажи.

— Хай же коні відпочинуть, — каже тоді Антосьо, а ви допоможіть мені скластися. — Еге! спамятав! а чобіт мені не прислали?

— Ні, каже хурман. — То гроші, то їсти привіз, а чобіт мені не давали.

— Ото! а я, бачите, як на халявках чудю!

— Почудите й ще той день, поки до-дому доїдемо; а дома все для вас буде.

— Та дивіться ж! як мені їхати! — й показав чоботи зовсім викривлені.

— Та вже як небудь, — каже хурман.

Їде Антосьо, радіє — аж не знає, де сидить; а дома плачу-плачу! Й пані-матка плаче, й Орися, й Текля; бо о. Гервасій, як зобачив їх в-купці, то й каже:

— Послати б ще й по Масю, хай би була коло дому. Той з Крутих незабаром приїде, послати б і за нею. Хоч найми, серце, та пошли! бо моя душа чує, що незабаром оставлю вас, мої голубочки, сиротами. Діточки мої! ні до розуму я вас не довів, ні мастків вам не оставляю. Одна в вас надія після Бога на маму. Любіте її, шануйте її, не нарікайте на Бога, що бере мене з сього світа, — замість мене, Він буде вам за батька: над сиротою, кажуть люде, Бог з калитою. Й ти, жінко, — каже, — не гніви Його милосердного: Він зна, що робить. Та за мною не плачте, бо се значить проти Бога йти. — Казав й сорочку заготовити, й ризи, й все, як годиться на смерть.

Пішли всі, плачучи, хто куди попав, чи за ділом, чи без діла. А пані-матка таки сусіду, що жив через улицю, послала в Тернівку. Маса там все пила оцет та й пила, та все в дзеркало приглядалась, чи скоро вже буде біла.

Ще сей посланець може й верстви не віхав, як Антосьо вже був дома.

— Слава Богу, — подумав тато, — що сподобив мене діждати сеї години, що я сина свого бачу, — й каже, — а як ти, сину, вчився?

— Дали похвальний лист, — відказав Антосьо.

— А покажи! — каже тато. — Славно, сину, добре, — заговорив о. Гервасій. — Вчився, сину, бо

тільки й твого, що в голові матимеш. А з порожньою головою куди тобі? Тепер не такий світ настав, щоб вийти в люде, нічого не вмівши.

Антосьо не знав, куди що йде, — не догадувався; а все-ж йому жаль чогось стало, дивлячись на батька, що так любенько балака, навчає, а сам слабій, ледве дише. От він і заплакав.

— Чого ти, дурню, плачеш? — каже тато.

Антосьо засоромивсь й побіг на двір, та так махнув кудись, що й не чув, як Мася приїхала.

Хто бачив її на Різдво та на Великдень, як би подививсь тепер, то жадним побитом не пізнав би: виросла, що з якого боку не зайти, дівчина на всю губу, хоч зараз на рушник ставай, а тоді була — от! підліток собі. Опріч зросту, була вона святками, як маківочка повна, — як сміється, було, то на лицях аж ямочки стають; тепер по-під очи смуги, наче сажою повиводив; щоки позападали, обличчя витяглось, й губи збідли, й брови наче злиняли; на виду аж сині жили знати. Та така тонка в перехваті, аж страшно, щоб не звинулась; й хід не хід, а гойдання, наче її в Печержинської на ресори взято, хоч всього й року не повчилась.

— Чого ти, дочко, так змарніла? — поспитала мати. Мася подивилась попереду в дзеркало, а тоді вже каже:

— То такі в вас мізерні? де то я не мізерна, коли в свою шкуру не зміщаюсь! Адже панни Росолінські й тончі за мене, й білійші, а їх ніхто мізерними не зве! — Голос її дренчить, а очи так й забігали, й якийсь вогонь в них зайнявся, — такий

вогонь, що їй не сказати: зраділа, що не дарма оцет пила, що не дарма морила себе голодом, а дійшла, чого хотіла.

— Ти ж, доню, така була, як ягідка, — додала мати.

— Слава Богу, що минулось, — відказала Маса. — Тепер ніхто не скаже, що я мужичка, що я хлопка, що мені в грудях хамське серце бється! А правда, мамечко, — додала, — що я їй від попівен відмінилась?

Нічого в світі Маса так не зненавиділа, як духовний стан по благочестію; нічого так не бажала, як не походити на попівну, — бо то хлопка, каже, — а на ляхівку, бо то шляхетної крові.

— Що вже тут відмінитись, коли попівна-сь з діда-прадіда! Твого прадіда в сім таки селі ляхи замучили, що в гайдамачину ножі освятив, ще в першу, ще в різанину. Її діда твого тут же мучили, хто zostавсь після коліївщини. Він, бач, знався з гайдамаками, з тими степовиками, що в Ганщині жили. Знатнього ти роду попівна, давнього роду. Як би се другими часами, то який полковник так би їй взяв тебе: ти знатнього роду!

— Попівна! знатнього роду! — подумала Маса, — та ще якого знатнього! що панове предків то замучили то не домучили! — їй каже: — дурні були мої діди та прадіди, що не єдналися з панами.

— А! дочко, — озвалась мати, якого ж ти поганого розуму набралась! Де ж таки так казати про своїх дідів та прадідів? Не роби сього, доню, бо то гріх смертельний.

— За попа, — подумала Маса, — їй смертельний

grіх! Ото се вдала! Як би за ксьондза, то що другого, а то за попа — *kozią brode!*

— Треба вже, — заговорив пан-отець, — набрати для неї додільне платтячко; де ж їй ходити таким диркачем!

— Та я, — відказала Мася, — вже й сама набрала, тільки заплатить.

— А покажи, — сказав тато, — чого ти набрала. — Мася й винесла з валькіра щось таке, що ні отець Гервасій, ні жінка його не вміли й назвати, тільки придивлялись.

— А яке ж ледаче, — кажуть, — так і тягнеться за пальцями, так і лізе. А що коштує? — запитали.

— Не дорого, — відказала Мася, — всього п'ятнадцять карбованців. — Й понесла назад у валькір.

Глянув пан-отець на пані-матку й каже, хитаючи головою:

— Пару бичків купив би, річничків!

— Пять пнів пасіки, — озвалась пані-матка. — Тепер кріпись! сам того хотів. Щоб то було мене послухати! А тепер п'ятнадцять карбованців так — тьху!

— Ти вже й розходилась! — озвався пан-отець, — тих п'ятнадцять карбованців не родило ж, а їй радість. Хай і вона почепуриться трохи; може в неї тільки й щастя, поки ще за маминими плечима, поки ще дівує.

Антосьо був на дворі, як Мася приїхала, й як почув, то так й причвалав.

— Здорова, — каже, — була!

— А! *jak się masz!* — озвалась вона, сидючи

коло столу щось вже їла й не подивилась в ту сторону.

— Та й не привітаєшся? — каже Антосьо.

— Nie miała bym roboty, ta z tobą się witała!
— відказала Маса.

Не сказавши ні слова, Антосьо почав співати:

Їхав ляшок дорогою,
Лядської натури:
На нім шапка сивенькая
З свинячої шкури...

Не співав же далі сеї пісні, а залепетав з своєї голови:

— За ним Маса точилася; так в Тернівці навчилася!

— A ty gdzie się nauczył? — гукнула вона.

— В Крутих! — каже Антосьо. — Та знай, що в Крутих лучше вчать.

— Видно пана по халявах, — сказала Маса й показала Антосьови на чоботи. А вони в його, як собаки, руді, й на бік, як корси.

— А паню видно по носі, що рилась в горбсі, — відказав Антосьо й показав їй на ніс, що як навмисне був чимось замазаний, й додав, — рила моркву з петрушкою і вдавилась галушкою.

— А ти кров собача! — гукнула Маса й зірвалась на ноги та й кинулась до Антося, а він чкурнув, що й з хортами не доженеш. Вибігла Маса аж на двір, а Антосьо тут й почав кричати та в долоні припліскує:

— Машка-ляшка вкрала пляшку, вточила горілки з нової барилки; через тин скакала, до ляхів

таскала; мужики зловили, по селі водили, та били у п'яти, бо ляшка проклята — гу!...

Мася вислухала все та й каже:

— Rozcekaј że, łajdaku!

А Антоцьо почав:

— Лайдак-лайдак Антоцьо спійняв Масю в горосі, покликав Степана, відвели до пана; били-били, волочили, а на розум не навчили, й відвели до тата, бо ляшка проклята — гу!...

— От проклятий хапокниш! — подумала Мася й розірвала б його, та — рада б мама й за пана, так пан не бере!...

Не мігши зігнати злість, Масеґ здумала тугу розігнати й почала збиратись.

— Куди ти? — каже мати.

— До панства Росолинських піду.

— Й сорома тобі нема, — озвалась мати, — тато от-от духу пуститься, а тобі гульки в голові!... — Й заплакала.

Та для Масі байдуже: нехай не тільки тато вмира, але й мати за ним; аби їй ляхівки жили та ляхи здорові були.

— Треба ж з wizytą пійти! — каже вона, — що ви знаєте!

Стенула мати плечима й каже: — війся-війся! цур тобі!

Росолинські тільки-що від обіду встали, як Мася прийшла, й сиділи собі: старий люльку курив, а дочки з матір'ю щось базікали. Нічого розказувать, як зустріли вони нашу пошівну: вміли вони в таку шкуру вбратись, як черепаха; що й сокирою до живого не доколунаєшся!

З розмови вийшло, що Маса почала глузувати з попів, та ще мало: почала преставляти попа на панахиді. Начепила хустку через плечі, як опарати; взяла в руку лямпу, замість кадилниці, й почала вичитувати: „помъяны, Господы, души усопшыхъ рабъ своихъ“. Одна покойова вбралась за дяка в старий панів сіртук, друга — за паламаря й співають: „вичная памъять“. Що вже реготались, то тільки бачити можна. Від сміху всім аж горло болить, і в грудях коле, й сльози з очей течуть. Пані вже й не сміялась, а тільки: „га!... га!... ах!“... Як ось входить оконом, поклонивсь панови, пані, панянкам й Маси на послідку, кинув оком й на сю церемонію та й каже:

— Słyszałem nowinę: xiądz paroch kazał długo żyć!

— O! — пан каже.

— Słyszałem, — додав оконом. — I тепер там гомін такий, і відправу чутно, й короґва перед хатою має.

Як громом прибило Масю, так сими словами: їй не жаль було за о. Гервасієм, як за батьком — ні слова; та якось за серце стиснуло, що смерть ухватила людину, та ще й пона й саме тоді, як вона реготалась й пона преставляла. Хапаючись розібралась дівчина, попрощалась й пішла. На улиці на зустріч їй трапилась дяківна.

— А де ви були, панно? — питає.

— Gdzie i zawsze, — відказала Маса.

— Ото! А батюшка вмерли — ви й не поблагословились.

Маса змовчала. Батька вона не поважала, бо

він був піп, а благословенством не погорджала: хто б був-не-був батько, а все-ж він батько; його благословенство й зо дна моря витягає, і з тяжкої неволі визволить.

— А покійні, — додала дякивна, — так довго вас кликали: „Масю-Масю! де моя Маса?“ Так і вмерли, що вас споминали. Розбіглися за вами, та наче нам ноги попідрізувало, наче дороги позавязувало. І в голову не прийшло, де би вас шукати! Аж отсе тепер, як уже все скінчилось, їмоць кажуть до мене: „піді, Тетяно, до Росолінських: вона там“.

Прийшла Маса й оклякнула по-католицьки. А батько лежить на столі, як до служби вбраний. Згадала дівчина, що тільки сама так прибиралась і, може, саме в ту пору, як він конав, реготалась до роспуку — та й сум її взяв. А сльози не було: й за серце стиснуло, й соромилась.

Над о. Гервасієм вже прàвило аж чотири попи, всі в чорних ризах; в головах йому поставник горів, а зараз під образом вінок висів: жнива були ранні, — вчора обжинки справляли, жито дожали, й покійний запрошав женців ще й на той рік. На вікні требник лежав з хрестом, в патрэхиль замотаний. О. Гервасій в йому, було, з кропилом ходить, вивід читає, ходить сповідати. Кому тепер воно зостанеться?

Не плакала Маса, та й пані-матка не плакала, й Оріся ніт. Пані-матка ходила, як пришиблена, сама себе не тямивши: щось би робила, й тільки шупортається — те возьме, там покладе; друге возьме, туди понесе; те розібе, як кладе; друге само

з рук випаде. Й біла-біла, наче її крейдою хто витер. Оріся й плакала б, та не могла: за серце стиснуло, аж мову замкнуло, й сльози наче завязав, наче камінем їх приклав у грудях, хоч би одна навернулась — так ніт. Текля ще дуже мала була. Ся почала плакати, та бабки її перевірили, що татуньо сплять, то й вона заснула; а як устала, то лиш допитується, чи скоро татуньо встануть?

— Біжи, сину, буди!... хай встають! — казали баби.

Піде маленьке й термосить тата: — вставайте, татку! ось люде до вас прийшли!

Й біжить назад, — не встають, — каже, — та такі тверді та холодні!... а!...

Так біга, жибонить, та й засне.

Антосьо тільки побивався, що й не сказати. Сей бачив сиріт в школах, то знав, що й на його в світі очікує, й таки мав серце хлопчаче, що й в лещатах пищить. Сьому не збувало на сльози, та не довго: розболілась голова, що куди, й він ліг десь в соломі та й думав-думав й заснув.

Що вже людей ішло за гробом — й старе, й мале! Всі любили покійного, то всі й вийшли випроводить його до нової оселі. Та всі сумні та невеселі; хіба старці, що чули „глухий“ обід. Сі тільки не сумували, бо як трапиться раз на віку така лахва, то й добре. Вони тільки голосно свої молитви вичитували: „а дай зе йому! та подай зе йому дусі спасенія, гріхів отпущенія“. — А в душі думають: „а пироги горяці, потрави кипяці, та молодсьну касю на братію насю“...

Ай-й-й! на що ви татка землею пригортаєте?

— закричала Текля, як у труну загрузотало, й стала пручатись у старости на руках... — Ай!... На що ви татка пригортаєте?...

Що вже її не говорили, ніщо не подіяло: верніть та й верніть мені татка! на що ви їх землею прикидали їм там тяжко буде! вони там задушаться!

Так і до-дому принесли малу щибетушечку, що все плакала.

Справили обід, як годиться; й хто пішов, хто поїхав забувать о. Гервасія; тільки дуже допізна чути було гомін по селі. То Солодчане згадували свого пан-отця.

— Адже добрий був небіжчик?

— Та хіба я що?

— Та нічого; але пан-отець добрі були?

— Та-же!

— Оже не буде вже такого!

— Мо, що й так.

— Ге!...

Горе всяким сиротам, а попівнам і Бог забув. На Поділлю попи не мають жадних маєтків, хіба хату, то-що, та й те на церковній землі; то того й дивись, що приїде новий пан-отець, збере суд й викидає з свого добра; або приймай свою хату з чужої землі. Одна ульга зосталась їм: просить архирея, щоб почислили прихід за сиротами. Як се вдасться, то прейма свій куток матимуть до якогось часу, та „руги“ який день й сяка-така капанина буде з парафії — то за треби, то з приносів.

Так лучилось і з сиротами о. Гервасія: приход пішов за ними; пані-матка згодила собі вікарного, старого-старезного вдівця пан-отця, що ні-

чого не потребував, лиш притулку та хліба шматка; нічого не бажав, тільки молився Богу, — в дорогу, значить, збірився — в далеку! аж на той світ, до Бога!

VIII.

Ішли роки за роками. Минуло їх аж п'ять, а на щастя сиротам й не заснітилось. Правда, не бідніли вони: мали й хліба шматок, й голі не ходили, ні босі, — все мали, як ведеться; та талан не в їжі, не в грошах, не в одежі, — в семі не було супокою. Ще батько на столі лежав, як Маса почала верховодити, і в сам-перед загадала „жалобу“ шити.

У наших Русинів в тій стороні ось яка жалоба: по жінці та по дитині чоловік без шапки ходить скільки день; дівчата на знак жалоби не заплітають кіс, а тільки звязують волосся з-заду, щоб в очи не падало; хлопці й дівчата, там скільки треба, не співають, і не танцюють. Маса ж прийняла жалобу католицьку: казала пошити чорну сукню, обшила її білою стьожкою з-на цаль ширини. Се була перва додільна одежина в Масі. Й хто примічав, приказували, що вона не матиме талану з свого дівовання. Сестрам Маса також жалобу посправляла; навіть Антосьови понашивала стьожечки по сиртуці.

— Що-б отсе вигадувати, — почала мати, — то воліла дати б ті гроші на молитви.

— Ет! що ви знаєте! — гримнула Маса, — ось ідіть там до печі!

— Що се ти, доню? то так до матері?

— А хіба ви себе не пізнаєте? Коли ви моя мати, то я так до матері.

— Опамятайся! Що тобі таке? — казала мати.

— Чи ти сповна розуму?

— Коли б ще й в вас такий був, — відказала доня, — то чого б ви хотіли! А коли не знаєте світови ладу, то не мішайтеся.

— Бог з тобою, доню! нічого я тобі не скажу більше.

— Й добре зробите!

З тим і розійшлися. Маса зробила по своєму. З сього часу й пішла своїм Богом коло всього.

Все з ляхами та з ляхами водилася; все їздила по костьолах та по кляшторах; до своєї ж церкви й носа не показувала — хіба на Різдво та на Ведикдень, й то з польською книжкою в руках, і не молитись, а показатись. Вбіралась, як павич; останню краплю крови, як то кажуть, тягла з матери та все садила на крами. Що було б на чотирьох, то на одну йшло. Й ходила, погойдуючись та підківками поцокуючи. А ніколи й за холодну воду не бралась. З матери останні поти ллються, а доня каже: — „на те ви — попада“.

— Чим-то ти будеш, що смієшся з попаді?

— Волю бути шинкаркою, а попадею ні за що.

— Ей доню! будеш плакати на свій дурний розум!

— Аби ви не плакали, а за мене не журіться! Як ви не бачили більш печі та коцюби, то думаєте, що тільки й світа, що в вікні! Я вже виросла з сих.

— Дай тобі, Боже, щоб ти добра дійшла.

— О! яка ж богомільна! — подумала Мاسя. А мати пішла, згадуючи свого татуня, як то покійні розказували, що як зближиться анцихрист, то встане мати на дочку, а дочка на матір свою.

— Отсе ж, — каже, — й моя доня так.

Верховодила Маса над матір'ю, та й сестрам доставалось: вони були їй за наймичок; всюди ними попихалась; а сама, як пані, тільки погукує: „а се подай, а те принеси, а те зроби, а туди піди“. — Чому ж сама не піде? — не смій їй рот роззявити: так зразу й зацабанить, або ще й побє добре, аби лиш подужала.

Кому-кому, а Теклі доставалось. Та й піде плачучи: — „мамуню, — скаржиться, — а Маса бється!“ — То мати й прийде: — „чого ти, дочко, бєшся? тільки й чуєш, що скарги на тебе“.

— Нехай свиня знає своє стійло, — відкаже Маса.

— Що ж ти таке? Чи ти в мене не така дочка?

— Ні, не така, — каже Маса.

— Эй, доню! ну-ну! догуляєшся ти з своїм розумом!

Й піде. А Маса дума: „чого-б точитись отсій поцаді? отам корпала-б-ся, коли має в чім. Так ніт же! Всюди їй треба! То-то вилаю колись, аж чорти сміятимуться“. — Вона все по-лядськи балакала.

Не можна сказати, щоб вона й зла була. Ніт, тільки така горда та пишна, й себе так високо ста-

вила, що всі проти неї, як горошина проти скали якої. Тим вона й верховодила, тим і не слухала нікого, що себе мала за найрозумнішу. Одна тільки Печержинська де-в-чим була розумніша за Масю, та й то, як роздумається, то й вона ні-пò-чому: — „дурна, — каже, — й Печержинська! й усі дурні! Ось воно як повинно бути, а не он як!“

І губу Мася мала виправлену! Що які вже витресовані оті скарбові підпанки, що як би не вмів брехати, та ще й гладко, то не мав би й рубця на плечах, не то сорочки, — й тих Мася в шуршу заганяла: не смій і рот роззявити, бо напечеш раків на день й три ночі.

Справна була! ніхто з нею не справлявся — та й не думав, бо не почувався в силі. Чи осміять кого, чи розказати що — тільки подай, то всі аж за боки беруться. Й загорділа вона; не знала не-бога, що не туди до щастя дорога, куди люде справляють, а куди доля поведе.

Раз сиділа Мася у себе в хаті, сама втішалась й других потішала; два ляхи цілували її в руки, третій, як цуцик, служив перед нею. А була половина курсу й саме жнива.

Може кому не відомо, що то половина курсу? Ось що: в духовних школах в кожному класі треба сидіти два роки, то як рік пройшов уже, а ще рік остався — то й вийде, що була половина курсу. Богослови, значить, ще мали рік вчитись, нім матимуть право на попів святитись. Богослови о-пів курсу, хто заможнішого батька син, вже їздять, чи не натрапить де на суджену.

А був поблизу від Солодків пан-отець Собаль-

ський, й мав сина Йвана в богословії. То сей і шатнув по селах, і заїхав до Люборацьких. Сказано, семинариста: а ні сісти не вмів, ні вклонитись, ні слова до-ладу сказати, — нічого: все вимучать, все видушать. Як побачить панянку, то аж острах його візьме, — й сказав би, й боїться; приступив би, й не смів. Поїхать такому між дівчата, то рівно з головою. Й Собальщенко не поїхав би, та його батько був скількись літ благочинником, то всі сусідські пан-отці були йому знакомі, а в Люборацьких він таки не раз був, — ще за життя покійного о. Гервасія. От і приїхав пан богослов. Добре йому знакомі були сі пороги, та переступав він їх ще „пимперлямь“, а тепер — Іван уже, як думав він, голова на всю околицю, чоловік на всю губу, молодець, хоч куди; де-ж пак — богослов! а богослов... буде й того, що вже богослов, та й годі! З-за такого сина й матері честь: „богослова родшую“ як не поважати? Ото ж входить він до хати, шарнув ногою, як умів, і щиро поцілував панну Марію в руку, бо аж ляснуло. Тоді обернувся до ляшків й рекомендується, що так й так: ученик богословії — просю любить й жалувать — Іван Іоаннович Собальський.

— Ученик богословії! — підхопив один Ляшок, — га! ученик богословії! дуже раді-сьмо! — А другий: — просимо сідати! просимо! будьте ласкові! ге!... Та й до третього: — проси, хай сядовляться! — Кинувсь і третій: — та сідайте, будьте ласкові! оцасливте нашу компанію, — про-силь.

І щоб вам котрий вусом моргнув, або що,

мов би й насправжки вони так раді, що вуздрили богослова.

А Собальський ходить по хаті, відкашлюється; викашлявся й сів — та де-ж? коло самісинького порога — й почав придивлятися на образи, хоч бачив їх і придивлявся не десять й не двадцять раз, а пиши — сто, або й більше.

Всі мовчали, дивились, мов би ждуть якого змилювання Божого. От богослов й почав:

— А у вас чудо — не образи, панно Маріє!

— *Niczego sobie*, — відказала Маса.

А Ляшки й собі кинулись дивитись на образи, й один одного торкають: — бач, кажуть, бач! ге! що то богослов! зараз і завважав! не ми, сліпота! — Й на богослова повитріщали очи, що-то він ще скаже. От він й почав:

— Я нігде такої живописі не бачив.

— А ти бачив? — спитав один Ляшок у другого.

— Ніт, — каже сей, — не бачив.

— А ти? — питають третього.

— І я ніт, — каже той.

— Бач! а нам й в голову се не приходило! — заговорив первий, — що-то богослов!

Маса нічого не відповіла на слова пана богослова. Він і пішов далі, таки довгенько помовчавши:

— А се, панно Маріє, Богородиця, — показав, — точка в точку ваш портрет!

— Еге ж! — озвались Ляшки. — Що то око! богословське око, та й годі!

Мася мовчала, тільки дивилась. А богослов підійшов до того образу, подививсь та й каже:

— Позвольте свічкою присвітити! — І простяг руку до свічки. Та якийсь Ляшок вже й присвічував. І всі очи повитріщали. Дивились всі, тільки Мася ніт; довго дивились мовчки, аж один Ляшок каже: — „красавиця!“

— Совершенная красавиця, — озвався богослов.

— Бач, — почали Ляшки проміж себе, — красавиця! га! бач! що то богослов, а ми й не завважали.

Богослов відступивсь, й свічку на столі поставили, та не сідали, бо Іван Іоаннович стояв; далі він сів, й всі сіли. Се-б-то так шанують його, що як він не сіда, то ніхто не сміє.

То Іван Іоаннович задумав комплімент сказати панянці й так прибірався. Озвеличивши панянку тим, що вона походить на Богородицю, він Богородицю назвав красавицею, тоді каже:

— Ей-ей! от як дивлюсь на вас, панно Маріє, то наче на той образ; а як на образ дивлюсь, то наче на вас — їй Богу!... Точка в точку! — І осміхнувся, та й почав відкашлюватись й люльку набивати.

А ляшки кажуть: — І ми так: як дивимось на панну Марію, то наче бачим Богородицю... ей... ей... — Еге-ж так? — пита один у одного.

— Таже так.

— Як би не так, — каже третій, — то пан богослов не казав би.

— Та що ти! — перебив той, — ти не так величаєш; кажи: його богословство.

Мася чуть тільки гамує сміх, а Ляхи — щоб котрий вусом моргнув, то ніт. А Йван Іоаннович уже набив люльку; уже Ляшок й прислужився: вийняв з кишені папірцю шматок, запалив й приніс: — прося, — каже, — покійно, ваше богословство! дихкайте!

Йван Іоаннович хотів щось сказати, та тільки рот роззявив, а Ляшок й каже: — та пихкайте бо, ваше богословство, а то припече й кину.

Йван Іоаннович й став пихкати: пих-пих, й каже: — такого титулу — й все: пих-пих, — нема й у світі, — а все пихкає.

— О? — почав Ляшок, — нема? то як же вас величати, ваше богословство?

— Як буду священиком, то ваше благословеніє, або — ваше преподобіє, або — превелебіє; а тепер ще я не маю величанія.

Принесли чай. Став один Ляшок мішати його ложкою й питає: — Ваше богословство! чи пак — ваше пришло благословенство, а тепер ще ніяк! Ви вчили богословію; чого-то, скажіть, сахар скорійш ростає, як його не мішати ложечкою, а як мішати, то не так скоро?

— Ге! — сказав богослов, — ге! хіба се до богословії належить? ге!

— Бач його! — озвавсь той, — а я думав, що до богословії.

Поки тут що діялось, менші сестри, що сиділи десь там у закутку, підослали наймичку роспитат хурмана: хто приїхав. Як довідались, що бо-

гослов, то так й розігнали курей на сідалі. Вже дівчина, здавалось, й добре за голову стискала, а все таки чути було „кир-кир“. В печі загоготіло; як і пані-матка вийшла. З старою Іван повів розмову, як і треба. Все розповідав: і скільки кіп його батько вже поставив, і скільки ще буде, й коли обжинків сподіються, й скільки пнів пасіки, й скільки роїв, й все, що треба в хазяйстві, говорив, розповідав, як з книжки вчитував. І жартував і все; та тільки з старою, а Мася й Оріся сиділи нишком у тій же кімнаті. Поки ж ще Ляхи були, то й їм було з ким розмовляти; та сі не довго мешкали: пані-матка не любила Ляхів, і вони се добре знали, то не пройшло й години часу, як утрясли.

Пані-матці хоч і до дня просидіти б, прогомоніти з Собальським, та не здужала, то й пішла собі. Як не той став хлопець, оставшись з панянками: замявся зараз, закахикався.

— Давно вже я тут був, — каже. — Ще ви ось які були, — показав з-на аршин від землі, — а я, — каже, — качавсь, як гарбуз.

Засміялась Мася, й він засміявсь, та й змовкли. Стара гукнула на Орісю; Оріся й вийшла. Богослов і знов почав:

— Покійний о. Гервасій, памятаю, горіхів давав...

Мася мовчала; а він додав: — вам, думаю, жаль за о. Гервасієм?

— Мніе? — озвалась Мася, — ніе міаѣа бум, за кім ubolewać!

— То-ж ваш отець!

— Та coż z tego?

— Та й не жаль?

— А ніе.

— Як таки можна, — подумав богослов, — щоб дочці та не жаль було за татом! — І каже: — То може, хоч коли жаль було?

— Nigdy!

Не сказав він нічого на сю штуку, а почав люльку набивати.

Довго так то мовчали вони, то розпочинали розмову й на двох-трьох словах кінчали, й знов мовчали.

Богослов курив та й курив, аж язик йому затерп; вже й не хотілось, а все курив, аби дурно не сидіти. Далі, завваживши, що Маса й не заікнеться на рідну мову, каже:

— Чи ви смієтесь з мене, чи що, що тоді он-як балакали, а тепер ось-як? І не пізнати, що не католичка, що пан-отцева дочка.

— Wyłam głupia, — відказала Маса.

— То се ніби й я дурень, коли так? — заговорив богослов.

— Ja nie mówię, — озвалась Маса, — a panu wolno myśleć, co się podoba.

Скипів панич, аж побілів, и вийшов та й гука:

— Герасиме!

— Гов! — озвався той.

— Давай коні! — Й вернувсь до хати. Масі вже не було; тільки Собальський ступив за поріг, вона й пішла в валькир.

Хто не знає, що кому щò, а курці просо? Так і хурман: аби коням добре, то й сидів би й не

рунтався. А в Люборацької коням богослова й містечко знайшлось в стані, й паші, й оброку¹⁾ дозволу; то й почав Герасим ворчати щось під ніс собі, як панич сказав коні подавати.

Почула стара його приказ і вийшла знов, хоч слаба була.

— Куди ви проти ночі? — каже. — Та переночували-б любенько, побавились, і вже завтра по видному й поїхали б. А тепер чого спіпати?

— Спасибі, — каже, — а ночі тепер видні, й до-дому не далеко. Поїду.

Не вблагала пані-матка навіть закуски підождати: — поїду та й поїду. Тільки чарку горілки випив.

— Хай же хоч хурман повечеря!

— Хіба він голоден? й дома повечеря. Спасибі, не турбуйтеся.

Й поїхав.

— То через тебе, — почала мати Масі вимовляти. — То ти йому щось зробила, згризото ти моя!

— Що ж вам таке до його? а поїхав — хай їде на зламану голову!

— Дочко! чого ти проклинаєш? Що він тобі винен?

— Та хай йому сім чортів і все лихе; чи я ж проклинаю? І чого ви вчепились?

— Чого ти людей розгониш? чому розуму не маєш? — почала мати.

¹⁾ Овес поміш з січкою, або з пшенишною половиною.
Прим. авт.

— Коло якого-небудь хапокниша я запобігала б! Ге! бач, чого забагається!

— Эй дочко! схаменися! Що тобі такого, що так цензуруєш людських дітей? Хіба ж ти дідичка сама? Хіба твій батько не піп був?

— Та що з того?

— Чого ж ти така думна? чого погорджаєш поповичами? кого ти ждеш, кого сподієшся? чи не з отих голодрабців кого, що так звиваються коло тебе?

— Я нікого не жду, але й за поповича не піду: ні стати, ні сісти, ні слова сказати не вмів, а я б пішла!

— Ей дочко! ей дочко! побачиш-побачиш!

— Добре, добре, побачу! ідіт лиш собі, лягайте отам, то мені лекше буде.

— Осуда ти моя, нещастя ти моє — не дочка, — сказала мати й вийшла в пекарню дати пораду тим курам, що порізали. Орися там уже була; й Текля коло неї щось шупорталась.

Зоставшись сама, Мاسя взяла польську книжку, оклякнула й почала вчитувати польські молитви.

Оттак не один богослов з облизнем поїхав. Лучалось і до Орисі, та старий звичай на заваді стояв:

— В мене всі дочки рівні, — відказувала стара, — на вибір їх не маю; коли хочете, беріть старшу.

Та старшої ніхто не хотів, і вона ні за кого не хотіла; та з-за неї й Орися сиділа. Людські дочки вже діточками батькам своїм кланялись, а сироти сидять та й сидять, ніхто й не крякне.

Ще поки Мاسя молодша була, то хоч вередлива

була, та не осудлива; а як стукнуло вже за двадцять, то ту осудила, ту очернила, ту обговорила. У людей сусіди бувають добрі, добрим чоловіком прислужаться; а тут всі віддурались, всі відстрахались. Мало що терном не вросла колись битая доріженька до о. Гервасія. Один одним духовник о. Антоній їх не цурався й доріженьку протирав. Сей було приїде тугу розважити.

— А що пані-матіночко, — каже, — й вам лихо, й у мене не тихо; притопчім же біду кляту черевиками. Бо й я в черевиках же ходю.

— Та що вам за біда? — озветься пані-матка, — ви вже далі-далі онучат дружитимете, а в мене ще й діти мої сиріточки на вязах висять!

— Не тужіть, пані-матинко, — якось-то воно буде.

— Коли-б мені хоч тих безщасниць притулити, а Антосьо й сам собі дорогу пробє.

— Над сиротою Бог з калитою, приказують люде, — озвався о. Антоній. — Не тужіть!

— Коли-б він милосердний хоч нашого вікарого підняв, що лежить недуж; а як вкоротить йому віку, то я тоді зовсім пропаща.

— Не тужіть! моліться, — може дасть Бог, що й куца вивезе.

Се тоді вже діялось, як в селі таки добре громада загула. Вікарій був немощний, то мало не за кожною потребою мусіли вдаватись до сусідських попів. А чужий пан-отець, як чужий пан, як дерне, то аж пальці знати. От і загула громада: що воно таке є? хіба ми не такі люде, як і всі? Хіба в нас церква негарна, щоб свого пан-

отця не мати? Подаваймо супліку до архирея, щоб прислав нам попа хоч сякого-такого! Хоч такого, що й під носом йому не світає... Доки ж нам бідувати?

І частувала пані-матка, й просила — нічого не допомоглось. Як і благочинник заїхав, став вговоряти?

— Як би ми бачили, — відказали йому, — що хоч яка надія є, то що іншого, а так... доки нам ждати!

— Та може якій сироті Бог долю пошле, — каже благочинник.

— Ге! хіба се сироти, як у людей? Ось придивіться, що виробляють — не всі, а старша. Чи мало до них людей траплялось? а коли не хоче за попа, то хай же не заважає, хай з дороги вступається, бо викидаємо.

— Та майте Бога в серці! згадайте о. Гервасія! Який він добрий був для вас, а ви для його сиріт такі нелюдяні! та його кості здрігнутьяся.

— Ми вже, пан-отченьку, пошанували пам'ять покійного батюшки. Дивіться сами: п'ять літ терпимо. То доки ж нам не мати голови в селі? Подамо супліку — хай дають нам пан-отця.

— Пождіть ще з місяць; може, дасть Бог і сиротам, і вам.

— Ну! ще місяць пождемо, однак тепер роботи надходять; а там — о! Бог свідок, що подамо супліку до архирея, таки до самого архирея. А до жнив він, кажуть, і в нас буде?

— Та буде ж.

— От нам і на руку.

Благочинник добре знав, що жениха не знайдеться, бо всі знали Масю, а мав надію, що архирей своєю властію скаже кому женитись, то хто-небудь і втопить свою голову. А справившись там, пішов пані-матку вговоряти, щоб не зважала на старшу, а як лучаться люде до меншої, хай з рук не спускає. Тим часом написали до архирея просьбу, щоб жениха прислав.

Дивне се діло! дівчата просять: пришліть нам жениха; а вдивишся, то нічого дивного нема. Хто топиться, й за бритву вхопиться. А попівнам сто раз лучше втопитись, а ніж зостаться дівочити при матері вдовиці: й мати пропаща, й діти зведуться ні на-що. Безнадія й розум одійме, й серце, й вийдуть з них не дівчата, а клоччя; не людина, а пшик — без волі, без всього: тільки й знає, що на Бога звертати: чи гріх, чи сором — все Божа воля. Свою недолю вони дуже добре знають, й не одна безщасниця мати просила й просить жениха для свого дитяти, бо їсти нічого; не одна безщасниця-попівна за тим же для себе й своєю парсоною з'являлась до архирея, та не одна й буде з'являтись, нім здогадаються, що вони не щенята; нім подивляються й на них людяним оком. Вона плаче, що сором, а архирей каже: „слезно просила“ — й посила якого бідолаху, що ні кола, ні двора, — ні роду, ні плоду. Той встрягне, де й покажуть; а там пє-пє, аж вухами лється! Або трапиться який урвиголова, що згнуцатиметься цілий вік; найбільш посилають тих, кого ніхто не хоче, а сирота мусить, бо то воля владики.

У Люборацької був брат пан-отець — людина добра й на розум йому не збувало. От він і каже:

— Що ж сестро! не штука випросити в архирея богослова; та силою колодязь копавши, не пить води з його. Чи не лучче було-б ось як далі попитати: я однак бездітний, жінку маю добру, спасибі їй, то ось як чи не зробити-б? Поїду я до Камянця та подам в перевод на вашу парафію. Воно все на одно вийде: зараз дадуть бумагу в семінарію, чи „не согласен“ хто женитись з такими-то сиротами, бо на їх приход подається такий-то пан-отець? Як що судилась доля, то озветься; а як ні, то честь ваша при вас: ніхто не скаже, що докучило дівувати — аж просяться заміж, та не беруть. Ти ж сестро, знаєш мене; я тобі не стану в кривду. А коли дасть Бог жениха послі, то вступлюсь. Так і просьбу подам. Вигода, — каже, — та з сього, що не сяде хто чужий, як не знайдеться охочого.

Подумали-подумали, та й написали прошеніє, і о. Яким поїхав до Камянця.

Не день, не два телижився о. Яким, нім забреніло перед ним Камянецьке кладбище, що стоїть верстви за півтори перед підварком — Польськими фільварками. Тепер вони, ті фільварки, подібні до людей, а тоді десь-не-десь дімок стояв, а то порожні місця були й заїхати нігде було. То о. Яким потяг прямо в город і остановивсь коло самої вітряної брами; звідсіль почав і діло робити.

А з неділі вже й Петра. Тепер мали жати пани богослови, що сіяли та й сіяли; наступив останній екзамен — і вінець або кінець. Богословія

вже не ревла, не скакала, як другим часом, а кожен поважно ступав, як індик, натягаючи волосся, що на підгарлі повідпускали, й як джмілі гули: все баса говорили; хто говорив, а хто й мовчки дибав вздовж і поперек. Були й такі, що по кутках товкли свої „пенци“ — тільки й чути: „вур-вур-вур“. В других класах (філософії та реториці) кричали, скакали; а тут, як в казані кипіло, тільки крику не було, й чутко було, як чобітьми цокають, та ще й чоботи робились тоді на рипах. Се все женихи, і доходювали свої сіртуки то-що, щоб по жнивах надіти рясу й підрясник. Як входить письменоводитель — попович і семинариста — не бува в класі, а пише в правлені; за те має хату, харчі і скільки карбованців грішми. В письменоводителі вибірає сам уряд, зважаючи, хто добре пише; і хто в письменоводителі попав, то конче попом буде, хиба сам не схоче. Вони, як ніколи в класі не бувають, то й виходять на попа без всякої науки. В семинаріях вони чепурно зодягаються і народ все обтертий.

Оттакий-то пан письменоводитель прийшов в богословію з папером в руці й дав гасло, щоб мовчали.

— Цс! — засичали, хто завважив; а письменоводитель сказав:

— Панове! хапатня! — Йй дав папір. Богослови самі добре знали, що з тим папером робити й письменоводитель тільки попрохав, щоб не покапали, та й пішов собі.

Як всюди по школах, так і в духовних, і в самій богословії кожен має своє прізвище; й був там один, що його прозвали Малпою, швидкий та

верткий, що й з-під ступиря викрутиться. Ся Малпа схопила той папірець у зуби та брик-брик по класу, й вискочила на стіл.

Круг стола стовпилася вся богословія й почали: — „ну! читай!“ Малпа й почала вчитувати, що там-то й там-то, в такім-то повіті, такого-то класа парафія Солодьки, єсть три дівчині: одна Марія, літ двадцять два.

— Шш! — почали слухачі, — заматорівша во днех своїх! — Малпа пішла далі: — друга Орина, вісімнадцять літ.

— Шш-ш! — почали знов.

— Та чого ви шикаєте? ще-ж молода! — хтось гукнув з гурту.

— Шш-шш! — розійшлось по класу ще гірше. — А що має? що має? читай! — Малпа: третя... третя, одинадцять літ.

— Шш! А що мають? — почали. — А Малпа: все хазяйство й грошей в приказі тисяча карбованців.

— Як би всі за одною, можна-б руки погріти! Давай лиш папір! — кричат зо всіх боків. А Малпа пішла вихилясом по класі. Піднявсь такий стук, наче сто коней біжить; сміх, нявк, регіт, біготня; бо знайшлись і хорти, й мисливці, й шанці, й всяка птиця й звірина; а циган зануздав кобилу й ньокає; там ведмідь реве, — всього було.

Й таки Малпу спіймали, почали мняти, а вона княвчить. Другі тим часом взяли той папір від неї й пішли до стола та й почали гукать: хто там близько, хто там близько, ходіть сюди!

Обізвавсь Собальський:

— Я! я близько! Я навіть бував у них.

— А! мелнику-голубчику! ходи ж сюди!

— Ще й ситник знає, — озвався Собальський.

— Ситнику! ситнику! — почали кричати, — де ситник?

— А чого ти, черногузе, хочеш? — озвався той, що ситником прозивали.

— Чи не маєш підситка доброго? продай!

— Проси Струцького! — озвався він. Струцького прозивали решітникомъ.

— Та ні! — озвався решітник, — то треба справки навести! ходи сюди!

Так зібрались всі, й почав в сам-перед Собальський: багатенькі, — каже, — нічого сказать; мати добра, менша Оріся тож нічого; а Марія така ляшка, що ні слова по нашому не скаже.

— Ну, валяй її по-боку! — заговорив кобилка.

— Та вона таки й не піде за нашого брата. Насватувався якийсь київський, та вона, кажуть, такою чимерицею попоштувала, що чхатиме, доки не вмре: книшем назвала, розказують люде, а до самого й говорити не хотіла.

— Та ся на бік; а Орина?

— Була нічого, а тепер, кажу вам, не знаю, — а Текля ще недоліток.

— На ж тобі, пиши, а ми за тобою, — кажуть Собальському. Собальський взяв папір, крикнув на Німця, щоб дав каламар і думає: „я-ж вам тепер віддячу: було не сміятись!“ Та й черкнув первий: „согласен без взятія“. Се значить, що згоджується взять парафію без панянки. Черкнув і відступився від стола. Тоді по колії підходили й другі, й ко-

жен рѣписувавсь, да коден не написав: „согласен со взятієм,“ а всі — або „согласен без взятія,“ або просто „не согласен“.

Покивав о. Яким головою, прочитавши сю штуку, й став платить в консисторії то столоначальнику, то писарю, то регистраторови — й мало кому не давав, щоб скорій діло робили. Платив-платив та ще й обіцяв у „попівську діру“ повести кого-не-кого.

Посеред гòрода стоять в Камянци доми — один до другого поприлипали; улица між ними йде навхрест. В сім місці тандита¹⁾: тютюн продається й горілочка з закускою. Як дивитись з боку, то пан-отці так і чмигають сюди з дикастерськими, як зайці в горох. Ото-ж і прозвали сей куток „попівскою дірою“. Звідсіль жодна блоха консисторська в своїм умі не виходила. Сюди-то обіцяв о. Яким кого-не-кого повести на „консоляцію“, себ-то по просту на могорич. То сяк, то так і дійшов кінця; взяв указ на руки й закурив з Камянця бже парафіяльним попом в Солодьки.

ІХ.

Щасливої ж йому дороги, а ми подивимось, де то Антосьо обертається; вже-ж пять літ, як ми бачили його. Пять літ! легко сказати, а скільки всяких перемін на світі лучається за тих пять літ, та ще в молодім віку! Пять літ — як з ба-тога тряснув, пролетять, та чоловіка й не пізнаєш:

¹⁾ Толкучий ринок.

дівчина з десятилітної дитини стає відданицею; хлопець парубком стає, і вуса голить; а хто віддався, женився назад тому п'ять літ, того діти обсядуть, або й злидні... Чого не лучається за п'ять літ! і скали перекидаються, й гори перевертаються — то де ж людині не переміниться!

Теклі вже одинадцять стукнуло; вже соромилась, як назвати її дитиною — панянкою себе звала, тільки малою. Люборацька за п'ять літ з гожої молодиці, повновидої, румяної — такою шкорбою стала, що як би не шкура, то й кістки розсипались би; й вже сивиною коси полискувались, тільки не видно було, бо в хустку завязувалась. А Крути стоять, як стояли, й стоятимуть, як стоять, — все на однім місці. Все там же класи й такою-ж старою гонтою вбиті, аж чорні, й той-же розбитий дзвінок на стовпі висить, і тою-ж дорогою до глядача ходять, і так же калачі та вино носять, і так же бояться йдучи — все так же, як колись було. — Та й тут не без переміни: спогляньте на дівчурі. Хто щибетав, як дівчина — став баса говорити; кому ноту привязували — тепер другим привязує; хто для всіх був попихачем — тепер став другим попихати; а давні, хто попихався другими, й слід загубили, тільки слава ходила, що були та й загули.

Й Антосьо вже був у четвертим класі, вже він орудував і малими, а не раз і хазайкою; й вже не жив у Волоської, а знайшов собі станцію на тій магалі — за містом та за ярмом на крутій горі. Там жила шляхтичка паня Пйотрова. У тієї Пйотрової поставили Антосью на станцію, як ото бать-

ко йому вмер, а він поїхав із о. духовником. З того часу й жив тутеньки. Батьки в поповичів народ все скупенький, що душать копійчину; та правду сказати, такі ні-звідкиль їм сипати грішми — то школа й на папір частенько не має шага, й у хазяйки зажичається, а про ласощі й думати не гадає. А ласощів кому з-малку не забагається? Й так звані старші між дітворою хочай би й не повинні вже малиться, бо вуса мали, хоч сокирою теши, проте не відріжнялись від дітей; й шаліли, як діти, тільки гірше; й ласощів забагали, й все. Та пошаліть мали з ким, бо був їх гурт, а ласощів де взяти? — треба промишляти. То вже й вишукують собі таких малюків ручих, щоб вкрав і втік, а прейма викрутивсь, як зловлять, або хоч не видав. От як наглядять такого, то вже й приходять до його в суботу. В суботу „познього класа“ не було — після обід ніби до школи не ходили, то був час на все.

З Антося-ж був хлопець на всі штуки, та ще й прудко бігав, і ні рів, а ні тин його не спинали, та був хитрий, як лисиця. Такого й треба було старшим. От Антося сидів собі на призьбі та ногами грюкав, як приходять аж три чвертокласники — все продауси та голибороди. Одного з них, що дуже був брехливий, прозивали Карман Іванович: Карман — ніби собака, як Бровко; другого прозивали Гава, бо рот мав, як у голого вороняти, від вуха до вуха, хоч кулак всади; третього — Папушею, бо вкрав десь папушу тютюну й його зловили й били. Так і прийшли вони до Антося, почувши, що він такий митець.

— А що, Козо, — кажуть, — ти, ми чули, добре бігаш?

— Добре! — крикнув Антосьо.

— А ну, хлопці, на випередки!

В духовних школах старші — а ще в давнину — мали велику власть, навіть мали право різками дати; то їх тіни боялась дівтора й сиділа нишком, ні-чичирк. А се сам старший визиває побігати, то й синнули на двір, та на випередки. Перед Пйотровою пляц куди здоровий! всього розгону туди й назад буде мало не з верству; було, де сили попробувати. Куди ж було справитись кому з Антосьом! Жоден заяць не зоставляв так простого бровка як він своє „комбраття“ зоставив.

— А добре бігає, — каже Карман Іванович.

— Та добре ж, — каже Гава.

— Ще треба випробувати, чи довго може бігати, чи далеко втече, — каже Папуша.

— Ну, Гаво, — каже Карман Іванович, — ти бігаш, як жоден молдаван не побіжить; попробуйся!

Прибіг Антосьо, тільки чуть-чуть засапався.

— А ну, — каже Гава, — зо мною чи справився?

— А ну! — каже Антосьо.

— Пожди ж, — каже Гава, — станьмо на-рівні, та по команді.

Стали на-рівні, й Карман Іванович почав: „раз — два — три!“ З сим словом і рушили. Та Гава ще й туди не добіг, а Антосьо вже назад добирався до мети.

— Добре, — кажуть чвертокласники, — добре

бігаєш! і один подарував йому якусь картинку, що відібрав у малого на другій станції, щоб той не грався.

Проїшло скільки часу від сеї проби, як в суботу знов прийшли ті-ж старші. Вже горох поспів був і в місті можна було купити десять стрючків за шага. Антосьо хльостав різкою на городі.

— Вдягайся; Люборацький, та підеш з нами, — кажуть вони. Вбрався Антосьо, взувся й пішов. Чоботи мав здорові, на силу волік за собою. Вийшли на степок — цілина за селом ще перед ділянцями. Славне там місце: косогір далеко тягнеться на схід сонця й на полудень; під сонце зараз же долина й друга гора; по горі вітряки й хатки по узгіррю; а на полудень верстов за сім поперечню гору видно, на горі ліс і шинк; все видно, як на столі — де птах снує по-над пашні, й те видно. А все поле в смугах: та зелена, та ще зеленіша; та вже сіра, та половіє — збіжжя видно; а проміж пашень зеленими смугами горохи йшли та кукурузи. Кукуруза ж з-жовта-зелена, горох зелений — сироватий, й хто очі добрі мав, той бачив, що наче по йому метелики літали, — то цвіт.

Антосьо не знав, чого й на що старші взяли його з собою, й йшов — от як лоша за возом. „Може, — думав, — до криничок“. В ту сторону в полі славні кринички, й школа по суботах було ходить туди; бо там якось славно було посидіти: кругом пашні, а між пашнями цілина і густа роскішна трава — не жнеться ні коситься. Славно було покачатись в сій траві!

На степку старші посідали. Гава первий вий-

няв з-за халяви люльку, за ним і ті, й позакурювали.

Як ось летить один школяр — невеличкий, обдертий і босакà.

— Він? — показав Карман Іванович.

— Він, здається! — озвався Гава.

— Він, він, — каже Папуша.

Й Антосьо глянув: хто-б се такий? — думає. Аж прибіг і той. То був паламарчук і на все училище убоїще; звався Ковинський; літ мав з шіснадцять.

— А що, Ковинський, — почав Гава, — от то-бі компанія! — Окинув оком він Антосьо, а сей його, й мовчать.

— В дорогу, чи що? — каже Папуша.

— Хоч і в дорогу, — озвався Ковинський.

— Люборацький! ступай за ним! — каже Гава.

— Куди? — питає Антосьо.

— Він тебе заведе. А ми ждатимем хоч тут таки, а коли підем, то до твоєї станції.

Рушили хлопці в долину на сонце.

— Глядіть же, не опізнйтесь, — сказав Папуша.

— Добре, — відказав Ковинський. — Й пішли.

— Куди се нас послали? — спитав Антосьо свого проводиря, як вже відійшли.

— В горох! — відказав Ковинський.

— В чий? — пита Антосьо.

— Та там одного молдавана, — відказав Ковинський.

Брели вони то пашнями, то межами, то суголовами; як набрели купу гною.

— Тут, — каже Ковинський, — скинь чоботи й заховаєш, бо вони тобі заважають.

Роззувсь Антосьо, й вдвойзі запорпали ті чоботи в гній, приміту поставили й пішли далі; вийшли на дорогу й пішли та й пішли. Понапорювавши гороху повні пазухи, ідуть собі, горох їдять, жайворонки цвірчить: „до Бога молотити“, то знов „ціп урвав“, „ціп урвав“; там шуляк здобичі шукає, а хлопці й гадки не мають. Ковинський розсказує, як його вторік послали яблука красти, вишні, кавуни; сміються, регочуться. А з-заду молдаван лап Антося за комір!

— Ай! — скрикнув Антосьо. Та не зміг і оглянуться, чія-то рука так цупко схопила його за брижи.

Ковинський ішов по другій бік дороги й зник, як крізь землю пішов, що Антосьо не успів і слова йому сказати й навіть не вгледів.

— А! ви знов у горох, — почав молдаван, — як у-торік! Яж тобі дам горох! поведу до смотрителя.

— Дядечку! я ще вперве, — почав Антосьо, — і то я був би не пішов, як би знав, що се ваш горох. Оттой, що втік, казав, що горох його хазяїна.

— Не вибрешешся, — почав молдаван, — знаю я ваших!

І ще гуторили; Антосьо тремтів спочатку, як хорт на дворі в-осени, а далі душа й на мірі стала.

Він і почав роздумувать: як би, думає, мені викрутитись? Поведе чорт до смотрителя, то битимуть, щоб не крав гороху. — Й почав:

— А до кого, дядечку, поведете мене?

— Кажу-ж, що до самого смотрителя, — озвався молдаван.

— Ведіть мене до інспектора, — почав Антосьо, — смотрителя нема дома.

Інспектор був добрий чоловік, хоч і він бив, бо там кожен бє й се не йде за зле в людини, та мав серце в грудях: не катував, а найбільше десять давав. Смотритель же, то й по сорок, і по сто ліпив. Тим-то Антосьо й просив, щоб до інспектора його відвів.

— До інспектора? — озвався молдаван. — Ні! до інспектора не поведу, а до смотрителя поведу; не кради гороху!

Вже місто видно було, як на долоні, й класи за містом; Антосьови все холодніло та й холодніло в душі! А тут переярки почались, що вода пови-мулювала.

Вели Антося тією горою, що від Балти; дорогою пилу було по самі кістки. На другій горі, що за містом, ходили ті старші, що його послали в горох, ні живі ні мертві. Ковинський дав їм знати, що молдаван спіймав Антося й повів; то всі знали, куди й тремтіли за свою шкуру. Побачив їх Антосьо, а вони його пізнали. Як би де в яру, та близьче, то поміч дали-б, а то далеко й на такому видному місци, що й не думай.

Йде Антосьо, як на заріз; а шуляк літа вільний, і боком переярки снуються в праву руку від дороги, а в лів пашні, аж вище голови тому молдаванови; й вже дільниці так з-на гони від них.

— Як введе в дільницю, — подумав Антосьо,

— то пропав я! Хоч і видерусь або що, то нігде сховатись. Треба викрутитись тут! — думає собі, йдучи, і горох їсть; та й розсипав жменю.

— Эй! дядьку! — почав, — дайте позбіраю. — І став.

— Хіба в тебе мало за пазухою? — каже молдаван.

— Хоч не мало, та й сього шкода: будуть же бити, то за кожен стрючок відболить.

— Ну збирай, — каже молдаван.

А все держить його за брижи, аж йому вязи затерпили.

Нагнувсь Антосьо; так збірає, так збірає. І молдаван нагнувся. Визбірав і рушили далі.

— То, дядечку, ви мене не пустите? — почав Антосьо.

— А на щоб я тебе пускав, — озвався молдаван, — стільки часу згаяв, та й пускав би. Не пустю!

— Так ні?

— Та вже ж ні!

— То нате ж вам! — Антосьо каже. І з сим словом сипнув йому в очи пилом, що набрав у жменю, горох збіраючи.

— Овва! — крикнув молдаван, схопившись обируч за очи й присів.

Антосьови того й треба було, щоб брижи тільки визволить, то й чкурнув у пашні аж засвистіло, тільки поли мають.

Поки протер молдаван очи, то школяр вже другі гони минав.

— Бач цуцня! тільки сліди знати! — почав

молдаван, позираючи на дорогу, то на рукави, що від сліз аж мокрі були. — Бач! яке хитре! Вдруге ж вже не отуманиш так. Постій! хіба ти ще не попадешся! — І попливсь собі дорогою та вже не до смотрителя, а до-дому.

— А чого то молдаван присів, як випустив тебе? — Запитали старші Антося, як він вже прибіг. — Чого ти так удирав, коли він сам тебе пустив?

— Еге пустив! Еге сам! — озвався Антося, — добре пустив! — Й оповістив все, як діялось.

— Молодець! молодець! — почали хвалити. — Давай же горох! — Сипле Антося горох, а вони питаються:

— Та чого ти по коліна в грязі? Тепер же сухо!

— То я через річку скавав, коло винниці собаки нагнали.

Висипав горох Антося, як слід, до стрючка; старші ще й самі пошукали йому по-за пазухою та й розібрали кожен по хусточках, то по кишнях.

— Дайте-ж мені, — каже Антося.

— Ось на! — Гава каже, і дав дулю. Та й пішли.

— Бач, які ви, — заговорив Антося, зоставшись тільки з Ковинським.

— А ти думав, що які? Е! Тут так. Та ходім; я розумнійший був, — каже Ковинський.

Пішли степком, далі межами, там звернули на суголови, й Ковинський показав велику купу гороху в траві.

— А се звідкіль? — Антося питає.

— Е! звідкіль? то я свій тут висипав. Я, бач, думав, що коли тебе відведуть до смотрителя та вибють, — бо таки зараз були б і вибили, — то щоб дати тобі заїсти. А коли так сталось, то ще й лучче; їж! — каже. — Почали й їсти. Поповівши мовчки, Ковинський почав:

— Та й молодець же з тебе! Я-б сього не видумав!

Антосьо усміхнувся і питає:

— А що ви казали старшим, як прийшли без гороху?

— Старшим що сказав? Казав, що розсипав, втікаючи.

— Так треба-б було й мені зробити.

— І можна було. Бо як би так без жодної пригоди, то били-б: чому, сказали-б, не приніс? Та ще й у журнал записали б, що „не извѣсно куда одлучався“, то й інспектор ще вибив би поверх всього.

— То сказати, куди одлучався.

— Кому сказати?

— А інспекторови.

— Боже тебе сохрани! й думки сієї не май! Та просто й у клас тоді не показуйся, й дома не сиди.

— Чого-ж се так? — спитав Антосьо.

— Ти думаєш, що тут, як і дома: сказав татови, чи мамі, то вже й твоє зверху? Тут не так: тут заїдять і свої соученики, і з других класів.

— То знов жалуватись, — сказав Антосьо.

— То ще гірше буде, — каже Ковинський.

— То як же?

— А так: мовчи та диш; скажуть: от молодець! І всі полюблять, і в карточці¹⁾ ніколи не будеш; і як буде за що вибити, то змигатимуть. Он-то як! Хоч би й двадцять і тридцять і більше відлічили, то лежатимеш, як на печі, тільки в пузо холодно. Спекулятор по сіртуку битиме, чи по кожусі, а ти тільки кричиш. Як же завізьмуться, то вже ні одної не змигне й, як дадуть дві, то відлежиш, бо до кости розсіче.

Антосьо бачив різки й не дивувався; а Ковинський додав:

— Вже на кого завізьмуться, то й різки особні плетуть на того: виберуть самі луччі прутики, парять, сплетуть, як батіг, й як увірве, то наче в ката вчився. Другий ще й волосині приплете. Був такий, що й дріт уплітав; та його сключили „по великовозрастію“.

— Як ви все се знаєте? — спитав Антосьо.

— Хіба я третій рік тут, як ти? Та я вже ось шість літ як тут: не дарма в третім класі! — Того то йому Антосьо каже „ви“, а він Антосьови „ти“; там по старшині все йде.

— Біда! — каже Антосьо.

— Та невелика, — озвався Ковинський; — тільки не будь хитрий та доносчик, — все добре буде.

— А що воно хитрий? — питає Антосьо.

— То так звуть тих, що або старшого не послуха, або скаже „ти“ кому з вищого класа. Такого вже гладять, і все проти шерсти.

¹⁾ Карточкою звуть цидулку, що записують; хто шалів у класі, і в церкві. — Прим. авт.

— Оттак-о? — показав Антосьо, погладивши себе рукою від носа до бороди.

— Куди вже так, — сказав Ковинський. — Се „до дому“, — а то як „з дому“ почнуть, то тільки держись!

Антосьо й почав: „до дому“, — й гладить себе вниз по виду; „з дому“, — й гладить насупротив.

Сонечко вже над вечір зближалось, й задзвонили на вечерню.

— Біжимо! — каже Антосьо, й схопивсь на ноги.

— Чого ти? — заговорив Ковинський. — Говори! вже-ж приніс гороху, то нічого не бійся.

— Ходім же хоч чобіт пошукаємо, — каже Антосьо втихомирившись.

— Се що іншого, — відказав Ковинський. — Знялись і пішли. Що zostалося гороху, забрали по кишениам.

Шукали-шукали того гною, шукали-шукали — нема, наче його й не було, й чобіт нема. На другий день Антосьо й у церкву не ходив, бо чоботи одні мав, і ті в гною пропадали. Після обід прийшов Ковинський, і знов пішли шукати; й все таки не знайшли.

— Що тут робити? — Антосьо зажурився. — І в клас завтра йти, й уроки вчити! — Та й аж заплакав.

— Чого ти? — каже Ковинський.

— Еге чого? а в чім до класа піду?

— Не йди до класа, то ще й завтра будем шукати.

— Чи можна ж?

— Скажуть: „без сапогов“.

Успокоївсь Антосьо, й почали базікати. Ковинський все вичитував йому різні орації. Антосьо слухав, і собі щось розказував. Так і день минув.

В понеділок пішли всі з кватири в клас, а Антосьо зостався — та такий радий-радий. Незабаром прийшов Ковинський босакà, й пішли чобіт шукати.

— Ви чого босі? — пита Антосьо дорогою.

— Не маю чобіт.

— То й ви — „без сапогов“?

— Да! — І потягли полем — та вже не гною шукати, а до криничок.

— Куди ми йдемо? — заговорив Антосьо.

— До криничок, — озвавсь Ковинський.

— А чобіт шукати?

— Як вернемось від криничок. — І потягли. Та де-то не вернулись! там і просиділи до самі-синького обіду: говорили, різки плели, хльостали, плели верши з бруньок, — то час промайнув, що й не оглянулись. Пішли до дому, як сонце стало серед неба, та Антосьо потяг дорогою, а Ковинський пашнями: навпростець, — каже, — піду.

Дибав собі Антосьо, вихльостуючи різкою з жита; далі став, оглянувся; Ковинський, чуть видно, пішов долиною і щось ніс. Та Антосьо подумав, — мабуть горох.

Ковинський, притягши до дому, переліз через тин в садок, пішов на тік, постояв, подивився на всі боки і щось запорпав в ожеред, та й каже собі, йдучи до хати.

— Ти попович, ти справиш собі, а мені де

взяти? Та ще по вакаціях треба в Камянець за місцем, то не йти-ж босакà! А тебе ще не сключать сих вакацій, хиба матошники вичистять. Та виб'ють же добре, щоб з Ковинським не сходився! — І поскакав на одній нозі через подвірря.

— А що казав учитель? — питав Антосьо, як прийшли з класу.

— Навіть не питався, — відказали йому.

Так пройшов тиждень.

Антосьо щодня слухав добрі орації від Ковинського й рад був, що познакомивсь; а то у тієї Волоської всі „прилижни“ були, то й йому страху завдавали. Про чоботи вже й думать забув; як сам Ковинський каже:

— Ходім, чуєш, та пошукаєм чобіт.

— Ходім! — каже Антосьо. І пішли.

Зразу на той гній вийшли; а в долині салган.

— О! — каже Ковинський, — ми й забули, що гній коло салгану.

— Еге ж! — озвався Антосьо. — Слава Богу, — додав, — завтра піду вже в клас. — Та подивились: приміти стоять, а де були чоботи, тільки ямка. Затужив Антосьо, аж заплакав. Ковинський почав його вговоряти. А тут зараз і виполоч і заповідь¹⁾ цвите.

— Ходім, — каже Ковинський, — заповіді шукати! — І пішли витягати корінці, та такі різки поплели, що ну!

— Отсею як би урвав! — каже Ковинський, простягаючи свою різку.

¹⁾ Таке зелò. Воно жовтенько цвите має довге та мійне коріння. — *Прим. авт.*

— А сею? — Антосьо каже.

— Та й твоя добра, але моя все лучча! — І почали хльостати. Там почали суниць шукати; й чоботи знов вилетіли з голови, й класи, й учення. Так і тиждень минув. Настала субота, прийшли старші і знов послали по горох. На сей раз пішов Антосьо з вискоком і вже не спіймався.

Вже й черешні постигли, а Антосьо все „без сапогов“, і все старші посилають його на промисли. Вже й звикся він, що в клас не ходить, і не вчиться, і вже не втікає в поле, а сидить дома. І Ковинський прийде, та й грають в „косточки“, аж поки з класа не повиходять.

Так раз сиділи вони та грались, як увиходять аж три второкласники.

— Іди, Люборацький, в клас! прислав учитель.

— В мене чобіт нема, — каже Антосьо.

— Казав, щоб босого привести.

— Чи йти? — пита Антосьо Ковинського.

— Та не йди, — каже той, — будем лучче в косточки грати. А там що? не чув, як бють?

— То й не піду.

— Іди, дурний, — почали ті. — Що ти з собою думаєш?

— А не будуть же бить?

— Ні! — кажуть ті, — а як і вибють, то дадуть дві-три різки та й годі. Як же втечеш отсе, то як смотритель приведе, так „на собрані“ вибють. Тоді вже не обійдеться, як тридцятьма.

— Чорт знає що! — говорив Ковинський, — не йди, не слухай!

— Іди, йди, — кажуть сі, — бо будеш каятись.

Не послухав Антосьо Ковинського, — пішов до класу. Чим довше йшов, чим ближче було, тим все білійший робився, а як увійшов у сінці, то як крейда став, і не йде.

— Ну, ходім! — кажуть ті, що привели його. Перехрестивсь Антосьо і пішов у клас.

— Ти почему в класс не ходиш? — спитав учитель.

— Ніту сапогов, — відказав Антосьо тоненько.

— А уроки знаєш?

Антосьо мовчить.

— Знаєш? говори! — гукнув учитель.

— Не знаю, — відказав Антосьо чуть тільки чутно.

— Ти же почему не виучил? Висіч!

— Господин учитель! — закричав Антосьо, — я вже буду! ей Богу буду!

Та його не слухали.

Відбув своє. Учитель і каже:

— Стой там на колінах!

Став Антосьо ще й на коліна, та й думає собі:

— Щоб був знав, не прийшов би; хай би сключали. Ковинський же не боїться, що сключать.

Як підходить учитель:

— Люборацький! — гука.

Встав Антосьо.

— Почему ти не учишься?

Антосьо мовчить.

— Ти же сирота?

— Сирота, — відказав Антосьо.

— Сирота і не учишься! на кого же ти надієшся?

— Он з Ковинським в косточки іграв, когда ми пришли к нему у квартиру, — сказали ті, що привели Антося.

— Ти с Ковинським сашолся? Ти знаєш, что такое Ковинській?... Зараза!

Як почав, як почав вговорювати, то Антося те згадав і заплакав. А в сінях чути: — гу! гу! — То бють.

— Ковинського! Ковинського! — почали ученики.

— Слишиш? — каже учитель.

— Слишу, — відказав Антося.

— То і тебе будет. — Считай!

Налічили і сорок, і п'ятдесят, і шістдесят.

— Довольно! — хтось крикнув. И все стихло, тільки чути: о-го-го-го! о-го-го-го!

— Считал? — питає учитель.

— Шестдесят, — каже Антося.

— То і тобі будет, если не будеш учітсья.

— Буду! — каже Антося.

— Сматрі же! ступай на место!

Антося сікнувся до первої парти, де попереду сидів, бо був п'ятим в первім розряді.

— Куди? Куди? — заговорили ученики. — Твое місце на Кавказі! — Кавказом звать останні парти, де сидить „гебесня“. Поки Антося чобіт шукав, написали нові списки й його знесли в третій розряд.

Пішов Антося, понурившись, і сів та й думає:

— Не буду-ж я вчитсья, коли мене тут засадили межи гебеси.

Як виходили з класа, учитель наказав, хто поблизу живе коло Антося, щоб його мав на оці й

конче привів у клас; то Антосьо прийшов і на другий день. „Спросив“ його учитель, а він ні слова не знає; ні слова йому й не сказали, тільки вибили.

Як сього тут натягали, Ковинський приходив до його станції: „дурак, — каже, — пішов у клас, коли ще не сховався“. — На третій день Антосьо знов вибили, на четвертий ізнов. Так і що-день били до суботи. До суботи не бачився він із Ковинським, а тоді старші знов звели їх, — по чершні послали.

— А що, — каже Ковинський, — як тобі здається, добре ходити в клас?

— Та хай йому сто чортів!

— Ото було мене слухати, а не „приліжних“.

— Вже не піду більше.

— И добре зробиш!

— А як сключать?

— То що? паламарем будеш, опісля вийдеш на дяка, там в стихар посвящать, там в діякона, а там і попом зроблять.

— А ваш тато чому так не зробив? — поспитав Антосьо.

— Мій тато? ге! він одно, що неграмотний таки чуть тільки читає, — а друге, що овдовів. Здурів та з-молоду оженився, та ще й старшу за себе взяв, то не злюбив, що скоро постарілась, і почав бити, щоб умерла. Тепер вже й кається, що молоду взяв; та ба! старої з гробу не підійме, а молода молодших шука. Як би не се, то й тато давно вже попував би. Та ти думаєш, паламарем

зле бути? Викинь собі з голови! Мій тато зуба йзів на паламарстві, а на долю не нарікає.

— Все-ж таки краще бути попом, або хоч дяком, а ніж паламарем.

— А хіба ти думаш, що так і скінчиш? Не тепер, то опісля сключать, а все буде тобі; та ще й набють попереду. То не краще-ж без клопоту обійтись? Я собі подам на „изученіє“ до якого дяка, або таки й до-дому, та буду ходити по парастасах, та по весіллях, та на вечерниці! І голова не заболить! А „приліжні“ все тремтітимуть, щоб не вибили. Що й казати! — з радістю крикнув Ковинський, аж підскочивши, й пішов вибриком, лиш закурилось.

В понеділок Антосьо вже й не пішов у клас: втік до Ковинського, ще всі спали. Як пішли в клас, Антосьо з Ковинським пішли по садках.

— „По ліности“ тебе записали, — сказали Антосьови ученики, прийшовши на обід.

— Ова! хай пишуть! — відказав він, сидя на кроваті й ногами гойдаючи.

— А битимуть!

— Ова! хай бють! чи то мені первина! Хай би були спершу не били, як я ще боявсь різки; а тепер мені байдуже.

Х.

Так пройшов час до самого екзамену. Антосьо все втікав, все ховався; й Ковинський все йому торкотав своє. На екзамен Антосьо позичив чобіт і пійшов.

— Пачему ти в класс не хаділ? — поспитав смотритель на экзамені.

— Не било сапогов, — відказав Антосьо.

— А пачему не учілся? — поспитав той.

Антосьо мовчав, то учитель каже сміючись:

— Не било ахоти.

— Так вот ми поддадім йому ахоти. Взять тво! — гукнув смотритель.

Ростягли сірому й вчистили мало не копу. А він, неборак, щоб пікнув.

Останній празник сього року. Ковинського склучили, а Антося оставили на другий курс, ще на два роки. Як приїхав Антосьо до-дому, Мася й не подивилась на його, все однакова була, та він перемінився: вже не побіг, вигадуючи, як торік; а наче боявся, наче соромився, наче одурів. Став собі коло порога, та й стоїть, обдертий, обшарпаний, лиш чухається.

— Чи нема в тебе кўки? — поспитала мати.

— Ні, нема, — відказав Антосьо.

— Треба тебе поськати, — каже Оріся.

— Ні, не треба! — озвавсь Антосьо, все стоя на своїм місци.

— Чого ти наче чужий? — каже мати.

Лупнув неборак очима й мовчить.

— Антосю! чи чуєш? — заговорила Текля, веселенька та здоровенька, ласкаючись коло матери.

Антосьо лиш очима лупнув і почувався.

— Чого ти мовчиш? — допитується Текля.

А він все мовчить, лиш очима поведе.

— А в нас баштан є! — заговорила мала в

мами з-під руки та ще й з міною. Антосьо усміхнувся, та не тим дитячим, щирим усміхом, що від його аж іскри скачуть, а якось наче з-нєхочу.

— Не wilczyisko! — заговорила Мася, йдучи з хати, і погладила його через вид, як зблизилась. Що, як би се вторік? А тепер і не поглянув: буду, — каже собі, — паламарем, а се попівна; треба привикать.

Ще до його заговорювали, й вже аж силою посадовили, а він мовчить, та й мовчить. Найбільше Текля чіплялась, та жибоніла-жибоніла й відступилась — та й почала плакать:

— Загордів, — каже, — як Мася, що вже й говорить не хоче!

А Антосьови й не в думці: вийшов собі на двір і сів на призьбі, та й грюкає ногами й думає: — оттут я торік татка бачив; оттам балакав з ними; а ось короґва стояла, як вони на столі лежали; он той кіл, що вони забивали, а я держав. — Все згадав сиротина й от-от заплакати! Вже й сльози наvertsались, і в горлі заболіло, як перед плачем, і самі лиця кривилися, й брови моргали; та побачив хворост на куші й наче не він сидів на призьбі, кинувсь до хворосту й почав пруття витягати. Веселий навибірав повну жменю, звязав їх у різку й став бити по призьбі, та все приговорює: „а будеш учится? а будеш? ото тобі; учись!“ І другим голосом, наче плаче: „буду, ґаспадин учитель! сї-Богу, буду!“ І знов першим голосом: „я знаю, что будеш! сікі єво! лучче-лучче-лучче-лучче-лучче!“ І тим другим: „ой-ой-ой!

ой-ой-ой! гаспадін учітель, памілуйце! ой-ой-ой!“ Як набется вдоволь, то й крикне: „давольно!.. следующій!“ І почав, наче-б то той просится: „гаспадін учітель! я вже буду учітся“. Та таки не помилував: почав сікти та приговорювати; там „слідуючаго“ позвав, і бив та й бив. З призьби шматками глина летить, а він примовляє: „ото тобі, знай! ото учіс! А то ви уж розобрали собі!“ И на сей лад балакаючи, знов звяже різку, й знов теж починається.

Спочатку йому минало, а далі почали й сваритись, не так хто, як Оріся: чепоруха була, то й сердилась, що призьби пооббивав, а їй треба мазать. Згодом і штовхать таки почали, а хлопець, що той чорний віл, лиш боками поведе, як його штовхнуть. Так, шукаючи пруття на різки, аж хворост розвернув. А що вже тих цурпалків, що відлітали, то не раз і в борщі було. Тільки й роботи мав Антосьо за всі вакаціі, що хльостав та й хльостав. Було іноді й вийде з подвірря. Ну, думають, на баштан потяг. Вишлють чи вечеряти, чи обідати, а його там і не було: як не в лозах різки плете, то де-небудь заріється в содому і пухне.

— Чому ти не підеш, не побавишся, як торік?
— каже мати.

— Не хочу я, — озвется Антосьо, — з мужиками заходити; — й піде на тік, щоб з очей зійти, або й на баштан потягне на яку годину. Та й там хльоста, аж яри в землі повибивав. Здичавів хлопець, — думали в-дома. А стара не забула спогадать свого покійного татуня; зітхне й каже: не даремно покійні було розказують, що то будуть не

учителі, а мучителі! Отсе так вимучили всю жва-
вість з дитини! А яка хороша була та жива яка!

Так і зріс він ні-до-чого. Що в йому кипіло,
зараз виявилось, як тільки „попромували“ його в
четвертий клас. Та до сього ще далеко було. Не
було другого Ковинського, щоб стать вище Антося,
то на друге літо вже він перед водив: ні горох, ні
садок від його не виховались, бо мав уже цілу
компанію; а сам був хлопець ручий і на всі ви-
гадки митець. Дав Бог даровання, та лиха доля
лиху дорогу показала, то й пропадало воно над
різними штуками. Ще торік він показав себе, як
вели з горохом до смотрителя, а на сей рік нових
штук наплатав, що й не нарозказуваться. Чого
вже молдавани не придумували, а спіймать його
жадним способом не могли. Та раз таки застука-
ли на дереві — ще й не самого, а з компанією.

— А ви сякі-такі! — закричав молдаван і вче-
пивсь до одного.

— Ось-де я, дядечку! — заговорив Антося з
яблуні. Йому аби тих вимотати, а сам викрутиться.

Всі вже знали Антося й напосідались на його,
то молдаван, пустивши того, кинувсь сюди:

— От я тобі, — каже, — ти думаєш, що й мене
здурить, як других! Злазь, — каже, — злазь!

— Здійміть мене, то злізу, — озвався Антося.

— Злазь, тобі кажу! — гукнув молдаван.

— Здійміть, то злізу; а сам не можу, бо дуже
обівся ваших яблук. Та славні-ж вони у вас!

Погукав той, погукав, та й лізе на дерево; а
Антося все вище. Як побачив, що молдаван вже
не скочить, бо високо виліз і в гилля вбрався, то-

ді сам по гилляці та до сливи, вчепивсь за верх і з'їхав на землю.

— Бувайте здорові, дядьку! — каже. І лиш закурилось.

— Бач! Та! отак одурити старого! — заговорив молдаван на яблуні. — Се чорт, не дитина! Дух святий зо мною! Кому-б отсе в голову прийшло?

Так чоловік кметував, поглядаючи, а Антося ровом по-за садками та в пашні; свиснув на братію, й пішли гуртом, виспівуючи.

Любили старші Антося за його штуки, піддавали йому духу, а він і пішов та й пішов по слизькому: все тільки штуки витворяв, а в книжку й не дивився. Проте таки перейшов у третій клас. Був би він попас, та ось що трапилось: прислали нового учителя. На первий же клас він „спросив“ Антося, а сей ні в зуб.

— Аж мені встидно! — каже учитель. — Сідай та й не кажи нікому, що тебе „спрашували“.

Колупнуло Антося за серце, аж заплакав. З сього й почав учитися, і яблука занехаяв, і все. Тим-то й „попромували“ його в третій клас.

Тут було вже два учителі й наче один одного хотіли перейти в жестокости: той бє, а той ще лучче. Та пройшов місяць — Антося не вибили, проходить і другий, а його не бють. І вчиться він, аж всі дивуються. Та нема такого, щоб не битим вийшов з духовних шкіл — не за одно, то за друге, або просто за те, що не битий, ростягнуть і дадуть, аж не присядеш.

В духовних школах після обід, поки ще хо-

дили, пишуть, було, „упражнення“: або з латинського чи грецького на московське перекладають, або з московського на латинське чи грецьке. І Боже сохрани помилитись: в той день, як після обід писати, як раздаватимуть тетради, набереш, як убогий в торбу. Латинським учителем був вже немолодий чоловік, Заторський звався; ходив „з бакенами“ й сік, доки теплий. Його духу боялись ученики. От і принесли в понеділок латинські „упражнення“, та не роздавали, а поставили на столі, щобто суд видати. Опріч „упражнень“, там завдають на неділишній день писати „окупації“: що-небудь з книжки на одну неділю по-грецьки, чи по-латинськи, а в другу теж саме по-московськи пишеться.

Хто не бачив „окупацій“, той не зна, що вони за штука; а се от що: з білого паперу зшивається тетрадь в лист і обрізуються „кантички“, се-б-то спідній край з-на два цілі, щоб тетрадь вийшла трохи що не квадратна; лінюється її, й пишуть. Для „окупацій“ особне й чорнило роблять: „лисньонце“, як там звуть, се-б-то лискуче таке, як дзеркало. І вже не пишеш, а печатаєш; і всіх святих спрочиш до помочи, й самого Бога, й кого знаєш на небі, щоб тільки добре написати. Бо як зле напишеш, або хоч і гарно, та помилишся, або „жида“ змалюєш, то вже прощайсь: в суботу як не засць, то коні, так і присняться. То от і дадуть — та як зайця, то ще нічого, а вже як до коней дійшло, то й Бог забув. Нещастя оті сни! кому приснитися таке диво, то вже й плаче.

— Чого ти плачеш? — питають.

— Еге чого! коні снились! — відказує.

І ніхто не подивує, що того плачеш, бо кожен зна, що віщує такий сон; бо й самому не раз таке снилось. Кажуть — не вір в сон! — Ніт, в сон треба вірити! — скаже кожен школяр. — Я вже, скаже, сам перевірівсь, що як сняться мідні гроші, або що яйце їси, або яблука, вишні, — то будуть бити. Ще се іноді віщує тільки сльози, що „в п'ялю дадуть“, або на коліна поставлять; а вже як присниться заєць, або весілля, або коні, то таких дадуть гарячих!... І вже зараз знати, кому таке снилось: як зварений іде в клас. Другий бідняка не видержить і втіче з класу; то дивись — приведуть, і збудеться сон.

Найчастійше сниться отсе перед суботою, бо тоді, мовляв, „окупації“ було раздають, або в понеділок, бо тоді „упражнения“ приносять, а в неділю учитель має час перерхитати.

Лучилось так, що в суботу „окупації“ Заторського роздавали й вибили Антося, що погано написав: боявся, трясся — то й не вдалось. В понеділок принесли „окупації“ подавати. Як передзвонили „на міста“, понесли їх до учителя, як звичаєм бува; та незабаром і „окупації“ назад. Тепер би подивитись на дітвору! На жодному не було свого образу: всі білі — аж зелені. Зараз кинулись до книжок, а найбільше кому коні то-що снилося. В класі тихо, що чути, як муха летить.

В таку тишу в сінцях, чути, йде хтось. Один, кому ближче було, подививсь у двері крізь дірочку й вже лиш пальцем махнув та й сів. От двері хлопнули, й показавсь Заторський у своїй сірій шинелі з плісовим коміром. Загрукотало, що всі

на ноги схопились, і один як дзвінок прочитав: „Царю небесний“. Хто, кажуть, не був на морі, той не молився. Ніт! мабуть і моряки не моляться так щиро, як отся бідна дівчора. Єсть і такі, що, ввійшовши в клас, бють поклони, щоб Господь помилував. А вже як читають „Царю небесний“, то й перед смертю щиріше не помолишся.

Прочитали молитву; учитель тільки кивнув. Се вже мали за знак, що сердитий, й примічали. Як же скаже він: „садітес“, то з душі як вітер повіє; як скаже: „сядьте“, то трохи відійде, а не зовсім; як же тільки махне рукою, або головою кивне, то всі позавмірають. І отсе лиш головою кивнув.

— Горе-ж нам! подумав кожен третьокласник, та жоден жодною міною сього не показав; всі повнурювались в книжку й ні чичирк; щоб котрий або плечем здвигнув, або що: як статуї сидять. А учитель походив по класі й до „цензора“ („спекулятора“):

— Єсть розки?

— Єсть, — відказав той.

В „спекулятори“ назнача сам учитель кого ледачого та здорового. Сей уже не боїтсь, що битимуть, бо їх ніколи й не „спрашують“; і тільки й зна він, що різок наготовити. Вони в класі старшинують, і їм ніхто нічого, бо кожен боїтсь: ану-ж, дума, розсердю, то від-разу до самого серця добере! — На різки там склалися: кожен по шагу; а давали й по більше, щоб придобритись цензорови. Се звалось, „кубанà дать“.

Та „кубан“ все одно, що й хабар; то його й

перейменували: замість кубана стали давати „приїздного“, то „відїздного“. І рідко такий знайдеться, щоб не дав, а ще рідше такий, щоб не старавсь підлизатись до цензора. І вони там голова в класі. Як зійдуться писати, то цензор ходить по-під парти „ану мені перця, ану мені“! І другий сам не має, чим писати, а йому віддасть. Або чорнила просить. Навіть „диктурою“ не відмовишся. Щоб не розливалось чорнило, дїтвора напиха бавовни в каламар і вже робить пером, що видушить, начеб і вмочив. Отсе й єсть „диктура“. То кажу, й вона не спасе.

— А ти, — каже цензор, — не даси?

— Та я дав би, тільки бачиш — диктура в мене. То він візьме, витягне й видушить диктуру. А відкажеш, то зараз пізнаєш, з ким діло маєш: хіба-ж ти, каже, в мої руки не попадешся? — Для таких цензори особні різки плетуть, що як урве, то зразу кривю сплинеш. А на кого добрий, то також особні: з кінця дерево повийма, що тільки лико зостанеться, й тим бє. То як таки цуратись такого чоловіка? а ще коли там, як смерть тебе не мине, так не минеш спекуляторських рук. І спекулятори за кожен раз, як учитель пита, — чи єсть різки? — вже так і ждуть свого ворога, й конче мигне йому: — ось я тобі! — бо вже, значить, не до жартів іде, коли аж питається. І на сей раз відказав він: — єсть! И мигнув то одному, то другому, а до Люборацького аж кулак зціпив. Сей не дав йому яблука, та ще, як той став відхвалюватись, злаяв катом та гицлем (таке в них прозвище). Та дарма: Антосьо вже починав боятись різки й учився, аж не тямився. — Чіє „упраж-

неніє“ погане, то стоїть з самого верху, там все луччі та й луччі. Учитель перебіра ті упражненія й віддає по-ряду, та як віддає? Кого бити, то „упражненіє“ летить під поріг, а за ним іде й той, чіє воно. А там — відомо щò — ростягнуть неборака. От бють та й бють, — рідко кому „в палю“ з десятк. От і до Антося дійшло.

— Люборацький! — гукнув учитель.

Антосьо піднявсь на ноги й стоїть ні живий, ні мертвий; цензор вже поморгує, а учитель мовчки переглянув і кинув в очі:

— Лучче старайся! — каже, а сам гукнув на другого і обернувсь очима в другу сторону.

Антосьо схопив тетрадь на льоту, поклонивсь учителеви й, як сей обернувсь, дав дулю цензору.

— Гаспадін учитель! — заговорив цензор, — Люборацький дулі даєт.

— Что ти дєлаєш, Люборацький? — гукнув учитель.

— Ніт, гаспадін учитель, он врїот! Спросіте ученїков!

— Врїот, врїот, — заговорив увесь клас, а найбільш ті, що вже мали „упражненія“ на руках. Сї вже на сей раз різки не боялись: як „упражненія“ роздають, то так і клас пройде, — то й загули. Цензор щось почав балакать, та учитель не зважав, то він замòвчав, тільки головою похитав.

Не помстившись тепер, він не хотів свого дарувати й почав, як там кажуть, гонити: став рити, як мога, аби таки вибили.

Третій клас виходить вікнами в садок, то учи-

тель було й перегнеться за вікно. Тут то й лахв'я для школи: один по другому встають, і кожен читає з книжки; дочита один, то встає другий, читає. А учитель там собі, за вікном. Як же другі читають, то нічого, а Антосьо хоч і без книжки говорить, та цензор гука:

— Люборацький! чого ти читаєш?

То учитель почує і собі озветься:

— Ти зачім читаєш?

— Нет, ґаспадін учітель, то он врійот. От вислушайте мені!

Учитель вислуха, й нічого.

Ся гонитва багато помогла Антосьови; бо він, хоч і не дуже боявсь бійки, та постановив таки на своїому поставити, щоб не вибили! І вчився з немочи!

XI.

Тим часом екзамен зближався. Страху — страху, Боже твоя воля! Не один останню копійку протратив на свічки, та молився по цілих ночах, щоб Бог поміг щасливо. Салдати, мабуть, смотру так не бояться, як тут екзамену. Й Антосьо щиро молився. Перед самим екзаменом і не снідав. Та не він один, а рідко хто снідає, йдучи на екзамен, аж мов би се у звичай ввійшло. От Антося і в четвертий клас „попромували“.

Хто його зна, де та дівтора такої пихи набирається. Аби тільки в четвертий клас перейшов, то наче не той хлопець стане: задер носа, що куди! й з ким вчора горобці дер, сьогодні й погля-

нуть не хоче. Й Антосьо так: зараз десь і маніжка в його взялась і така жилетка, що до маніжки; й прості чоботи виваксував. А що бідним шараваркам, то найбільше досталось. Були вони прості димові, та ще й зроблені на славу: як Дунай широкі й короткі, чуть низче колін. В свою пору були вони й довші, та Антосьо вигнався за рік. До сих то шараварок здумав він стремена вчепити, та не мав з чого, так з ниток, — тільки випростувався, стремена й порвались. Що робить? По-надрізував халяви й попришивав шкурлати з-напядь шириною. Та й пришив же! — циганською голкою і суччю¹⁾. Тоді й натяг до сподоби. — Оттак виштатувавшись, надів кашкет на бакір, підняв плечі чуть не до вух і почав ходити „стибнівкою“ взад і вперед по подвіррі, — за подвірря вийти не хватало сміливости. А сіртук у бідолахи сирій, суконний; стан аж на плечах і кожний кгудзик иначий, — навіть білі були між чорними, — той з вушком, той з дірками, на тому якісь квітки, на другому вовча голова, той як десятничок завбільшки, а другий більш гривні. До того ще й столи чисті в хазяйок, що як пишеш, то по самі лікті так заялозиш, наче ковбаси продавав. Та що кому до того? ось він чвертоклясник уже, — пусте, що сорочка, як на чумакові, біла. З такою міною Антосьо й хурмана привітав.

— Чого воно їжиться? чого дметься, як шкурлат на жару? — думав собі хурман. — Хіба я не знаю, що воно за птиця? Своя ж сестра рідне-

¹⁾ Дратва.

сенька на його плюнуть не хоче, то чого б я дувся? Що попович? Овва! яке ж невидальце! — Так дума собі хурман, а того й не знає, що ні Антосьо, ні його „камбраття“ й не думали чванитися родом: вся біда, що він чвертоклясник — от що!

Так, як бачили-сьмо, Антосьо й у дорогу вирушив; і до хурмана вже й не говорить, як було по-переду; а що сей піjde розказувати, то він тільки осміхнеться та — „харашо, ладно!“ — Мало того, що їхав напижившись, а то ще як здібався з ким, то вивернеться на бричці й гука: „торкай!“ Любив неборак і яку квартирку в горлянку вилить; то ввійде в коршму, й наче лиш йому світ вільний: ходить, руками розмахує; „водки!“ — крикне, — й все ходить, аж луна йде; та все поглядає, чи дивляться на його люде, й дума: мабуть пізнають, що я не що-небудь, а чвертоклясник.

Не доїздячи Солодків, коршма стоїть; тут він виваксував чоботи, надів другу маніжку, обтріпав жилетку то-що від пилу; а сіртука не займав, бо він під пилом видавав новійший. І шапки не чіпає; бачив неборак, що поштарі їздять запиляні такі, то й собі так: хоч по шапці, каже, подумують, що хутко їхав.

— А може, — думає, — й зовсім мені не треба б було обтріпуватись? Хай би може так було; сказали-б: такий запиляний наш попович приїхав! такий запиляний! сказано, з далекої дороги. — Та вже минулося. От він і сів на бричку: „торкай!“ — й тільки закурилось.

Так же пашні половіли, так же коники цвірчали, й усе так же було в полі й тепер, як тоді, коли Антосьо первий раз до-дому їхав з Крутих; та він уже не такий був. Змалювавши себе в своїй голові на поштарських, тільки погукував: „торкай!“ — Навіть дзвінок йому причувався. Здається, повинен би веселим бути, коли так; аж ніт: нахмурився й на бік щоб оком моргнув. Одна соломину висунулась з брички, й він задививсь, як вона хитається, що аж забувся.

— Стой! — гукнув перед порогом, як хурман і сам став. Та й коні добре знали, що тут треба стати, й самі далі не пішли-б, хоч би їх ніхто не спиняв.

— Позносиш! — сказав Антосьо хурманови з такою міною, наче там у його казенні гроші або що, й пішов виступці, поволік чоботи. Осміхнувся хурман і поїхав на тік, бо в бричці опріч килимка, подушки та двох-трьох пар шмаття, нічого не було. Хіба ще книжка яка. Ввійшов Антосьо до хати й важно-преважно поклонився, наче аршин проковтнув і не може голови зігнути; так же важно поклав свій кашкет на столику коло дверей і почав вітатись з мамою, з сестрами та все мовчки.

Кинула оком мати на його вбрання, та й відвернулась, щоб на первим ступні не засміялись, і вийшла зараз; Мася зареготалась; Орися тільки губи закусювала; Текля тож осмішкувалась, бо вже й вона виросла за той час. А Антосьо вийняв хустину з кишені, — як онуча, — й став обтирати лице перед дзеркалом.

— Ух! — каже, — как я зашмалілся! а пілі сколько!

— Як на свинячім стегні, — озвалась Мاسя.

— Ну — да! То есьть — как у тебя на шеї — ти хатела сказать! — озвавсь Антосьо.

— Зовсім ніт, — каже Маса, — в мене шия чиста, — не віриш, то подивись: я що-дня мию, хіба вже прем часу не маю.

— Гдє видано, гдє чувано, чтобы свиндя, — на се слово наліг голосом, — та шею себе умівала? — каже Антосьо.

— То ж — свиня, а то — Маса, — озвалась Оріся.

— А я мєжду вамі не разлічаю, — Антосьо каже, — і то свиндя, і то свиндя.

— То свиня ж ти сам! За що ж ти мене свинєю нарикаєш? — озвалась Оріся.

— Бо ти свиндя! Просто свиндя, ещє і бурая, тупорилая. Вот тебе — ей Богу!

— Навчився! — каже Текля.

— І ти, паросёнок, смєєш? Так і дам! — І замахнувся кулаком.

— А зась! не знаєш? — озвалась Оріся. — Ще не ти тут старший.

— Чого ти? чого ти? Я і тебе „по макоўдахъ!“ — гукнув Антосьо.

— Так і буć powinno — защебетала Маса — ładnie! Oto ładnie!

— І ти, Брут, против мєня! — сумно заговорив Антосьо, а далі й крикнув, — молчать ти, лашка проклята!

— A hyclu ty jeden chodzisz! jak ty śmiesz? Ta ja tobie nie Orysia!

Антосьо і в кулаки вже наплював, щоб так і трахнуть, та ввійшла мати.

— Що? вже заходились воюваться? — заговорила вона.

— А чого ж они, дряни, смеют возвишать свой нелспий голос против меня?

— Так як же з тебе не сміятись? — каже мати. — Та подивись сам на себе! — Й засміялась.

— Tu quoque, Brute! — заговорив Антосьо й додав, — а разве я сам на себя стараюсь? Если я смешной то ви с себя смейтес, что так меня убираете.

Й став ходити по хаті та руками розмахувати. А мати думає: що се він каже? квакай, брусє, чи що?

— Як не буде мені сїртука, — почав далі Антосьо, — то хату рознесу. — Й стукнув кулаком в стіл.

— Не рознось так скоро, — заговорив о. Яким, ввійшовши з надвору, — бо се хата моя; а я тобі що винен?

Сироти вже жили на подвіррі, там була стара хата. Та о. Яким був як і одинокий, то вони все в його сиділи. — Наче йому смолою губи заліпив, так Антосьо змовчав. Та не перемінив своєї постанови, щоб сїртук справили, та ще не аби-який, а суконний.

— Де я тобі возьму тих грошей? — сказувалась мати.

— А мене гдє взяли? Там і денег вазьміте.
Плюне мати та й піде. А Антосьо знов:

— А кагда мнє сіртук справіте? — Все по-
московськи балакав.

— Отсе біда мене опала з тими чужоземцями, —
каже собі стара. — То ляшка вдалась, сей москалем
став! Ото понаучувались! цур йому з такими шко-
лами! Не даремне мої покійні татуньо — хай їм
царство небесне — було кажуть, що в одній хаті
житиме кіт, миш і собака. Отсе ж так воно
й є!

Вже не далеко було до першої Пречистої, а
сіртука Антосьови все не було. Далі пані-матка зі-
бралась і поїхала до міста, й набрала своєму сино-
ви на сіртук і на все, що треба.

Як розсприскається мій Антосьо! е, як та вода
на лотоках бурлить, що ні спинку, ні гаманцю
не має...

— Как можна? как можна? — гука. — Їм
— ніби дівчатам-сестрам — то вон что понасправ-
лялі, а мнє і сіртука харошово не хатіте! Так
я себе сам...

— Ну й сам собі справляй, — каже мати, —
аби-сь тільки мав за що.

— Найдьом! — озвавсь Антосьо.

Приїхали кравці; Антосьо як не той — тихий,
смирний, що куди. Так і до Крутих поїхав, що
наче другий розум вступив йому в голову.

Ще серпень був, як Антосьо забег: їхати та
й їхати до Крутих.

— Що тобі такого, сину? — каже мати, —

ти-ж ніколи так не рвався з дому; а було аж після Пречистої, — після другої вже.

— Е! — озвався Антосьо, — тоді то старших боявсь, то що; а тепер чого бояться, коли сам старшим буду! Як спізнюся та пропустю, то хай йому цур! Лучше вже й не являться. В четвертім класі, — каже, — не те, що в других, — хоч пів року пройде, все поповниш; тут все по-латинськи та по-грецьки. То коли його вивчити? — От так він говорить, а сам собі дума: — Добре перед жінкою і тумана перти, бо не поправить.

— Відні діти! — подумала мати. — Добре мої татуньо розказували, що то будуть не ученики, а мученики! — Й почали в дорогу рехтуваться.

Був вересень на початку; сонце пекло, аж шкварчить; по узгіррях всяке зело пожовкло; а з-за гори підіймались хмари — на дощ збиралося, кожен знає.

В сю саме пору в Крутих на тім пляцу, що коло Пйотрової, стояло скільки чвертоклясників, — все в новім убранню, і паличками землю корписали, й Антосьо межи ними. Сіртук на йому новий, роксаковий — поли аж по кістки; шаравари черкасові, на стременах і напружені, хоч смичком поводь; кашкет новий з китицею; жилетка шовкова в квітки й чоботи на рипах ваксовані.

Наче сумували чвертоклясники, бо мовчали, а на виду не сум видно було: всім очи світились, як каганці.

— Жаль, — каже один, — що ми не вкупі живемо!

— Жаль, — каже другий, — а добре було-б!

— Та що жаль, то жаль, — озвався Антосьо.
— Ходім же з жалю та випєм!

— Ходім, — заговорили ті. — Йї пійшли вниз,
униз, та й до Пйотрової.

Вже й „кози“, як звали второклясників то-що,
понаїзджались, та ще кляси не починались, не бу-
ло й журнала в станції, то дїтвора й хати не дер-
жалась — розбрелись, хто куди попав.

— А де були? — запитає старший, як ще й
запитає.

— До міста ходили, — відкажуть і покажуть
папір чи „дизорик“, що колись купили, аби старшо-
му очи запхати.

То й тепер нікого з малих не було дома —
ні духу.

— Так і треба, — кажуть чвертоклясники.

Антосьо зараз пішов у пекарню і просить ха-
зйяку.

— Чи не можна-б, щоб Мотря пішла до Кром-
бера?

— Чого вам аж до Кромбера? — хазйяка каже.

— Вишняку! — з пишною міною відказав Ан-
тосьо.

— Та не можна від якого другого жида, а
конче від Кромбера?

— А хїба-ж ми що? може грошей не маєм?
— заговорив Антосьо й вийняв з кишені кашпук
повний, грїшми набитий.

— Ось! — каже, — дивїться! — І дав аж пять
карбованців.

Кромбер — то був самий багатий купець в

Крутих: винами торгував, а наливок і не було в його ніколи.

Та Любораченко не знав, і хазяйка не знала, що є, а чого нема в його, бо то все голота була, що й не снилось їй лучшого, як наливка.

Від Пйотрової треба було через яр іти, через два містки, а там ще степком по-за жидівськими домами, а там уличками та переулочками, доки на місто вийдеш, а Кромбер аж за містом жив, в поперечній перії, — то Мотря таки ген-ген забарилась.

Чвертоклясники тим часом троцили кавуни.

— Може курку, або гуску? — питає Антосьо.

— Як би так через місяць, то недовго б їй заважати у тебе в скринці; а тепер ще домашні птиці небесні в пузі превітають.

— То й не треба! Може меду? — каже.

— Нам і так солодко, — відказали.

Вже третій кавун доїдали; калюжі по всім столі, аж на землю тече; по хаті шкаралуп, як на бантані коло куріня; а що зернят усюди, то вже й Бог забув.

— Нема вишняку, — заговорила Мотря, ступивши через поріг. — Та що-ж ви наробили? — додала вона. — Де вам і сі пляшки поскладати, що на столі такі калюжі?

— Та клади де-небудь, — озвавсь Антосьо, — хоч і на кроваті тим часом.

— А я, — каже Мотря, — взяла рому та вина; може віднести? я з такою умовою і брала, що як принесу, то щоб назад прийняв.

— Говори! ми його приймем, що й сліду не знайти.

Поклала Мотря пляшки на кроваті й взялась прибирати на столі; Антосьо склянку витирав, а тих два чвертоклясники поглядали один на другого, то на ті пляшки. Через годину в Пйотрової вже співали.

— Позич мені, брате, скільки карбованців, — почав далі один з гостей просить Антосю.

— А скільки тобі? — Антосьо каже.

— Та так з пять, або що.

— Нема пяти, — Антосьо каже, — десять, коли хоч, дам.

— Давай уже й десять, що робити з тобою? — каже той.

Поліз Антосьо до капшука, а той другий чвертоклясник дивиться, і йому аж очи забігали.

— Та не давай йому, — каже, — а дай, брате, мені лучше!

— Ні, ні! мені дай, а йому не давай, — озвався той.

— Не вір! не вір! — каже другий, — мені дай, а йому ні!

Антосьо все корпавсь у капшущі; далі виїняв цілу паку бумажок — все по десять та й по десять — і дав одну тому, що просив. Взяв той і почав чванитись:

— Бач, — каже другому, — таки моє цвите, а твоє гние.

— То позич же й мені, — почав другий, — коли йому позичив, хай не дражниться.

— На й тобі десять, — з пихою, як який мільйонщик, заговорив Антосьо.

— Овва! — каже сей, — бач, і в мене є! Випем же тепер за здоровя Антонія Гервасієвича, що позичив нам грошей.

З сим словом налив склянку: — Твоє здоровя, Антоній!

Антосьо завязував капшук і не чув, а, може, до тої пори вже й вуха йому позакладало.

— Чуєш! Люборацький! — почав той.

— Га! — каже Антосьо.

— Дай тобі, Боже, здоровя!

— Дай тобі, Боже! — озвався Антосьо.

І сей хильнув та й налив і каже до того другого:

— А ти чому не пєш?

Той мовчав. А на його беднюги надійшли, — спустив носа, як індик, губу відквасив, голову повісив та й сидить, лиш сопе.

— Чуєш, бра! — заговорив Антосьо, — чому, бра, не пєш?

— Не хочу!

— Ти вже сердишся?

— Сердюся.

— Та за що-ж?

— Як то за що? — каже той нахмурений, — чи-ж я таки рівня тому, що ти й йому, й мені по десять карбованців дав? Хіба він тобі такий приятель, як і я?

— Ще більший! ще більший! — підхопив той і додав: — Люборацький! чуєш, Люборацький! — каже, — коли хоч, кажи в вогонь лізти — полізу!

їй Богу, полізу! за тебе, братіку, і в огонь, і в воду — їй-Богу! О, бач! — почав далі й поліз по кроваті, зняв образ, поставив на столі й почав поклони бити. Вдарив їх скільки й каже: — За-клинаюсь отсим святим чи святою, що тут намальовано, бо щось не добачаю, коли я не більший приятель для Антося, як той. Чуєш? — гука до того нахмуреного, — чуєш? їй-Богу, правда! — й поцілував образ.

— Дурний ти, — заговорив той, — хіба я тебе не знаю, що ти світовий брехун? От коли я не брехун, то так що ніт! І присягну, що ніт. — І собі збирається лізти, та Антосьо придержав його за полу, каже:

— Вірю! їй-Богу вірю! От на тобі іще десять карбованців, бо я тобі вірю.

Взяв сей і каже:

— А я таки поцілую святого Миколая, що з мене лучший для тебе приятель, як з отого сучого сина брехуна! — Й поліз здіймати св. Миколая та ставити на кроваті. — Бач, — каже до того, що вже клявся, — все таки моє цвите, а твое гние — ось уже друга! — І з сим словом так тикнув під ніс бумажкою ніби, а замість неї кулаком, що той аж на ногах не встояв, а мусів присісти. Та не зважив на се, а заговорив до Антося:

— Так! — каже, — то ти... Не брат же ти мені! На тобі й сих десять, що вже-сь дав. — І дає йому позичені гроші.

— Не беру я, — каже Антосьо, — я-ж тобі позичив.

— Я не хочу; возьми собі назад. О! бач! —

каже далі, піднявши руку над головою, — о! бач! — І з сим словом поклав бумажку на стіл, і разом зо всеї сили вдарив кулаком.

— Та я не беру, й не бачу, — каже Антосьо, — хоч і за вікно викинь. Я-ж тобі позичив? Ти-ж мене просив?

— Та я тебе просив, щоб на-рівні стали з тим сучим сином, що он до образу пнеться, та не може зняти.

Той і справді топтався по подушках, стогнав, а св. Миколай все на гвіздочку висить.

Почувши ту мову, Антосьо приступив до його й тиче в руку ще десять карбованців, і торка, що „сховай, аби той не бачив“. Повеселійшав небо-рак, побачивши, що таки „не гниє його“, що таки на-рівні стали, й почав запихати в кишеню обид-ві бумажки. Антосьо тим часом налив стакан ви-на випив і почав припрошати: — „пийте, браття!“ — хоч тут був всього один брат, а другий все стогнав коло образа.

— А ти-ж віриш мені, що я не брехун? — каже той, що присягався, — як віриш, то випю.

— Братіку! — почав Антосьо, — братіку!... ш-ш-щоб мене грім побив, як не вірю. Та щоб я тобі не вірив, мойому приятелеві? я? тобі? та я не знаю що!...

Обнялись і поцілувались. А той, що стогнав коло образа, мабуть розсердився, бо разом як сіп-не, то так і дав сторчака аж під стіл. Простяг-нувсь тут, поцілував образ і сунув його під кровать.

— Полеж, — каже, — ти там, а я тут трохи відпочину.

— Пяниця, сучий син! — заговорив сей, що клявся, як той заснув. — Йому пити! йому... йому, — каже, — ет! що й казати! От коли ми, братіку, козаки, то так! Ми й ще випєм! А правда?

— Правда, — каже Антосьо, — правда, братіку! — І налив.

— Поцілуймось же!... — каже той, — поцілуймось!

Поцілувались і випили.

— А ти, сучий сину, пянице! — почав все один до того, що лежав долі, — ти вже не пєш? га? не пєш? — і почав штовхати ногою. — Чуєш? будеш пити?

— Мбу-ду, — озвався той і завив: — в бездні гріховній валя-а-яся.

— Ти, сучий сину, не в бездні, а під столом! — каже сей.

А той все: — неизслідимую милосердія...

— Мовчи! — гукнув сей.

— Твого... — співав той.

— Залиймо його, Антосьо, хай мовчить!

— Заливай! — каже Антосьо.

— Я ромом, — каже сей.

— Хіба я що? — каже Антосьо.

— Не будеш сердитись?

— На тебе? я? сердитись? братіку! Лий, скільки хоч. Іще пошлю Мотрю, а ти лий!...

Взяв сей пляшку й почав лити тому саме в губу.

— Брр-бр! — почав той, — бррр! всемирний потоп! Гвалт! — і обернувся потилицею до гори

й маца по-під кровать: — Святий Миколаю! рятуй!
— А той на потилицю льє та й льє.

— Що ви робите! — почала хазяйка, — ото гарно! Й образи познімали! А! люде-люде! А поналивали! — ото! А той що робить? вже джмілів слуха? гарно!

— Молчать! молчать! — почав Антосьо, — я тут хазяїн!

— Такий мені хазяїн красний, що хазяїці й чарки випити не дав...

— Є! є! ще випсте й дві.

Через годину й хазяйка пристала до гурту, й всі разом співали. Та вже не тут, а полізли на горище, бо почала дівтора сходитись.

Не раз оттак пили вони та приспівували. А стара Люборацька раз збиралась до міста: треба було Орисі футро справити, — ще й не справити, а верх набрати, бо блам¹⁾ був готовий з Масіного футра. То вже для Масі що иншого — для неї треба було й блам купити й накриття, бо вона старша; а Орися менча, ще й в переробленім походить.

Збиралась пані-матка: й коні вже запряжені стояли коло порога, вже й пообідала на дорогу, — зовсім готово, тільки сісти. Коли до грошей, що в скрині були, а там щоб копійка!

— Нещастя моє! — заголосила. — А хто ж тут так господарював? — Найперше до Масі вчепилась: — то ти, каже, вкрала? — Та ся не дала: зараз відгризлася. Потім до Орисі, — ся

¹⁾ Кожух міх.

плаче, присягається: — на що мені? — каже.

— Чи не брала ти, дочко? — питає Теклі.

— Ні, мамочко, їй-Богу ні!

— Не святі-ж злізли з неба та гроші вкрали,
— озвалась стара, — хто небудь та взяв же їх!

А плачу було та клопоту, — не доведи, Господи! На Антося ніхто й не подумав. Далі до ворожки вдалися. Ворожила вона, ворожила, та й каже: „таки з ваших хтось, та його нема дома: чорнявий, невисокий, ще молодий.

— То чи не Антосьо? — каже Текля.

— Де-ж би таки Антосьо крав! — каже мати.

Проте, подумавши, порадившись, запрягли коні та й поїхала до Крутих.

Пють чвертоклясники, та кавуни їдять, та родзинки, та всякі ласощі; а Антосьо лиш погукує на менших: „бігай до міста! та бігай!“ І цибухів накупив, і тютюну.

Хазяйка догадувалась, що щось-то воно є, та не сміла сказати ні старшому в очи, ні смотрителеві, бо як не правда, то буде їй лихий світ. Як тут Люборацька — рум, як пить дало.

— Що мій син тут поробляє? — питає.

— Це та гуляє, — відказала хазяйка.

— А де його скриночка?

Показала хазяйка, — скриночка стояла й не замкнена. Коли до неї, а там всього-на-всього пять-десять карбованців.

— Бідна-ж моя головонька! — заголосила мати, — ото шатнув!

— А скільки було? — питає хазяйка. Вже догадалась.

— Та вже! скільки не було, а назад не вернеться.

Як прийшов і Антосьо з клясу. Напалась мати на його; лаяла-лаяла, а він і губи не роззявив. Аж на послідку каже:

— Ото треба було справити мені сіртук.

— А ти-ж справив собі його?

— Ніг, — відказав Антосьо, хлопнув дверми й вийшов.

Так мати й поїхала, що він і не показавсь їй на очі.

Бідна мати! виїзджаючи, ще просила хазяйку, щоб не розгашала: — своя праця, каже, своя й дитина. А як треба буде Антосьови грошей, то вже будьте ласкаві, каже, до пяти карбованців не позичайте.

Розсердився Антосьо, що мати крадені гроші одняла, й хоч присилали за ним підводу на Різдво, не поїхав до-дому.

— Що мій Антосьо там поробляє в чужині, — згадувала мати на багату кутю за столом, — чи має хоч хліба доволі?

А Антосьо й вухом не вів: піддапивши гроші, порозпозичав, а після лиш відбирав та гайнував. І на Великдень не поїхав. Та на сей раз мати вже не посилала підводи від себе, а просила о. духовника, як їхав за своїм, то щоб і Антося привіз. Та дарма, — Антосьо й не подумав їхати, а поїхав тільки сам духовниченко. Син сердився, що мати крадені гроші відібрала, а мати бідкалась, побивалась: і сорочечку синові, й грошеньт, і мас-

лиця, і медку — всього посилала, аби тільки брав духовник. А духовник був чоловік, яких рідко, то й набере для Антося повну бричку, що й сісти нігде було.

— Чому до-дому не їдиш? — питають Антося камбраття вже перед другими вакаціями.

— Як мені їздить на чужих? або й на своїй тарадайці? Як пришле мати коляску, то поїду.

Люборацька й справді купила криту бричку на рисорах; вже сподівалась богослова, бо се курс кінчали, то готувала придане. Антося довідався, то дув на коляску.

— Доки не пришле коляски, то — сучий син, коли поїду!

— Та поїдеш ти й верхом, пішки коло палички як стара матиме розум та нічого не пришле; або й пришле, як до других сиріт присилають, підводу з торбинкою на плечах, щоб дорогою не боявсь.

— Та я не Люборацький, коли поїду, як не в колясі.

Таку розмову вели чвертоклясники вж перед публичним екзаменом перед „промоцією“ в семинарію. Через день і списки прочитали, й Антося назначили в семинарію; кому й похвальний лист дали — такий размальований та золочений, і Антосяви дали його.

Ідуть собі купами — то ніби семинаристи, то вже третьоклясники, то чвертоклясники; гуторять собі йдучи: як хто зодягнеться дома, бо вже в вищій клясі буде; а семинаристи: як то гуляли-б, як би не чортів екзамен в Кам'янці, що без його

не пустять в семинарію. А попереду всіх їде віз літерняк¹⁾ чорними волами.

— То се до тебе коляса! — каже один Антоцьови.

— Може до тебе, то так; а до мене приїде четверня „лихих“.

Так сміючись наздогнали й ту хуру. Аж вона і насправжки до Антося.

— Ворочайсь до-дому! — гукнув Антоцьо, — скажи хай колясу пришлють.

— Хай уже завтра, паничу, — озвався чоловік з воза, — хоч дайте волам відпочити.

До вечера та через ніч Антоцьо роздумав, що доведеться пішки йти, коли не поїде волами; то й намовив чоловіка:

— Проби, каже, мене: я буцім буду не хотіти, а ти все проби; то я й поїду, буцім то твою волю вчиню. А за се тобі дорогою — знаєш!...

Саме як зійшлися камбраття зо всієї „сеї магали“, а хто і з тієї, щоб поглузувати з Антоцьової коляски, як входить його хурман, кланяється чуть не в ноги, просить, молить:

— Ідьте, паничу!

— Та їдь уже, — кажуть камбраття, — тут сорома жадного нема; хто знатиме дорогою, що то Люборацький їде, той самий, що на колясу засідав? А ти ще в сорочці їдь, то кожен подумає, що який шляхтюга в поле, або до млина. Ще й соломи наклади в драбини, то й поїдеш, як в колясі: ні стукне, ні гуркне.

¹⁾ Так Подоляне звуть драбинясті вози, що снопи возити, чумацький віз там зветься васаг. — *Прим ает.*

Трохи посперечавсь Антосьо та й каже:

— Через вас, браття, тільки поїду та через просьбу сього чоловіка; а без сього — сучий син, що ні ногою з місця!

На розпрощання поставили могоричу: той злий, той два — і зашуміло в голові. Почувши хміль, хлопці роз'ятрились — тільки б гуляти! та де в біса грошей взяти?

Як би до кожного підвода була, то ще пів біди-лиха; а то лиш до Антося; а мати всього тільки карбованця прислала, щоб на дорогу було, а довги, на случай будуть, то просила духовника поплатити, як свого братиме з шкіл. Та Антосьо не задумався. Кинув оком на свій похвальний лист, що лежав на столі, і каже: „ось гроші!“ схопив його в руки і аж головою струснув та й побіг з хати.

— Куди ти? — гукають.

— Пождіть мінуточку, а я вернусь з могоричем.

Не могло сим і в голову зміститись, як Антосьо через похвальний лист на гроші розживеться; а він потяг просто до Кромбера. Поздоровкавшись з купцем, як годиться, Антосьо почав:

— Пані Орун! я в вас не раз грішми сипав, то ви вже знаєте, що я на копійку не жаден: маю, слава Богу, не одну тисячу. Та ось що: перевели мене, бачите, в Камянець, то треба гульнути, а в мене, як на те-ж, ось один карбованець в кишені. Сього мало й на закуску. Так будьте ласкові, дайте мені вина на пять карбованців та ще й з десять карбованців грішми. Не сьогодні — завтра пришлють за мною підводу, то я вам віддам та ще

й дам вторгувать; бо до мого сусіда приїхала підвода, то привіз звістку, що моя сестра віддається, і на вино мені гроші пришлють, щоб до Балти поїхати. Так я і в вас Балту знайду.

— Хіба в Балті луччі вина, — почав купець, натягаючи пейси, — коли сами балтянські купці в мене вина беруть?

— Та я се добре знаю, тим і кажу, що в вас Балту знайду.

— Ще лучче, як Балту, бо вони беруть, що мені не годиться, — заговорив купець.

— То вчиніть же мою просьбу, — просить.

— Гм, — подумав купець.

— Коли ви може се, або те, — бо яких людей в світі не буває, — то я вам дам свій білет в застав. А ви добре знаєте, що мені без білета з Крутих не виїзджати.

— А покажіть той білет, — каже купець.

Антосьо вийняв з кишені похвальний лист, розвернув і дав.

— А який же він мальований! — каже Кромбер.
— Чого в вас такий мальований білет?

— Бо се вже білет мені аж до Камянця, — озвався Антосьо, — з ним маю явиться перед самого архирея, а без його і в Камянець не пустять.

— Ну! хай же він у мене полежить, а ми ходім до льоху.

— Дайте, — озвався Антосьо, — я його заверну в що, бо знаєте, перед архирея з ним треба являться, то щоб чистий був.

— Та хіба я його дам дітям бавитись?

— Та воно так, а все-ж безпечнійше.

— І то правда, — озвався купець. — І вдвійзі завернули його в лист паперу; Кромбер заховав його в комоду, і пішли в льох. Тут Антосьо розпечатував одну пляшку вина і роспили, — каже: за мною хай буде.

Через пів-години чи що у Пйотрової такий гомін піднявся, що куди-куди!

Погуляли на прощання — добре погуляли! І Антосьо, паличкою вимахуючи, поважно пішов з компанією через місто, наче-б „на ту магалу“, ще й Кромберови, що на рундуці ходив, вклонився, думаючи: „Оставайся здоров з похвальним листом, а я за якусь копійку з твоїх карбованчиків ще й на дорозі десь випю за твоє здоров'я!“ — Серце йому тьохкало, та аби за місто.

Оттак ішов Антосьо, виштатований на останній гудзик, а за ним тихою ступою чорні воли в возі, набитим соломою в драбини, і гейкав чоловік.

XII.

— А в нас, паничу, отсе колись весілля буде, — заговорив хурман, підїзджаючи під Солодьки.

— Яке весілля? — питає Антосьо лежачи.

— Та був архирей, то обіцяв прислать богослова.

— Як-то?

— Та так: був у церкві, панни під благословенство підійшли, він і питає: то се ваші сироти? — Се, — відказав благочинник. А о. духовник, кажуть би-то, й попросив, щоб жениха, мовляв, прислали; архирей, мовляв, і обіцяв.

Антосьо слухав сю мову, а вона йому й голови не держалась: он по жнивях до Камянця на екзамен, то не до весілля.

— О. Яким вже й не перевозяться, — заговорив далі чоловік.

— А як же? — запитав Антосьо.

— Та так. Доїзджають з тієї парафії. Кажуть би-то, подали прошеніє назад на своє місце.

Справді, о. Яким як почув, що архирей обіцяв жениха, то й не став перетрясатись; а що перевіз — тут було, а решта й на тій парафії: що-ж, — думає, — не встигну перевезтись, а там і вибрайся. І вже сидів, як горобець на колі, поки не зженуть.

Настала перша Пречиста. День був чудо, що за хороший: сонечко гріло, легенький вітрець подихав, на небі ні хмариночки! Селом дівчата все в квітках та в білих-білющих вишиваних сорочках. Як би се в гетьманщині, то співи не вгавали-б, а там сього немає: ходять, жартують, сміються, — здорові, то й веселі; хороші, то й щасливі.

А в двірку пані-матки Люборацької, як на похороні: тільки гуси кричать під порогом та чечуга реве. Іноді вийде дівчина-наймичка, „гиля!“ крикне і побіжить через подвір'я. О. Яким ще з церкви не вийшов; Антосьо ходив по хаті та люльку курих; стара також у церкві була; а Маса з Орисею гиркались, — та каже: „тобі жениха пришло архирей“, а та каже: „тобі“.

А селом кацап іде, точка-в-точку коробейник: і на тім йому розділено, і потилиця підголена, і в китаєві ормяці, в личаках; через плечі, за-

місць коробки, чамайдан висить невеличкий; борода тільки пухом поростала, а в руках палиця далеко довша за самого. Збіглась в гурт дівтора, хто був на улиці, а хто й з дому вибіг, почали кричати: „кацалапи косолапи, гаспедові діти! ганчірки збірають, жінок прибірають; купують щетину, вбірають дитину!“ А другі знов: „неголені, бородаті, дражнять собак по-під хати! в корчах засідають, людей виглядають; сто душ — сто копіск; гу-гу! тюга! кацапюга!“...

Мовчав він, то дівтора обісмільювалась, і підійшли до його ступнів з-на десять. Один відважнійший і почав:

— Гей, Руський! а ми знаєм, на що в вас червоні ластки в сорочках!

— А на що? — гукнув другий.

— Щоб мав у що ножаку витерти, як заріже кого. — І зареготались усі; кацап почав грудками шпурляти. Тоді ще гірше стали кричати; і на бороду, і на личаки, і на все — на все познаходили приповістки. Так його вели аж ген-ген селом.

— А гдє ваш поп живіот? — поспитав він.

— Он! он! — показала дівтора на коршму, — там той піп, що кацапам треба.

Назустріч люде з церкви йшли, нагнали дітей і кажуть:

— Пан-отець у нас доїзджає; а живе на парафії вдовиця. Он і двірок! — показали. Кацап потяг далі, а люде своєю дорогою.

О. Яким тільки-що відпуст прочитав, не вспів і поздоровкаться з попадею, як той кацап суне

через поріг; разів з-по десять перехрестивсь в обидва кутки та й питає, показуючи під грубу:

— Чи можна чамайдан вон туда?

— Можна, — озвався о. Яким. — А ти купуватимеш що, чи так звідкіль Бог провадить?

— Увідіш, — відказав він, розпрягаючись, гримнув чамайданом об землю і ногою підсунув у куток; застогнав і каже:

— Тепер, бачка, пазволь рекамендоваться.

— Изволь, — озвався о. Яким.

— Честь імєю рекамендоваться — Тульской духовной семінарії кончівшій курс Тимоха, Егоров син, Петропавловській.

Глянув батюшка на свою жінку, а пані-матка на свого чоловіка і ждуть, що далі буде.

— Тошна атрекомендовался, как есть, — додав Тимоха, — не сумлєвайс, бачка!

— Как же ти попал к нам? — пита о. Яким.

— Владика, значит, дядька мне, так я і прібил. Он ізволил паслать меня сюда женихом. Вот те і білет...

З сим словом вийняв папір із бриля і подає.

— Ета деревня, ведь, Сельодкі завйотса, — додав далі Тимоха.

Не втерпіла попадя, зареготалась і пішла в валькир, як там звуть.

— Иш, баба! — каже Тимоха, — зуби скаліт! — і додав: — у тебе ведь, бачка, десфкі-та есть?

— Та есть же.

— Нутка виваді! Аль нсту! дай адєтьса.

— Ізволь, адевайся! — озвався о. Яким, і дума собі: — що то з сього вийде?

Сів Тимоха на помості і став розмотувать во-
локи; скинув личаки, далі ормяк, zostавсь в од-
ній сорочці. Тоді до чамайдана, сюди-туди потяг
ремінчачча і вийняв чоботи та й взувся; за тим
сіртук вийняв і решту вбрання; вдягнувшись, як
належить, попросив гребінця. Дали йому гребінця.
Як зовсім причепурився, тоді каже:

— Ну! теперя что? брав маладець?

— Нічого собі, — озвався о. Яким.

— Вестімо нічаво! А дефкам-та твоім палю-
блюс?

— Се вже побачимо.

— Нутка показивай їх і пабачім. Мой дядя,
владика то-ись, ізволил пахваліть їх — хараші,
мол, бері, — гаворіт.

Відхилив о. Яким двері в сіни і гукнув:

— Ганно!... і ти Мотре! ходіть сюди!

— Вот ти і дєвкі, — каже він Тимосі, як ті
ввійшли.

— Ента ведь служанкі-та?

— Тебе ж дєвок нужно било!

— Нєту! ти мнє поповен пакажі!

— А то в нас панянки звуться!

— Так панянков показивай! Всьо адно —
хлеб і пірог.

Зареготали дівчата і пішли в пекарню, а о.
Яким у валькир.

— Гей! дівчата! — сказала пані-матка, як ото
пішла в валькир, регочучись, — вона аж до се-

стрів прийшла. — Гей, дівчата! — каже, — прислав вам владику богослова!

— С-с! — засичала Оріся і закрила лице руками; а Мася байдуже.

— То не для мене, — каже вона. — А гарний він? — запитала.

— Такий гарний, що куди! — заговорила пані-матка, — ось ідіть подивіться.

Кинулись вони всі три — бо й Текля побігла — і дивляться в двері. Тимоха як-раз личаки скидав.

— Отсе-о? — питає Мася.

— Він самий, — відказала пані-матка.

— А хай же йому все зле та нехрещене!... отсе богослов?

— Таже богослов!

І почали кихкати всі чотири.

— Се твій! — каже Мася Оріся.

— Ні, се твій, бо ти старша, — озвалась Оріся.

— Ні, — показала пані-матка на Теклю, — се її буде!

— А хай він скрутиться! — озвалась ся, — се Масин! а я ще малà.

— Ні, твій! — озвалась Мася, — а я за богослова не піду. — Засоромилась Текля і пішла, а ті регочуться. Як чують, о. Яким іде. Вони й шурнули далі, аж не потовпіляться в двері.

— Куди ви? куди? — заговорив пан-отець, — прибирайте-но-ся та виходьте!

— Що там таке? — заговорила стара, йдучи насупроти.

— То архирей богослова прислав, — каже о. Яким.

— Господи, слава тобі! — заговорила вона, хрестючись, і додала: — покійні татуньо було все кажуть нам: як би ви, діточки, в монастир пішли, то лучче б було: зійде син Божий судити, то з чим перед його станете? От і я вам, діточки мої, раяла-б у манахині. Що вам з того віддання? отак бідувати, як я? Та ще як би лиш се! А то смерть зближається, а я ніколи за тими клопотами не вспіла і Богу щиро помолитися. Господи-Господи! — закінчила, — не дурно покійні татуньо було розсказують, що женські душі скакатимуть у пекло, як іскри з кременя від доброго кресала. Або-ж дітлахи не донечуть? Проклинаєш, то й пробиваєш дорогу в пекло, та ще й на саме дно. Господи-господи, прости мене! — заговорила далі, звівши очі до-гори.

Довго панянки не хотіли виходити, а найбільше Мاسя; та о. Яким як почав, як почав, що так не годиться, бо прогнівите владуку, то вони й почали збиратись.

— Я вийду до його, — каже Мася, — але чорта зість, що за його вийду!

— А я, думаєш, вийду за його? — каже Орися.

— Он хто вийде за кацапа, — показала Мася на Теклю, — бо й мовчить, — каже.

— Та хай він сказиться! — озвалась Текля. — Що вам таке сьогодні! — І знов вийшла собі.

О. Якима вже не було тут, як панянки отак гуторили: він пішов до Тимохи. Пані-матки також не було: вона понесла закуску, та там і зоста-

лась. Тільки поприходили дівчата з пекарні — Ганна й Мотря.

— То до кацапа так прибіраєтесь? — кажуть. — Бог за що! От би й не виходили! — І почали приставлять, як він хрестився, як сідав, роззувався, прибірався — та аж покачуються від сміху. Ввійшов о. Яким.

— Та годі вам, — каже, — виходьте вже котра; а то він почина вже сопти.

— А як зветься? — пита Маса.

— Тимоха, Єгоров син.

Аж душаться всі та пригадують.

— Чому не Єгорка? — одна каже.

— Та Єгорка єсть — Єгоров же син! Он чому не Афонька? — И почаша рохкати і все, як кривляться з руських. Тимоха тим часом затирав печену курку, що на стіл подали.

От вийшла Маса, що зоря зійшла. Само собою вона не думала вийти за жадного богослова, та за Тимоху й не кажи, а вийшла тільки, щоб вчинить волю о. Якима та не прогнівить владики.

Тимоха сидів в кінці столу. Як вийшла Маса, вклонилась, чи присіла — все одно, він схопивсь, аж стіл загрузкотав, і прибіг до неї; так дивиться в лице, так заглядає; провів очима аж до ніг і пішов навкруг обдивляться. Спочатку Маса оторопіла, хоч і витресувана була, а тепер відійшла, крутнулась і пішла з хати, зажарившись.

— Brutal, — каже сама до себе і мало волосся не рве, що вийшла до його, та не кляне владики, ні! аж гілля гнеться!

— Нічево себе, — каже Тимоха, — тільки

такая тощя, да, как відна, хаклуша горда. А пакажі-ка, бачка, другуу.

О. Яким вже розсердився. В тій стороні Українці себе не забувають і що хоч кажи, не розсердиш так, як словом „хахол“. За се слово готов очі видерти. Як би Тимоху не владика при-слав, то знав би він, щò то хаклуша, і десятому наказав би! Та ба! Чолом муру не пробеш! воля владики як смерть — ні відпросишся, ні відмолишся!... І пішов він по Орісю, а Тимоха став серед хати проти валькирових дверей, заклав руки за спину і жде.

Вийшла Оріся. Тимоха й сю обдививсь зо всіх боків, як кобилу на торзі.

— Ета лучше! — каже. — А пакажі-ка третью.
— Шурнула й Оріся, тільки вітер повіяв.

— Та третя ще не доросла, — озавсь о. Яким.

— Ну, так ету другуу отдаш за меня?

— Та не мені-ж з тобою жить, — заговорив о. Яким, — треба самої поспитати.

— Ну! так паді паспрасі.

Пішов о. Яким у валькир, а Тимоха став ходить по хаті та й думає собі: — еше би на неё, какую-нібудь дєвчонку, абрацать вніманіе! Ішь, мазепи, что видумалі!

Все переговорив о. Яким, а того таки не добився, щòб дівчина сказала: „пійду“. З тим і вийшов.

А Оріся припала до подушок та плаче-плаче.

— Ну что? — заговорив Тимоха.

— Мовчить, — озавсь о. Яким.

— Стало быть, мой; коли би не хатела — сказала би, а малчанье знак сагласія.

Поглянув пан-отець на свою попадьку, що тут же стояла, оторопівши, і каже:

— Що йому казати?

— Та я знала-б, щò казати, та владика, — відказала пані-матка сумно.

— То-бо-то й біда, — каже о. Яким.

— Что ж? — заговорив Тимоха, — долго-ль ещо?

— Тут нічого, — відказав йому пан-отець, — казав архирей, то коли береш, — я не перечу; аби дівчина пішла.

— Дівчину-то не прасіть стать. Колі ти согласен, так завтра і к венцу.

— А сватання?

— Какоє те сватанье? Павенчаємса і пасватайомса.

— Та треба-ж весілля справить.

— Мне весело будьот с малодушкой! вот те і веселье. А я уж на белу свету панамаялся, не терпится ждаты. Агдахнуть хачу.

— То хоч музики найняти треба та людей зівзати; ми-ж не в пустині живемо!

— Ми с тобой разве не люди-та? а музыка — чортова видумка — і без неї абайдьомса. Колі падапьем, то песонку сыграем; а ти поскачеш. Ти, чай, не плахой скакун? У вас, я сліхивал, харашо пляшут. Покажеш мне сваю хахлацкую пляску.

Скипів пан-отець — от би в морду заїхав! — та архирей прислав молодця, то й рука задеревеніла.

До вечора о. Яким порозсилав верхи, до кого з сусід було ближче, просить на завтра на весілля. Писать не було часу, та таки, правду сказать, в сільських пан-отців і чорнила не водиться. Як треба що підписати, то до дяка посилають; як тут висохне, що й окропом не розведеш, не то горілкою, то до двора посилають. І о. Яким — раз, що не мав часу, а друге, що чорнила не було, — ні до кого ні слова не написав; а тільки розказав посланцям, як що казати, та й годі.

Ніч панянки просиділи над прасуванням. Для Орисі й води не треба було: слізки сприскувала аж їй очі почервоніли.

Ні до кого не пристає так ота приповідь: „знайся кінь з конем, віл з волом“, як до Подолян: там як їздять в гостину, то піп до попа, дяк до дяка, пан до пана; лиш оті скарбові лущпайки лізуть на світло, як тьма. Сих всюди повно, бо голодні. Тим то всі там падкі на оказії. И вже як де лучиться весілля чи празник,, чи що, то гостей настягається, що й голці не впасти. І тут так було. Хоч о. Яким і не всім, а лиш кому-не-кому дав знать про весілля, і то до кого ближче; а чутка — не конем же їй їздити! — прогула долинами та поріччям, наче її вітер розніс, наче її сном навіяло. І на другий день, що далеко було до захід сонця, а вже давно подвірря повне було, і тік повний — всюди брички, всюди коні; в хаті набито, аж плече в плече труться. Меж всіма Антосьо дибав, що той журавель, та наче-б вуса підкрутював, хоч йому під носом ще й не світило, як то кажуть. Маніжка на йому біла, вигладжена,

аж полискується; жілетка пікова з синіми квітками і блискучими гудзиками; сіртук чорний суконний і шараварки якісь смуганисті на стременах. Сам брови нахмурив, задер чуба до-гори і з глибокомисною міною штовхається то з хати, то до хати; там гукне, там кашляне, а до гостей щоб словечко промовив, хіба: „да!“ — то осміхнеться і пальцем по-під ніс, наче вуса прогортає.

— Що се так довго нема з Кукилівки? — почав він, зустрівшись з матір'ю коло вогню, що на подвірі розклали.

Пекарні в пан-отців тісні, то на кожну більшменщ велику оказію вже страву готують на дворі.

— Та дай мені чистий покій! — озвалась стара на слова Антося. — Я не маю коли і в голову пошкрятись.

— Та що тут — не маю коли! — каже він. — Та се-ж не порядок, як не буде о. духовника.

— От поправ півзиня під носом! Ще-сь до того не доріс, щоб матір навчати.

Відкашлянувся Антося раз і другий голосно та й потяг на тік, наче йому там єсть діло, а справді то так собі, аби ногами виробляти, бо любив, що як шараварки на стременах, то якомсь шарпає, як ходиш. А він не жалував натягти їх — хоч смичком води, як по струнах.

Незабаром приїхали і з Кукилівки аж двома бричками: на одній о. духовник з сином-попом і внуком-чвертокласником, на другій його невістка з дітьми; між другими була дочка літ чотирнадцяти або й менше — ще вчилась. Пішли сі до хати, а

Антосьо став порядкувать, де брички поставити, що коням їсти давати.

Тим часом клуню вже давно причепурили: оббили килимами то-що, і там музики грали такі свої сільські, бо Чехи, що послали за ними верстов зо двадцять, ще не приїхали. Як заграли музики, то з хати так всі й висотались, та в клуню. Той тільки й остався, в кого або чарка в руці була, або закуска на видельцях. Між другими zostались і Кукилівські: хто ходив, хто сидів коло стола, а Галя — внука о. духовника — сіла на скрині коло порога; в хаті душно було — то щоб провівало. Під стіною коло вікон оперся Антосьо плечем і з неї очей не зводить: дивиться та й дивиться. Кортіло сердешного забалакать до дівчини, та з чого почати? А дівчина гарна. От і постебнував він через хату і сів непоодаль від неї на стільці; а душа аж тремтить, аж руки трясуться; далі й почав:

— А ви, панно Анно, давно, приїхали із пенсіона?

— Już tudzień minął — відказала вона.

— А я вот і не умію по-польски, — каже Антосьо, пересуваючись з стільця на стілець — все ближче до дівчини.

— А ja po rosyjsku nie umiem, — озвалась Галя.

— Учітесь, — каже Антосьо. — Вас же там учать?

— Usza, ta wszystko po polsku, — відказала Галя.

- І географію по-польски учать?
- Nie, my jeografii nie uczymy.
- А что же ви учите?
- Zakón Boży, pisać, haftować, tańczyć.
- Вот я і танцювать не умію.
- Czemu ż się rap nie uczu?
- Ноги не служать, — відказав Антосьо.

Галя засміялась, і він засміявся та й протяг ноги, наче його дубом поставило на стільці, і поліз до кишені. Галя на все око дивиться, як хлопець пручається; а він виїняв здорову дулю червонобоку, обдув, бо в тютюні була, і подає дівчині:

— Проше, — каже.

— Dziękuję, — відказала вона, взявши грушу, і завинула її в хустку.

Поки-ж справлялась вона, то Антосьо і в хаті вже не було: чмигнув на двір, та такий радий-радий, що заговорив, аж наче йому в грудях ширше, аж наче світ перемінився. — Та яка-ж вона гарна, — каже далі сам до себе, — їй-Богу гарна. А добра яка! От, Господи! — Так, балакаючи сам з собою, і не счувсь, як опинився аж в садку; а там груші — рясотá, аж гилля гнуть, та пахуці такі! От і вчепивсь хлопець трясти; полупотіли червонобокі, а він ну вибрать, котра з-межи всіх найкраща, щоб ще дати Галі. І знайшов таку хорошу — щоб де струпочок або-що: з одного боку жовта, а з другого румяна, як жива.

— Отсю, — каже, — понесу! О, понесу! — додав з жаром, — їй-Богу понесу, і віддам. — И ну сказать на одній нозі, та все: бrrrr! бrrrr! бrrrr!

І очі якось чудно вирачив. Подивившись з боку, можна-б подумати, що хлопець здурів; а він зовсім не здурів — і не думав дуріти. То з радощів так. Брикає та скаче; ще й хвицанув скільки раз. А там, затираючи руки і якось особно, як тільки семи-наристи вміють, осмішкуючись, потяг доріжкою до хати. Ще щось ї приговорював до груші.

Прийшов хлопець до хати — нема Галі; то він на тік та в клуню. А вона тут, сиза горлиця, танцює та, танцюючи, блиснула оком на Антосю, — ще й так любенько; далі другий раз, там і третій.

— Отже вона мене полюбила, — подумав Антосю. — О! ї ще глянула, — дума собі, — от і ще... Їй же Богу, полюбила. — І так зрадів, що чуть-чуть ізнов не почав брркать, та скакати, та хвицати. А з неї очей не зводить, і серце йому так і розпливається; а в руках груша аж помнякшала, так її наминає.

— Як би мені віддати її своїй Галочці? — почав далі роздумувати. Та прилюдне не можна, — думає собі.

А дівчині й покою не дають: тільки один пустить, то другий підхватить, і потрясла, аж вітер віє. Думав-думав Антосю та й почав досадувати, що не вмів танцювати. От — дума — й шепнув би їй на ухо, танцюючи: „вийдіть, я щось скажу“, — а так що? другий третєся коло неї, а я слинку ковтаю. Та й рванув зразу і подибав з клуні. Як би хто запримітив, то не що друге подумав би, а тільки, що він або ключі загубив, або що; та не до його було — і ніхто не завважив, як

рушив він, як вийшов за клуню, озирнувся на всі боки, похитав головою і пішов далі бурянами, наче від людей утіка. Та куди-ж се? — В кутку на току був льох, а над ним катряга чи половник; сюди-то побрив Антосьо. Була й друга дорога, та він не мав охоти шукать, та й часу не мав.

Кожному відомо, що катряги низькі будують-ся, а долівка там м'яка, аж пухка. Отже се не заважало Антосьови. Прийшовши в катрягу, він закрив очі долонею, перекинув голову назад; постояв так таки довгенько, осміхнувся і каже: „ну от так!“ З сим словом лівою рукою взявся в боки, а праву відставив, як наче держить панянку, і ну витрясать польки, приграючи на губу: ти-ни-ни-ни, ти-ни-ни-ни. Упрів, засапавсь, та й ліг.

— Добре, — каже, — їй-Богу, добре. Тільки видихаюсь, піду та так і втну з Галею. О! голубочко моя! серденько моє! гай!-гай! — та й піднявсь, обтріпався і став та й думає: чи йти, чи ще попробуваться? Ні, попробуюсь іще. — І почав танцювать.

Потанцювавши довгенько, — вже наломавсь, — подумав і пішов з катряги. Та на самоті чого не вдаси? а в гурті, як не той. — І Антосьо так: сів, лиш сопе та придивляється, як другі гасають. Серце рветься, та воно-ж і мліє, як тільки подумає хлопець, що треба підійти, завербувати; а там ще й дивитимуться всі.

— О! Господи! — заговорив Антосьо в душі, — чому в мене тієї сміливости нема? — І пішов знов у катрягу, і знов почав танцювать; аж кружало витоптав, танцюючи, на розсипчастій долівці.

Та що з того? Так і день минув, і вечір настав, і ніч приходила, що Антоцьо не відваживсь і ногою ступити. Як лягав спати, то найгірш печалував, що не віддав груші: вона-б, зозулька моя, — каже, — ізїла-б, осміхнулась би до мене; а так... Господи-Господи! — И почав їсти її сам, та ще й з таким смаком ізїв, який Галі й не снівся.

Довго не спав Антоцьо — все думав за Галю, а як устав на другий день, то наче в раю прокинувся: приснилась йому дівчина, що обїймала, що цілувала.

— Як би то на-яву так! — заговорив він, хутко-хутесенько руками потираючи. — Як би то на-яву так! А може се й мені, як Йосифови, откровеніє? — Тут уже не втерпів, щоб не порадуватись: став прямцем і почав підскакувать. Порадувавшись оттак, може, таки з пів години вмився, прибрався і пішов шукать Галі.

— А ви снились мені сеї ночі, — сказав їй Антоцьо, знайшовши на городчику, що Богу молилась.

Галя тільки осміхнулась і вже не кінчала молитись. І Антоцьо осміхнувся та й дума: — чому тепер нема груші? от би і віддав. — І каже:

— Ви любите їсть груші?

— Люблю, — відказала вона.

— Пайдьом в сад, я вам натрясу.

— Dzieńkuję bardzo, — відказала Галя.

— Пайдьом! — попросив Антоцьо, кивнувши головою. — А там такії хорошії груші! От пїйдем! їй-Богу пїйдем! самі посмотрите.

Подумала Галя, подумала і пішла в садок. З-

роду з-віку Антосьо не був таким щасливим, як тепер: наче його на небо несуть. Та не довго було се блаженство: як в пізні неділишні обіди, почали гості розїзджатись, і Галя поїхала. До самого виїзду Антосьо державсь її, як репях; а як виїжджала, то вийшов аж до брички і стільки сміливости набравсь, що підсадив. Подякувала дівчина, як слід, а він тільки дивиться, наче душу свою випроводжає. В очах і радість сяла непритворена, і якесь сердешне тепло щире, і жаль, і все — навіть несміливість; губи усміхались і мов би кривились, язик щось би сказав, та слова завмирили, чи лучше — нічого було говорити.

Наче спустило обійстя, як виїхали Кукилівські — не для всіх, а тільки для Антося: і сумно йому, і чудно; і щось би робив, і кудись би пішов, і щось би говорив. Так аж тремтить балакать — в грудях широко, та на́че горло вузьке, наче нема до кого слова промовить, хоч гостей ще повнісенька хата.

Днів через два по весіллю Люборацька виряжала зятя під рукоположення в Камянець; дала йому грошей і всього, а Орися велику пухову подушку і одіяло. Та не сам Тимоха поїхав, а поїхав і о. Яким за парафією, і Антосьо в семінарію. Випровадили їх хлібом-сіллю і zostались дома самі свої.

— Слава Богу милосердному, — заговорила тоді пані-матка, — отже добре покійні татуньо кажуть було, що як Бог дасть, то і в вікно подасть...

— І дав же! — озвалась Мася. — Не мав що, та кацапа! Хоч би попович, та свій, а то рижий

та поганий. Я-б лучше втопилась, а за його не пішла.

— Ти вже й розв'язала губу, — заговорила мати.

— Або-ж не правду кажу? — озвалась Маса, — хіба не кацап?

— А як кацап, то що? — каже Орися. — Ти-б, може, й за кацапа пішла, та не бере!

— Сестричко! голубочко! — заговорила Маса, — цяцькайся ним сама! І всю Московщину зведи сюди, зі всього світа збери лапотників, хай до тебе моляться, як до святої, — я не позавидую.

Орися щось хотіла відказать, та залилась слізьми, що й голос завмер. Маса сіла, надулася; а стара каже, зітхнувши:

— Не даремне мої покійні татуньо кажуть було: — в день радості взридаєте і восплачетеся! Так воно й єсть: щоб радіти, а у нас слъози ллються.

З тим і вийшла з хати. І Маса вийшла. Осталась сама Орися плачуща, та Текля ходила по хаті, — то стілець поправить, то піл обмете, то се, то те, — сказано, після людної оказії.

Минув день і не один, як згадала стара:

— Десь-то наші тепер обертаються?

Дочки зітхнули, та й тільки. Ніхто з них в Кам'янці не був, то й не сікались вгадувати, де-б саме вони були.

— Мабуть вже дуже далеко! — заговорила стара, киваючи головою.

А вони в ту саме пору підїзджали до Мало-

ваної коршми, що стоїть на великім тракту аж за Шайгородом.

— То се Мальована коршма? — поспитав Антосьо.

— Се, — відказав о. Яким.

— А чого-ж вона так зветься? — знов поспитав Антосьо.

— А он — хіба не бачиш — на віконицях помальовано.

Дивиться Антосьо: на одній вікониці вітряк, на другій музики грають, на третій якийсь чоловік з рушницею, вусатий, присадкуватий.

— Отсе Кармалюк, — озвався о. Яким.

— От який він був! — заговорив Антосьо. А Тимоха, як неживий, мовчав.

Роспрягли коні і полягли спати.

Чи навмисне, чи несподівано Мальована коршма стоїть в такій прикметі, що хіба сліпий не полюбується. І Антосьо вийшов, — і сон його не бере, — став на порозі, взявся в-боки. А зправа і зліва ліс чорний та темний, грабина, як свічки, та ясенина, та всяке дерево — одно в одно рівне та високе. Легенький вітрець подихав і все те кланяється, шелестить; і наче тихий гомін розходився в гущині, і дзвони причувались. Де-де ятел довбав, жовна фітькала, туркала горлиця, припутень гув, та ще якась птаха тільки трр... тррр. Тут же зараз копи стояли; а по горі далеко за долиною, що стелиться перед очима, щось рябилося, і не пізнати, чи люде ходили, чи товарика паслась.

Постояв Антосьо, полюбовався та й пішов в ліс горіхів шукати. Ходить, блудить, а в душі

йому Галя, що та зірочка, сяє. Чи горіх знайде хлопець, чи китицями гордовину, все її згада: от би й дати, — каже. Вона-б осміхнулась, заговорила; та розлучила лиха година.

І на бричці сидючи, те й робив, що про Галю думав і розмовляв сам з собою за ню й за себе. Нім до Камянця доїхали, то й посватався в думці і оженився.

Кінець першої частини.

Миргород.

ЧАСТИНА ДРУГА.

I.

Камянець, як глянути на його здалеки, стоїть в долині; а прийдеться їхати, то на горі та ще на якій горі! Думаєш, дивлячись: тут була колись-то кругла яма, та чиясь невідома сила провела пальцем краями і в тім місці земля рещнула; середину-ж зігнало до купи, а кругом став рів широченний та глибоченний. На дні річка потікла, Смотрич, от як Хорол завбільшки, і де-де реве по камінні. По-над річкою, де місця стало, люде, що та мурашня, купки собі понагортали й живуть. Глянеш з гори — голова закрутиться; глянеш знизу — шапка злетить. Що тісно, то інша хата прилипла до скали, як ластівчаче гніздо під стріхою, що потребує лиш пів даху: інша під камінюкою стоїть, як під полою в батька. Камінюка нависла, вкуріла, а хатина тулиться під нею, як сирота під тинню.

Смотрич обтікає город кругом, що з якого боку не їхати в Камянець, конче треба через воду: з Руських Фільварків і мосту нема; від цісарського (остріяцького) кордону їдуть Підзамчем та крізь фортецю, а далі мостом, ще турецьким, кажуть. Тут і незавважно, що їдеш над безоднею, бо го-

ра з горою тим мостом зведена, тільки вода шумить під ногами. Як їхати з нашого боку, то проїхавши підгорком — Польськими Фільварками, спускаються вниз так узбіччю, бо рівно не можна зіхати, хіба впасти та вбитись.

Спустившись з гори, круто повертається *соб* — аж таки назад і їдеться по-під скали. *Цабе* тут Смотрич тече, а за ним височенна самородня стоїть стіна-круча, що по ній тепер ступанка в город. Оттак по-під скали, як проїхати з чверть верстви, повертається *цабе* на міст, а за мостом *соб*. Тут півнище мосту притулилась до стіни башта, а понизше, ступнів з двадцять від башти — Польська Брама: стоїть стіна мурована від скали до річки. В давнину вона й через річку йшла склепінням до другої башти, що й тепер стоїть на польско-фільварецьким боці під скалою-ж; та склепіння розвалили, лиш купа каміння, чамуром поспоюваного серед Смотрича стоїть, де воно впало. В стіні розвороття для брами, та самої нема, лиш діра та назвище зосталось. На стіні від мосту, зправа від діри, католицький образ висить — св. Ганна; зліва була башта, а тепер руїни і в них салдатська кашоварня. Отсе все зветься Польська Брама. За нею в праву руку повз самісеньку стіну тепер ступанка в город, а просто проти брами дорога вилами розходиться: та віднога, що на гору, йде в город крізь Вітряну Брамку, а друга йде долиною поуз тепер пусту порохоню, що ген-ген стоїть від Польської Брами, і в город не виходить. Сю долину один інспектор семинарії прозвав Палестиною.

День був гарячий, сказано в серпні; сонце пекло, наче думало весь світ запалити; ворони по скалах хакали, рот пороззявлявши; вітер — щоб дихнув, листя повяло. Саме в сю спеку котив віз за возом все з семинаристами — та не з правдивими, а з тими новаками, що мають їх приймати в семинарію. Сим речинець по п'ятнадцяте серпня, то й посипались, мов з рукава їх вивязав; а старшим по перше вересня, то ті ще дома гуляли. Їдуть хлопці, позгорблювались; в очах безнадія світиться та переполох, а в душі дріжаки скачуть. Господи, Господи! що то буде? — кожен думає. Кожному в голові був той екзамен, що як митарства, так його не минути, коли хочеш в семинарію.

Між всякими візками та бричками та бриками була і знакома троскочуща невидимка пані-матки Люборацької — везла пан-отця Якіма, пана Тимоху і панича Антося. Другі-ж їхали, куди кому довелось: хто прямцював у город, хто на Польських Фільварках остававсь, а сі потюпали Палестиною. Тут неподаль від порохівні дімок стояв гонтою вбитий, муrom обмурований, причілком до Смотрича. Тут жив собі міщанин, що в його квартирував о. Яким ще семинаристом, то й послі заїздив, коли тільки доводилось бути в Кам'янці.

Ото-ж і тепер причалив до старого знакомого, щоб і Антося тут поставити, і самому перебути, поки діло скінчить.

Від города і від Польських Фільварків тут височенні кручі понахмурювались, наче ждуть жертви і сердяться, що не хутко йде. Так би й сказав, що

се ті самі гори, що одна з одною б'ються, як в казках кажеться; та як придивишся, то правду сказавши, се не гори, а наче в проваллі на дні вигнало гриб без хвоста. Люде знайшли його, та не мігши нічого подіяти, як корпались йому на тімі, так і осіли, лиш краї де-де обколупали. А гриб тим часом і закамянів. Як не стало для всіх місця там, то хто слабійший був, скотився і осів внизу, де тільки вода ревла. Ото-ж як на грибі Камянець, а в долині Палестина. В Палестині чимало семинаристів живало, та ще не позїздились, то Антосьо сам був, як палець: ні розказати, ні роспитати.

Отакомившись тут у Палестині, о. Яким і каже Антосьови:

— Завтра-ж, як ітиму до консисторії, покажу тобі семинарію; а тепер, коли хоч, піди так, роздивися на город, а я ляжу, спочину.

Та Антосьо не пішов, тільки на двір вийшов і роздивлявся на горі та жахався, як люде лазили по них, ступаючи з прискалка на прискалок. Як би котре урвалось, то цілої кісточки не зосталось би. І аж серце хлопцеві завірало, аж волосся їжилось, аж мало не крикне неборака, як хто схибнеться, а ті скачуть, як дикі кози, і гадки собі не мають.

Хто був у Камянці, той мусить знати *Губернаторську площадь* — штирогранястий пляц. На тім пляцу, як на пляцу, нема нічого, хіба який духовний до консисторії протягне та поліціян свариться; а по боках всякі доми йдуть: і малі й великі, і білі і сірі, й перисті; де пан живе, де простьий міщанин, а так по один бік стоїть Дворян-

ське Депутатське Собрание. Проти сього Собрания по другий бік пляцу на розі довгий пльондрований дім і за ним білу церкву видно з зеленим дахом — Собор. Вікна в ьому домі на спіднім пльондрі Бог-зна колишні, в двадцять чотири шибки, і рамці, хоч дубові, паперегнивали. Іноді тут як в казані кипить, клекоче, і співи йдуть і сварки, і так крик та буркіт; а іноді — як у пустці, лиш вітер гуде. Як ідуть поуз сей дім міщане, — а вони в Камянци все великої руки, до носа й віником не дістанеш: все їмосці, та єгомосці. І то єгомосць, що жидам воду попирає, а вони його без суду, без права товчуть; і то їмосць, що підтомляна, з дешевої, лягла під тином спочивати в будяках, — все їмосць, все єгомосць! Так, як іде поуз той дім їмосць, найбільше єгомосць, то де-котре нахилиться до вікна, крикне: „книш!“ і далі потягло. То вже лиш дивись: з якого вікна, що на переді, і виставиться з пів-копи дуль під самісеньким носом їхмосці, піде свист, регіт. А іноді із вищого пльондра, наче голубяче яйце так і лясне на тімя, тільки бризки підуть. Хто-ж то плюнув? В вікнах чимало, та ніхто на землю й не дивиться, а кожен своє діло робить: той пісню насвистує, той таки співа стиха, той гука до камбрата, що до половини в третє вікно висунувся; другий, видно, і вчиться. З сих ніхто не плював — і не питайся; то мабуть чи не з-під стріхи або що, однак ластівки чиргикають.

Отсе семинарія Подольська закону благочестія — бо там її ще й католицька, де, як каже простолюддя, „кнурики“ вчаться (клерики). Найхутче по

тім, її пізнати, що учителі лаються, як салдатва, і кричать, лаючи, аж через пляц чутно; та й по тім, що в Камянці все як не лях, то недоляшок, і поляцьки балакають; тут же хіба ляха приставляє або що, щоб по їх забалакав, а все по-русинськи мішма з московськими словами.

З сього то самого росадника розсилають капусту по всій паланці! Сюди-ж мав поміститись і наш Антосьо Любораченко.

— Отсе тобі й семинарія, — показав йому о. Яким на другий день, і сам потяг у консисторію. А Антосьо був не з перших, що зіхались для екзамену, а трохи чи не з останніх, то й прийшовши під класи, застав чималий гурток: хто з Шайгорода приїхав, хто з Дунаєвець, бурсачня з Бару; Крутян було найменше. Хто сливи їв, виймаючи з квітчастої хустини, що прийшлась татови з церкви за шлюб; хто яблука витягав з кишені: гризне і закриється кулаком, щоб не всі бачили, як він запахасться; бурсаки кукурудзу гризли. І всі, хто чим багатий — хто недоїдок червивого яблука, хто обіджений качан кукурудзи, хто кісточки з сливок — складали на вікно купками, по рядам. Багатші дзьобали виноград, хто з хустини, хто з кашкета, і обівши крону, або складали переїди до гурту на вікно, або кидали через голову. Другий ще й оглядався, чи далеко впаде. Хто не мав, чим горла заткати, бесідували один з одним або так на гурт, виймаючи з голови, як з мішка, різні штуки прошлого життя. Хто гірший боягуз, той балакав про екзамен, що висів на носі, розпитувався, вивідував і зітхав голосно, наче позіхає, а

в душі молився: „Господи, допоможи!“ Антосьо, відома річ, пристав до Крутян, та не мав, чим горла запхати, то й почав теревені; чи вспів, чи не вспів він розказати, як вакаціювалось, як до Кам'янця доїхав, де живе, — як щось іде — таке нечвидне, що й глянути гидко: на одно око сліпе, вид йому покрутило та повертіло; згорблене й все плечима зносить, наче що вбралось, мовляв, межі воши та й гризуть. Ішло воно просто до гурту.

— Куди! куди! — озвались Баряне. — Мимо, пташка з закованим носом!

— Хто се? — допитав Люборацький.

— Донощик, — відказали йому.

— Еге? А як зветься?

— Робусинський.

— Я Робусинського зазнаю в Крутих. Сей там не був?

Не сразу відказали Антосьови на се запитання, бо не всі знали, проте відказав котрийсь:

— З рік, чи що.

— То се ж той самий! він у вторий клас пішов з Крутих. Тільки тоді він не був такий гидкий, як тепер. Що се? віспа його так поправила?

— Добра віспа! з руками! То школа справила. Гей! хто зна? розкажіть, хай новий чоловік послуха та й знакомим передасть, щоб вся семинарія знала, що воно за чадо!

Вийшов один з гурту, хитнувся на стану, протер вуса — ті, що не було, — відкашлянувся і почав:

— То, маєте, жили ми в одного столяра — нас чоловіка з вісім. Знаєте, зібрались всі своєкошні,

не бурсаки... — З сім словом мигнув він під бороду бурсака, що тут же стояв поблизу.

— Пашов! — озвався той і каже: — язиком мели, що хоч, а рукам волі не давай!

— Ой-же, зазулько моя? А щурі¹⁾ смачні? добре наїдалисьтеся?

— Он кінчай, що почав єси! А се й сам дізнаєш, коли дасть Бог, що й твого батька вхопить.

— А твого вже вхопило? То мого не чіпай, бо битиму.

— Ну-ну! кінчай отам!

І той почав:

— Так, кажу (відкашлянув і сплюнув), зібралось нас вісім чоловіка своекштників на квартиру до одного столяра. Всі, знаєте, хлопці руччі: чи в баштан, чи в яблука, чи вибити, чи випити — всі, як один. Радіємо так, що годі. Та не пройшло більш місяця, як тягнуть нас всіх вісьмох до інспектора, й він все нам розказує, що ми робили, що навіть думали зробити. Все знає!... Що за чорт? Всі, здається, добрі, а один діявол єсть. Не вже-ж самих себе остерігатись? А про те ні гадки, що Робусинський через тин. Він вже й битий був за доноси, то закаявся і притихло. Хтось таки поспитав його: „чи не ти язика присолодив?“ — та він руками й ногами відхристюється. Не Дух же Святий навиває інспектора! От ми й зговорились докопатись до донощика. Аж от кінчаються мясниці, настає масляна. Роспустили нас на масницю, а ми й завели вараниці й давай рі-

¹⁾ Пацюки.

зати в маряша, в дружбарта, а хто й просто в візка. Не все-ж, знаєте, і в чеба грати! Оттак собі гуляємо, а в суботу інспектор рум до хати — саме тільки обідати подали. Полякались ми, та дурно; бо пошукав він усюди — в скриньках, в кроватях, по-за образи, а в шапку не заглянув, що висіла на цвяшку коло порога, то й не знайшов картів. З тим і пішов, тільки розказав, хто скільки виграв, скільки хто програв за масницю; хто в яку гру любить грати; накивав та й тільки. „Ні, вже! — кажемо, — треба зловити та провчити сю пташку з закованим носом!“ Постановивши так та порадившись, на пуцання посилаємо по горілку. Пішов той, а решта сидимо, очікуєм і тільки поглядаєм один на одного. Вареники, знаєте, парують на столі... От і живицю принесли. Телепнули ми по красовулі, не кожен і закусив, а де-котрий і не обітреться, як під вікном застугоніло, замявчало.

— Єсть! — кажемо, та на двір.

В столяра було шість чоловіка челядників; ми й пообіцяли їм на могорич, як зловлять; а вони й зловили раба Божого й волочуть до хати — отсього самого Робусинського.

— А! сучий же ти син! то ти так покався? Нап'ятнуймо його! щоб і діти його знали, що за цяця був їх татуньо.

Як же? чим же? Хто радить пекти, хто щипати. А він, собака, тільки скавучить.

Між нами, знаєте, був третюклясник — тепер він вже в четвертім класі. Сей, ні слова не сказавши, махнув у столярню і вніс політуру, а тро-

хи чи не сирвасер в пляшечці з квачиком. Ми й наполитурували йому собачий вид та й...

— Цссс! — перебили з гурту. А то професора побачили й кинулись в розліт, як курчата від шуляка, лиш недоїдки свідчили, що тут були люде, та ще й добрі теребії.

Отта політура й поправила, мовляв той, Робусинському обличчя.

Так розполохані хлопці не кожен і пару собі знайшли, а більш того, що побрели поодинці, кожен думаючи, щò йому здавалось лучше; а Антосьо згадав Крутянщину й давне товариство з Робусинським, і те, як сей осиротів і мусів податись в бурсу, а пішовши, пропав. І жалко йому було хлопця, і злість поривала на ледачого; то мандруючи поуз костьол, на Фільварки ніби, й каже сам до себе:

— Я-б йому ще сіллю присипав, щоб знав, як язик присолодювати; та порохом натер би, — й показує руками, як то натирав би, прудко приговорюючи, — оттак, отак, натирав би! оттак, оттак!

— Knysz łapał mysz, po-pod muru łapał szczury, po-pod dachy łapał ptachi!

— Аж жахнувся, сірома, почувши сей крик, глянув — а то кричать гимназисти гуртом. Кинув він оком і на камінці, що наче навмисне лежали пороскидані, та соромивсь підняти і, щоб хутче збутись того глуму паничівського, не побіг би, полетів би, — так сором. От і постьобав неборак, понурившись, а серце йому як не вискочить. І Робусинського забув, а вже малювалось перед очима,

як би він потовк гимназиста, щоб не чіпав, ляшуга. Як на те-ж і гимназист попавсь йому на зустріч в глухім проулку. Не думавши, не гадавши, ні слова не сказавши, Антосьо лясь його по щоці!

— *Za co ran bijesz?* — озвавсь той.

— Не прозивайсь! — гукнув Антосьо, та по щоці, та ще.

— *Co ja ranu winien?* — кричить гимназист, виявшись Антосьови в барки¹⁾.

— Эге! ти ще й спинаєшся проти мене! — заговорив Антосьо й так черкнув тим об землю, аж загуло. Дав ще скільки мордасів, — ви всі, — каже, — сучі діти, однакові! — та й чкурнув по-за дімками. Хіба там зменшав бігу, де здибав кого. Обтріпавсь гимназист та й пішов; а Антосьо вибравсь у Палестину та й глянув тоді на долоні, що пашіли наче в лапки грався, і червоні були, як раки.

II.

Незабаром після сіві штуки, проте вже вересень на дворі був, у Антося на станції сидів о. Яким і Тимоха — також вже отець, тільки отець дякон, і скільки семинаристів сиділо, що там же стояли. Вже й з полудня звернуло, а вони ще не обідали: очікували на новаків, що були на екзамену — й Антосьо — та на консоляцію. От бажання кожному своє збулося: ідуть вони з екзамену, по-

¹⁾ Барки—від бороди. Передня часть, що під шиєю, всякої одежини, похібна в бійці, як хочеш збороти. От і зветься вона *барки*.

під вікна тупотять та гомонять. Ніхто не обрізавсь, то всі раді, всі питають: — а я, чувш, добре отвічав? а правда, добре?...

— Мене, мабуть, завернуть?

— Тебе щоб завернули!... от мене — то так!
— перебив другий. А третій:

— Чого-б я хтів, щоб так отвічать, як ти!
Тобі екзамен вдавсь, як найлучше!

Всі почувались, що добре „отвічали“, та жоден не йняв собі віри й оттак випитували один у одного, а випитуючи й у хату ввійшли.

— А що? — пита о. Яким Антося.

— Хто його зна! тільки-м так йому вирецетував, аж спасибі сказав.

— А! то добре: вже-сь ретор! Поздравляю.

Весело Антосяови стало, та він і сам собі не доймає віри, чи тому правда й, не хотючи, осмішкуючись каже:

— Поздравляйте! а може ще доведеться утрясти з Камянця.

— Ні вже, — озвавсь якийсь семинарист. — Коли, кажете, аж спасибі сказали, то за що-б завертали! Вже-вже — „бургієць“ з вас. А був і ректор?

— І архирей був, — вмішавсь один новак, радий, щоб і його поспитали.

— Й архирей був?!

— Не хто й дякував Люборацькому, а він же, — додав другий новак. — Всі сидять під ряд, як гуси при бєрезі.

Ще сзя розмова велась, як уже казали давати обідати, а о. Яким, почувши, що ложками торох-

тять, моргнув, на кого знав, і опинилась з-під стола та на столі повнісенька „воодушевлення“ гранчаста пляшка й почалось „возліяніє“ в честь свіжих горобців¹⁾.

Від сього празнику почалось для Антося нове життя, вже семинарське.

По семинаріях всього три класи: нижший — реторика, вищий — богословія, а середній — філософія. Що в училищах четвертий клас, те-ж в семинаріях богословія: і старші в богословії, й усе; філософія по середині: богословам не кориться, а над реторами не може старшинувати, хіба то десь; реторика те-ж саме тут, що там первий клас то-що. Чи післатись за чим, чи що треба кому, то ким як не ретором? Старший же пішле, бо право має, а філософ попросить, і бідний ретор всім за попихача. Тільки тут все на ви: — а чи не пішли-б ви мені туди то? чи не переписали-б того-то? — Все на ви, все делікатно, а не послухай, скажи: хай хто другий, бо я часу не маю! — то так і гримне: — бач його, горобець поганий! як розбірав! вже й послухати не хоче! я тобі хутко зібю сю пиху! Ось побачиш!... То вже того й жди, що старший відлепортує в „місячних відомостях“:¹⁾ „груб, неслухняний, по улиці ходить і пісні співа, де люде всякого званія, чину й покрою“. То от

¹⁾ Так прозивають реторів. А то ще бургіямпями, оратаями; витіями то-що.

²⁾ Старші в семинаріях що місяця подають відомості „о поведенію“ учеників кожен свого участка. В де-яких семинаріях таки звуться благочинні, а старши осібно єсть на кожду станцію. В Камянці-ж зарівно й то старший, й то, тільки то „частний“, а то „квартирний“.

тобі й халепа! Уряд так і загуде, наче бджола, як в улій стукнеш: — ти, кажеться, вон смотришъ з семинарії? смотри! — А кому таке по серцю? бився-бився, а на половині й втопився! То ретарва й хилиться, як трава за вітром, та ще й не шеле-стить. Пішов би, поскарживсь, то уряд може-б що й поміг; та се вже значить бути донощиком, з начальством зіходитись, підняти на себе всю бого-словію, або й цілу семинарію. Та таки уряд там держить себе, що лекше до скаженого вовка при-ступити; то нічого: куди вітер віє, туди лозі гнутись.

І Антосьо, бувши в реториці, хилявся, гнувся, світив в очі богословам, як і кожен; та йому дуже тяжко було з старшого попихачем стати; то сві-тив він, як той місяць, що світить, та не гріє, — даремне, мовляв циган, у Бога хліб їсть. Та й се не довго було, бо він тільки обізнавсь, зараз же пристав до музик, навіть туди на станцію пе-рейшов, де самі музики жили. Сі не зважають уже на класи та на старшинство, а більш того, що заво-дять чергу й тим уже всі й посилаються, чія черга настане, як не знайдеться охочого, щоб заступив. От і зажив собі Антосьо вільним козаком та ще й весело. Аби тільки субота, то вже повна хата набється послухати, як гратимуть; слухають-слуха-ють та й іноді й складчина почнеться, — а там все піде до гори ногами. Не коли-ж частійш гуляють, як приїхавши з дому; в кожного свіжа копійчи-на, то перва шана товариству ніби, а справді шинка-рям. І отсе саме минуло для Антося перше Різдво в семинарії. До дому він не їздив, бо далеко було;

а їздив до дядька, до о. Якима, що сів на парафію миль за дванадцять від Камянця, як ото перевізся для Тимохи з Солодьків.

По Ордані й посипали семинаристи в Камянець. На дворі мороз, аж голки скачуть, а вони сидять, позакутувані мамашиними хустками, в батьківських бекешах, понадувались, як сичі на слоту, й кожен так позира на людей, наче сам куди вищий від сонця, а всі — пилінка на дорозі, що вітер подме, — й де вона ділась, де відшукати? Ретор же як їде, то пряче носа, як гусак на холод; філософ виставить обличчя на весь вид; ретор дивиться, та не добачає, а філософ до всього придивиться, до всього йому єсть діло. Сей не промине й того пищика, що чеше згорбившись і вже не памятає, коли саме змерз, відколи трясеться; — філософ подумає: „тікай, морозе, бо франт їде“!... От уже богослов як їде, то не їжиться, як ретор; не позира, як філософ; богослов переважно розляжеться, підійме плечі, щоб ширші здавались, надується і, як погляне на кого, то не хочачи й то наче думає: „от ошчасливив!“ — і знов нікуди не дивиться, тільки думає: — коли-б хутче до кінця, та оженитись, та на село. — Зітхне й подме, що пара клубом піде, вдариться в плечі хурманови й покотиться по конях та по дорозі. А він погляне скоса й подумає: — от так подуй хто, будь мудрий! — і ще подме. А жиденя з-заду йому вигне пузо вперед і собі дме: уф-ф-ф... І кріз штанята йому хвіст з сорочки теліпається, аж замерз підбійканий; проте й воно дме, та ще й як! дідьчий і батько так не подме!

Між другими всякими їхав і Антосьо, — хочай ще ретор, проте сидів, як богослов, і позирав, як філософ.

Непоодаль від того дому, де в-перве жив Антосьо, сюди до Польської Брами, стоїть деревяний дімок, а в йому, в кімнатці без помосту пороскидано, порозвертано й п'ять кроватів стояло, й цять семинаристив жило. По музикантських струментах, що тут висіли по стінах, зразу кожен догадається, що тут музики живуть; та струментів п'ять, а хлопців лиш чотири. Кого-ж нема? Антосьо нема, тільки скрипка його на кілочку висить. Не мав, неборак, пудла, то возив її в хустині та в руках держав, як літом, а зимою, то припоручав кому, а сам з голими руками вирушав, — удовцем, мовляв сам. Так і тепер лучилось, то скрипка була, а скрипача нема.

— Коли-б його принесло хоч на крилу вітренню, — каже один, походжаючи по хаті. А далі взяв та й ліг.

— Та вже не забариться, — каже другий. Третій мовчки струну увязував до скрипки, а четвертий лежав, читав та як жбурне книжкою під поріг! аж листки зашваркотали, й каже:

— Доїла ти мені! сучий син — як скінчу, доки житиму, й у руки не візьму, а як приторкнусь, то пальці поплюю і вмиюся. Тільки лежатиму та милуватимусь з своєю попадькою. — З сим словом обняв подушку, пригорнув до себе: — А! — каже з притиском, обернувся до стіни очима, накрив голову подушкою та й заснув.

— Бач! як наш басиста розходився, — заго-

ворив той, що скрипку прилагодював. — А чим то він кинув? — питає.

— Догматикою.

— Та кручена-ж бо! А дай, чуєш, тон!

Той встав, взяв флейту й подув. Третьому нічого не казав, а він сам взявся за бас і почав трюмкати. Й врізали в трьох.

— Що ви! граєте? — гукнув, схопившись, той, що спав, і кинувсь до баса: — швець, — каже, — знай своє шевство, а в кравецтво не мішайсь! — І сів сам до баса, а той взяв клярнет. Переграли.

— Що за штука гарна! — каже скрипач, — та нема Люборацького.

А він і суне в двері.

— Га! га! — закричали всі чотири, перецілювались і почали: — а ну йому марш! — І втяли такого досколистого, аж волосся їжитья.

Люборацький тим часом роздягнувся, достав калитку з кишені й стиснув щось у кулаку. Переграли ті, а він і каже:

— Спасибі! нате-ж вам кому на живицю, кому дудку прополоскати. Та й я коло вас загриюсь. — І дав пів карбованця.

Стали чергуватись, кому-б піти. Антосьо хотів уже хурмана посилати, як входить бурсак.

— От хто піде! — каже басиста.

— Куди? — питає той.

— По живицю.

— Ов-в-в! далеко! — озвавсь бурсак. — Аж у гòрод?

— Ні! тут через п'яту хату.

— Давайте, піду; а за те послухаю.

Даў ёму басиста гроші, а сам побіг: — почкай — каже, — я зараз вернуся. — І в ту ж мінуту приносяць пляшку: — на, каже, й посудину.

— От якої живиці! — озвався бурсак, — а я думав, що й справді живиці, та й думаю: де тут крамничка через хату, що я її не знаю?

— А хіба-ж се не живиця? — каже скрипач.

— Ще й правдива живиця: хоч якого оживить!
— озвався басиста, а бурсак:

— А за всі брати?

— За скільки влізе, — каже басиста.

— То може-б більшу посудину хай би взяв?
— питає скрипач.

— Буде й сього, — каже басиста, — бо як не подужаємо, то щоб не вивітрилась.

— А закусить? — бурсак питає.

— Закусити ёсть, — озвався Антосьо й додав: — ти ж, брате, не гнівайся, що ми тебе, гостя, посилаем: і сам же випеш. А признайся: ти-ж і на Різдво, й на новий рік, і на Ордан не то не пив, а й не бачив, як пють?

— Ні, на новий рік випив, — каже бурсак і пішов.

— Хутче ж! — гукнув басиста.

— На одній нозі, — озвався бурсак вже з-за порога.

Не питали Антосья, де святкував, бо всі знали, що в дядька; а питають: — що бачив на селі?

— Що бачив? — каже він, пораючись коло своєї скрипки, — гусей, курей, индиків бачив; бачив телята, ягнята, — сказано, як на селі.

— А віслюка не бачив? — пита басиста.

— Ні не бачив, — каже Люборацький.

— Ото! хіба-ж ти не чесався?

— Як би ні! чесався.

— І до дзеркала?

— Всеконечно, — озвавсь Антосьо й аж тоді догадався, куди діло йде: — а! — каже, — кабанчику! он ти куди стріляєш! — Та й поклав скрипку й кинувсь на його: — ти, — каже, — пережив свята, то я тебе в будень впораю. Давайте ножа, — гукнув, — будем кабана колоти! — Й звернув басисту на кровать та й почав вертіти пальцем під пахву.

— Ай! ай! — кричить той сміючись і ногами дрикга.

— Кричи: кві, — каже Антосьо, — то п'устю.

— Пусти, бо бас ногами розібю!

— Справді, бас в ногах! гамуйся, дурний! — заговорили другі.

— Маєш щастя, що бас в ногах, — заговорив Антосьо, випустивши басисту, — а я-б тобі дав! Завтра скликав би добрих людей на душенину.

— Що-ж, братику, — заговорив той, — хіба я винен, що по тобі Христос їздив? — Антосьо знов кинувсь на його, та той басом відгородився і гука: — бас! чуєш, бас!

Тут відчинились двері і ввійшов один, другий, кому ближче було, і музики почали грати.

Пішов гук по всій Палестині; хлопята зачували й зібрались послухати. Час був хочай і не зовсім вільний, бо Антосьо трохи спізнився, що й „уроки“ почались, та кому те зубриння не доїсть до живих печінок? Душа-ж жива, тільки наче

обмерзла, наче в шкарлупі, як курча в яйці; то вже хіба й не треба їй ульги? Й зійшлося камбраття не менш десятка, а своїх було пять; та не було в голові, то в хаті тихо було. Десь-то хтось-то бренив в кутку, як джміль в-осені, а то все сиділи мовчки, й один тарабанив пальцями по столі; другий якусь книжку перевертав: який „урок“? — питався; третій сидів, похнюпившись, та придивлявся на руки, що поклав на коліна, та позирав на других; той лежав та мовчки дивився на стелю. Були й такі, що стояли, один на другого спершись. Всі наче на ввесь світ сердилися, наче в біду попалися, що говори, а все за замком. Антосьо первий почав розмову:

— Чому, панове, хоч не курите?

— Та кат-мà тютюну! хіба свого даси, — озвався один.

— Чому й не дати? — каже Антосьо і з сим словом поклав на столі капшук повен тютюну, гарно вишитий заволічкою по оксамиті.

Все так і заворушилось. Той тільки не кидався, хто не вживав. Обступили стіл і задні передним через голову несли, та кожен придивлявся на тютюн, кожен ліпив куричку.

— А доброго ти тютюну привіз! — каже один.
— Дав би-сь мені зо жменю, коли багато маєш.

— Чому й не дати, — озвався Антосьо. — Хоч мало маю, та й сим поділюся. — І дав жменю, аж крізь пальці тяглось.

— О, спасибі, — каже той. — А я тут курив ось яку запридуху — подивись! — І показав чор-

ний та темний тютюн, та ще й потертий, бо насипом його в кишені носив.

— А нічогенький собі, — каже Антосьо, — хоч нюхай! — Другі тільки переглядались.

Позакурювали, хто курив, і присіли до грубки, відіткавши каглю, аби, знаєте, диму на хаті не було; бо, на случай, набіжить який чорт, то біди не скараскавсья. Курять сі, а хто не курив, кашпук розглядали.

— А се вже якась попівна удружила? — кажуть.

— Може й так, — озвавсь Антосьо, осміхнувшись.

— А чи й сама така, як її робота?

— Хіба ви не знаєте, що я з поганою не зайду?

— Бідний горобець! — каже басиста, а був богослов, — чого-б я так високо літав! Тут і сякатака кривобока коли-б хоч подивилась, а він на лучших бє!

— Що? не вірите? — каже Антосьо. — Ось же я портрет її покажу вам. Поназдивитесь! — І почав ритись в звязці та в книжках; і справді вийняв картинку. — Дивіться, — каже.

Кинулись дивитись, а тут двері відчинились і з'явилась випивка. Не до панянок тоді було, — дали місце чому другому. Навіть не додивились, що то картинка не мальована, а печатувана була.

— А що? — каже Антосьо, впаковуючи свою панянку.

— Нічого собі, — кажуть, — коли се вона.

— Та! їй-Богу, та! — каже Антосьо. А сьому до правди, як людям до сонця.

Антосьо любив почванитись і де треба було на своєму поставити, то сочинить і забожиться. Так і тепер: взяв десь печатуну картинку й видає її за поличчя тієї дівчини, що йому кашук дарувала, а кашук йому подарував якийсь пан-отець, а не панянка. Де-ж сєй взяв його, Антосьо не мав цікавості й запитати: подякував та в кишеню. Чого-ж божиться? Антосьо знав, що гріх призивати ім'я Боже всує, то знав як і божитись. Не казав сяк, або так, а каже: „та“. А яка? Та сама, та, на картині що намальована, — не друга-ж!

Не кожному й по чарці стало, як пляшка й опорожніла.

— Э! се вже не гарно, — каже Антосьо, — люде добрі зійшлись та насухо повинні виходити, чи що? — й дав ще на око.

— Та мало буде, — кажуть. Антосьо дав і ще на око.

Поки принесли, то тут трощили все, чого понавозив Антосьо: кури, гуси, ковбаси. Навіть хліб їли з таким смаком, наче промолотились. Тим часом і смерклось.

За другим разом зашуміло в голові, то вже лиш подавай. І тут так сталось. Розворушилось заморене, й один гукнув:

— Ану, панове, по шажку! — й підставив кашкет. І посипались гроші, та не шагами, а гривнями; другий і золотого викинув, і чвертку, а Антосьо півкарбованцем брязнув. Були й такі, що тільки плечима здвигали.

— Тільки чи не пізно буде? — завважив один; а другий: — Та втік, не втік, а побігти можна. —

А третій: — А ляхи приповідують: куріє, ніє куріє а targować wolno. Пішли по „православну“ так собі на вдачу, — на щасливого долю, як то кажуть; а ті, що zostались, ждали не так горілки, як ба-жалось довідатись, чи встане шинкар, бо вже таки добре пізно було. А поки що курять та й курять; дим стовпом стоїть, а вони й ще підчадюють. І язик розвязався, що гомонять, та й гомонять; вже й не грали тільки гуртом співали й церковних і всяких. Ніхто про уряд і не згадає, а суб-інспектор уже в хаті — тільки придивляється. Далі один по одному, й запримітили та хіп куричку з рота та в рукав, і стане, витягнеться.

— Ти! ти, здається, курив? — каже „суб“ Ан-тосьови.

— Хто? я курив? — озвався Антосьо, — та я з-роду й в губу її не возьму; й сидіти не буду там де накурено...

— А тут чого сидиш?

— Бо се моя станція.

— Ти-ж кажеш, що не можеш сидіти, де на-курено?

— Бо й таки правда!

— А хіба-ж тут не накурено?

— А вже-ж ні.

— А поглянь на хату! що се? не дим? Поглянь!

— Та я вже дивився.

— Що-ж то? Дим? га?

— Та дим же!

— Ти-ж кажеш, що тут не накурено?

— Бо таки ні.

— А звідкіль же дим узявся?

— Сам накурився. З груби, значить, — додав Антосьо.

— Чого-ж тютюном чути? — каже суб.

— О! — підхопив басиста. — Казав би й справді! Хіба-ж тут тютюном чути? зовсім соломою, а ви кажете — тютюном.

Суб-інспектор заживав табаку, так йому по-під ніс хоч і квачем вози, то не почує.

На мову басистого суб ні пів слова, а причепивсь ізнов до Антося:

— Дай люльку!

— Яку? — питає Антосьо.

— Яку мавш, — каже суб.

— Панове! — заговорив басиста стиха. — Десь тут люлька нашого „крючка“, дайте! Господин суб-інспектор покурять. — Поліз клярнетиста за люлькою в куток, а басиста взяв капшук з стола, затим і люльку в руки, й підносить субови з поклоном: — Ось, — каже, — покуріть, коли хочете.

Суб тоді шарив у Антося по кишнях.

— Та які в мене кишені? в мене — діри, — каже Антосьо.

— Покажи ті діри! — Й шурне рукою, та аж до коліна достане.

Як ото піднесло басистого.

— О! — гукнув суб і бере з рук та й подає старшому й каже: — запиши. Чіє то? — запитав у гурту.

— Та тут канцелярський живе, так то його.

— Врешть! то твоє.

— Ні, не моє. Я думав, що ви покурите, та

й дав. Ви-ж самі бачили, що ми так довго шукались за сим добром.

— Запиши, старший! — гукнув суб, — що курили та ще й глузували; а розберемо послі.

Тим часом хто тут був з чужих, пробирались за двері, щоб звідсіль умкнути й таки бути дома, як би мав і до їх станцій забрести.

— Хто там? хто то? — гукав урядник.

— Хто-ж його зна, мабуть, чи не вітер грюкає!

— Я бачив, що людина.

— Хто-ж його зна! мабуть, чи не хазяй забратого вами добра.

Як і справді входить якийсь канцелярський. Поздоровкався, роздягнувся і до старшого:

— Позвольте, — каже, — люльку!

Віддав старший, а суб і питає:

— То ваша-с?

— Наша-с, — каже канцеляриста та й до старшого: — може й капшук взяли?

Віддає старший і капшук.

— І то ваше-с? — питає суб.

— Наше-с, — каже той, і почав цибух продмухувати.

— Не куріть тут, — шепче йому Антосьо, й на пів голосу: — ви-ж знаєте, що мене душить.

— Ні, не буду, — каже він. — Я вийду на двір.

Облизавши отак макогін, суб уже обертався іти, як вскакує один з тих, що по горілку пішли, й на radoцax: „Є!“ — гукнув, потрясаючи пляшкою над головою, та й запримітив гостя і хіп

руку вниз і тільки відкашлюється, а камбрата торка: — на, ніби, її до тристенного!

— Що є? що є? — підхопив суб.

Відкашлинувся той:

— Еге-є! то я, — каже, — так — еге-єм!...

Кажу, що є... кого мені треба...

— А кого-ж тобі треба?

— Люборацького... Кажуть, він мені письмо привіз.

— То не можна було завтра прийти вільним часом, а конче сьогодні?

— Завтра я подаюсь в больницу.

— Чим ти болен?

Почухавсь той та й каже:

— Короста.

— Мерзость! — озвався суб.

Тим часом пляшка пішла з рук в руки й опинилась аж під ковраттю. Тоді тільки урядник каже:

— Та ти брешеш! Скажи, щò ти приніс?

— Нічого, — каже я не приносив.

— А покажи руки!

— Я покажу, — каже той, — але як нема нічого, тільки короста, — то що?

— Гадость! — сказав суб і вийшов.

Богослов випровадив його аж за ворота, щоб гаразд оком провести, а в хаті дякували тому канцелярському, що потурбувався до них і спас від халепи, та раділи, що все так гладенько сплигло. Хто перекривлявся з суба, як він буде кривитись, що дарма тільки теліжився аж з города; другі сміялись; а там згадали й горілку й того, що втік:

— А той де? — питають.

— Та тут десь зник, — каже той, що приніс — оттут під самим порогом. — То був моторнійший за сього й, почувши, що в хаті тихо, притаївся в сінях, а там як почув голос суба, чкурнув поза хату.

— Де-ж би він дівся? — додумуються. А він і йде й стогне, ніби йому тяжко горілку нести.

— О! за вовка помовка, — заговорили хатні. А той: — Голубочко моя, — примовляє до горілки, ставлючи її на стіл, — зазулько моя! через тебе я мало в ополонку не влетів. То поцілуємся-ж за те! кете лишень чарку!

Справді він мало в ополонку не залетів: як чкурнув з сіней, то погнався, як несамовитий, і дав такого сторчка, що аж посунувся. Щоб не розбити пляшки, бо хазяйська була, підняв він її вгору й посунувся на ліктях аж на лід, бо гримнувсь над самим Смотричем.

Почали по-маленьку вертатись ті, що повтікали, й на-ново почалось, що й поперед було.

Через скільки день хто тут був і не втік, стояли коло порога за те, що вештаються „в учебне время“.

Підчас сієї покути Антосьо отримав лист від матери з поклоном від Галі. То вже був забув її, а се разом воскресло прошле, й дівчина, як намальована, стала перед очима й не вступається: чи чита Антосьо, чи пише — вона тут та й тут.

III.

Незабаром після сього ще Антосьо й не вчився в Камянці, а вже сидів у кутку и мимрив з „Православнаго Исповѣданія“. Сердиться, лається, а вчити треба, то подає та й знов мимрить. Як от входить той самий канцелюра, що визволив отсе з біди й просить музиків десь там вечір грати. Й доси в Камянці той звичай є, що дрібнійші пани, як хочеться вечір видати, вдаються до семинаристів — музикантів. І сі йдуть, хоч і в незнакомий дім, і обоє скористують: панок має добрих музиків, а семинаристи погуляють до-схочу. От і пішли вони, й Антосьо хоч і не перший раз, проте дичарем таким, що ну.

Грали, поки грали; та танцювали, поки танцювалось; а там взялись за іграшки. Пішов sąsiad, fanty, pastor; — далі взялись за ptaszka. Чи навмисне, чи так попалось, Антосьо не забаривсь у кою. Кому-ж співали людяних: chodzi ptaszek... тому: wróbel, панянкам своїх; а Любораченку за-співали: Chodzi niedźwiedź...

Не зразу опамятався хлопець, а таки дошолопавсь у розумі, що його ведмедем назвали; то й постановив собі конче вивчитись всяких танців і всього, що треба, щоб не бути ведмедем. Мав же він до себе, що як постановить зробити що, то вже зробить, щоб там і Бо-зна що. Ото й почав примічати, як там ногами виробляють танцюючи, а прийде до-дому, то й собі так потрапляє. Як нема нікого, то й у хаті; а як хто є, то забереться куди так, звідкіль тільки небо на його дивиться,

і видрикгує мазура, витряса польки й всяких других. Таким побитом привчивсь Антосьо до всяких танців, що став хлопцем хоч куди; й поки перейшов у філософію, то вже мав від других дичарів і тютюн, і ковбасу, й різні ласощі за науку — що вчив танцювати. І всюди показував: і дома, і в класі, і в бурсі — де тільки доводилось. Інспектор знав, що він такий митець, та не мав, як причепитись, то було, тільки перекривляється і то навмані, іноді навіть і не в тім класі, де Любораченко, бо й у вічі його не знав. А тим часом реторика минала, й Антосьо все в мову входив і між товариством, і в городі. Чи до бесіди, чи до танців, чи до чого — Антосьо, як би не ретор, то всюди був би ватажком; а там не всі йому піддавались — не того, що він не вмів, або що, а того, що — де-ж таки? ретор! фе!... То виробився так Антосьо, поки вся реторика минула; а ще прошлими вакаціями був зовсім не такий: несміливий, бандурований, тільки зазнайко такий, що куди-куди!

А бідна мати ускаржалась йому на Тимоху, що все собачить: і то моє, і се не ваше. А як озвешся, то так і гукне: „молчать, бо зь хаты выкыдаю!“ Жила вона, як і за о. Якима, в старій хаті й думала, сердешна, що, як вона мати, то всюди має право, й носила ключі при собі. Тимосі се не подобалось; от і пристав він до жінки: „відбери, та й відбери ключі від матері!“ Віддала стара ключі, та не сіла, руки склавши, а все таки мішались то в одно, то в друге — сказано: „молоді хазяї, думає, чому й на пуття не навести?“ А

Тимої й се не подобалось — „яке тобі діло?“ — каже. От мати й ускаржалась перед Антосьом, що сякий да такий наш зятенко.

— Добре каже, — озвавсь Антосьо, — бо яке-ж вам діло до його хазяйства?... Чорт його бери!

— Як то — чорт його бери?

— Та так просто; а хіба що?

— От і се! а шкода!

— Овва! хіба-ж воно ваше?

— А чіє-ж?

— Його.

— А чим же воно його? — аж скрикнула стара.

— Та так, його та й годі! Впустили сокола, то й цяцькайтесь. Тепер все його, коли не зазначили, що даєте, а чого ні.

— Не писала-м, бо не хотіла, а воно все моє, моє, та й годі. Умру, а все казатиму, що моє. — І почала плакати, а плачучи приговорювати: — отсі руки, — показує, — і льон брали, й коноплі. Ще й за твого батька покійного — хай там царствує, — я й коло женців, я й коло косарів, я й коло пасіки, й всюди я, всюди я і воно — та моя кривавиця — не моє, не моє?

— А не ваше! — каже Антосьо, — було ваше, а тепер не ваше.

— А чіє-ж?

— Того, хто тут настоятель.

— Добре, синку, тебе навчили! Так, голубе, так! будеш багатий! І ти такий будеш?

— Се друге діло, а Тимоха — бачите який!

Не знайшла мати ульги в розмові з сином,

не знайшла поради; й нім пройшов той рік, що він приїхав на вакації, ще й нажилась в комірнім: викидав Тимоха з подвірря, і вона найняла собі хатину в посполі, так і жила. Не було де й розкластися з тим, що взяла з своєї праці, — а взяла дуже не багацько, бо Тимоха все собі позоставляв, що було лучшего, що було здібного, навіть і побиті вулії. За тіснотою стара й наймички не держала, а коло всього ходили з Теклею, тільки найняла прачку та договорила молодицю воду носити, як жидівка. Маса ж все панувати збиралась, то ні до чого не торкалась, та ще й сварилась: — Хіба я хлопка, — каже, — щоб у такій хаті жити? — Й піде собі у двір, та там і застрягне. В сю саму хатину приїхав і Антосьо на вакації опів курсу реторики.

— Фі! — почав він, тільки поріг переступив, — фі! въ какомъ же вы свининцѣ живёте!

— Через зяченька, синку, — відказала стара.

— Такъ вамъ и надо! было не мѣшаться не въ свое дѣло!

— А куди-ж то я так мішалась не в своє діло?

— Та ужъ не даромъ васъ выкидали зъ хаты!

— Ні, синку, таки даремнісенько!

— Ужъ не говорите мнѣ! я все знаю! не даромъ я семинаристь. Вотъ и подѣломъ, на другый разъ наука! пусть знають и другіе, кого въ зяти выбирать, кого въ пріймы принимать. А вы: — „ступай, Орысю!“ Теперь и плачьте; видѣли очи, что покупали! — Й заклав руки в кишені, похилив голову та й почав ходити по хаті то взад то впе-

ред, дивлячись на чоботи та похитуючись на стану й стиха посвистуючи.

— Що се ти, москалю, здумав? — заговорила мати. — Ти в коршмі, чи що?

— Нїть! я в свининцї! — озвався Антосьо.

— Бог з тобою! образи!

Підвів Антосьо голову, глянув стиха на образи й пішов з хати, посвистуючи; руки в кишенях, кашкет — на букы-єр-ь-бъ і аж на очі насував його. Сам в якійсь білій блузі.

— Господи-Господи! — подумала мати, — поперечували моїх діток на один бік: з тієї ляхівка вийшла та така, що з голими руками не приступай; а сей москалем став. Пропаші світи! Господи-Господи! От як до матері! А ми, бувало, в свого татуня, як курчата, в-купці — в-купочці. Вони навчають, ми слухаємо; й так поважали-сьмо їх, так любили! А матінку, то... Господи-Господи!... Ні вже! кончина світа зближається... — І почала плакати.

Ні Теклі, ні Масі на сю пору не було дома: Текля була в полі коло баштана, а Маса в оконома на посидінках. В оконома було дві дочки, то Маса до них і вчацала, й вони до неї навідувались. Наче на прикрість матері Маса все водилась з ляхами та з ляхівками, як і завсігди. Наведе гостей та й лається, що не по-панськи мати приймає. То й лучше, що її не було, бо не дала-б матері й наплати. А Антосьо, вийшовши з хати, потяг до Тимохи в тій думці, що хоч вилає добре. Злий іде, аж іскри з очей скачуть: він же йому дасть! — подумав би кожен, хто-б угадав, що на душі діялось.

От і прийшов він на батьківщину; все згадалось і замість гніву покотились сльози.

— Й Бога не боїтесь і людей не соромитесь, — сказав Антосьо Тимосі; а Тимоха:

— Ты што миѣ за указчикъ? Вонъ!

— Вонъ? безсумлений! маму з хати виганяти!

— Вонъ! — гука Тимоха.

— Я піду, — каже Антосьо, — але й ти чорта з'їси, що будеш в Солодьках!...

— Ваше преосвященство! памилуйте! — почав Тимоха глузувати та все кланяється.

— Не смійтесь! не глузуйте! та й на дядька не дуже духвайте! Вже в Синод з прошеніями на його так дорогу втерли, як перед Зеленими Святами до Балти. Лиш не видно, як кишнуть. Тоді розлічимося.

— Ну! ну! різлічимося, а тепер... — та й замовк. І Антосьо нічого не казав. Помовчали обидва, й Тимоха почав: — дивне дило! вигнавъ сволочъ, а другой и претендуєть: зачѣмъ мать обижаєшь?

— Сам же ти сволоч, — озвавсь Антосьо. — Ти волоцюга, приبلуда! Чого тебе чортяка приніс сюди! Чого втисся між заволоки між сволоч? Іди туди, де не сволоч!

— А ти вон куда іди, — гукнув Тимоха, схопивши Антосю за плечі, й виштовхав аж на двір, ще й собаками затравив. Щоб не Оріся, то були-б порвали; та вона обігнала його, й стали собі — брат з улиці, а сестра з подвірря — та й не наговоряться.

— Горе-ж тобі, сеструню! — закінчив Антосьо.

— Мамуня винні, голубе, та архирей, — відказала Оріся, — той прислав, а вони втокмачили. Лучше-б були під лід пустили.

— Аріся! — гукнув Тимоха.

— Гука! — озвалась Оріся, — бувай здоров! — і зникла, мов її вітер поніс до хати. А Антосьо сповагом подибав здовж селом до матері, проклинаючи всіх і все, хто й що під язик підскочить. Засумований став він під хатою в себе, підпер стіну плечем та й думає: — от які попи! от який з них ужиток для пастви! Невже-ж і я такий буду? О, ні! грім мене вбий, що ні! Та вбє він мене, як пробачу кацалапови!

З сього часу Антосьо й у церкві не дививсь на Тимоху, й де тільки міг, всюди розказував про його правду — й у лице й по-за очі. А час ішов та й ішов. Антосьо тільки прийде до хати: — дайте мені що з'їсти! — та й потягне за ворота, аби дома не сидіти; або ляже на соломі в клуні та й валяється; або сяде на колесах, що також в клуні стояли, та й віграє на скрипочку. Пограє-пограє, награться та й гойдається на колесі, задумавшись, і щоб за холодну воду взявся!

— Ти-б хоч хати глядів, — каже йому мати.

— А разв' я до вась за сторожа пры'їхавъ? — І той своє, а вона піде собі, або й постоїть трохи, головою похитуючи, та татуняє.

Вже більш тижня минуло, що Антосьо наче не солоний: і не спитьсь, й не лежитьсь; ні йти, ні сидіти — як то приповідують: і в поле мене не бери, й дома мене не лишай. Ніхто не знав, чого се так, і він сам не догадувався, тільки нудився,

марудився; чогось хотілось — і сам не знав чого. З нудьги оттак і потяг він за подвірря, а там хтось іде; він назад. В хаті саме полуднати сідали.

— Хтось іде! — гукнув він.

— До нас? — пита Текля.

— До нас! — каже Антосьо.

— Ким се розносила лиха година? — озвалась мати, хапаючи з Теклею, що там було на столі. А тим часом двері стиха скрипнули на бігуні й ввійшла Галя. Аж дух Антосьови захватило, аж з лиця зпав, як побачив її. Серце тьохнуло та й заніміло, в очах заблищало, замиготіло, й аж наче млости бють.

Вклонивсь хлопець та ще з таким подриггусом, аж долівку здер, шарнувши ногою, та й став, як вкопаний, стоїть, руки потирає. Поки мати то за жнива з нею погугорила, то за спасівку, відійшли Антосьови зашпори, то й він вмішався в розмову.

— Як же вас тут Бог милує на селі? — каже.

— Слава Богу, ні на що скаржитись, — відказала Галя.

— Слава Богу! — озвавсь Антосьо.

— Казати-б, що й справді пан Антоній такий радий, що аж Богові дякує...

— А думаете?

— Думаю, що ви там між городянками навчились компліменти садити, то й приїхали на село людей дурити.

— Я? приїхав людей дурити? Ха-ха-ха! Та й те сказати: хіба ви люде?

— А що-ж?

— Дівчина, чи панянка!

— А се не людина?

— Хіба-ж ви не чували, що як ідуть самі чоловіки, то кажуть на них: „якісь люде йдуть“; а як буде між ними жінка, чи молодиця, то кажуть: „ідуть якісь чоловіки й молодиця з ними, чи дівчина, чи баба“.

— Та хіба-ж ми не люде? — озвалась Галя.

— Хіба я кажу що? а люде своє знають... Мабуть, що не люде; а люде — тільки чоловіча стать.

— Ха-ха-ха! — засміялась Галя.

— Га-га-га! — засміявсь Антосьо.

— А воно й справді так кажуть, — заговорила стара. — Як жінка, то вже не люде, а жінка та й годі.

— Тим бо то! — каже Антосьо. — То як же я міг би людей дурити, коли між нами ні ока чоловічого, а все жінки.

Галя щось хотіла казати, та ввійшла Текля, що десь з хати виходила, й покгедзкалися з нею. Антосьо зоставсь у хаті сам та й задумався і все пригадав, що думав, що робив, ще від позаторік. І наче тому пів суток, так все воскресло й стало перед очима. А серце так дрібненько та любенько тріпочеться, що бодай і до смерти, то не жалкував би.

З сього часу Антосьови й з голови не сходила дівчина: чи спить він, чи лежить — все перед очима. Й якась нетерплячка бере, щоб піти хоч подивитись на неї, — хоч здалека оком глянути, мов би лекше стане... От раз і вдягнувся він

і пішов — і сам не знає, куди — через греблю, за дільниці, на гору, мов би самі ноги несуть.

— Куди я йду? — питає сам себе й не йде, а біжить. — Куди-ж се я? — каже.

А перед очима Кукілівка зеленим та квітчастим килимом розістлалась; і церкву видно, й попову хату, що так на узгіррю стояла. На його подвіррю кожен куточок видно, де навіть курка пробіжить, і те видно. Антосьо й почав роздивлятися. Аж в очі йому коле, а він дивиться, і зітхнув, і сам не знає чого. Аж от побігла через подвірря дівчина в зеленім убранню.

— Галя! їй-Богу Галя! — мало не крикнув Антосьо. Зашуміло йому в вухах і в ногах таку силу почув, що покатав, як на поштарських конях...

Згодом вертавсь Антосьо з Кукілівки до-дому; вийшов за дільниці, оглянувся, а те платтячко ще зеленіло на рундуці: Галя як вийшла за ним з хати, то так і стояла, оком проводила.

— Отже вона мене любить! — каже собі Антосьо, — їй-Богу любить. Вже-ж нічого їй стояти на рундуці. Щось то вона дума! може за мене? — Й хутко-хутенько став терти рука в руку. — А! — каже з притиском, — а! браво, хлопче! — Й мов би сміється, мов би плакати збірається.

Через скілька день Антосьо знов потяг у Кукілівку, там знов, і що-кожен раз все більше та й більше кохав, все тяжче та й тяжче доводилась йому розлука. Не раз збірався й признатись: от-от! — та й на кінці язика задержиться, мов би йому мову замкне, тільки серце бється-бється, й

так хочеться поцілувати! Не смів неборак признатись, бо ще кінець курсу вилами був писаний.

Так і вакації минули, що все збіривсь сказати, й нічого не вимовив, тільки ходив та й ходив. І вона йому нічого такого не казала, хіба по очах пізнавали одно одного; й вона радіє, як завважить по чім-небудь, що він кохає, а він радів, що вона.

Перед самим виїздом Антосьо ще раз був у Кукілівці; подивився любенько на свою дівчину та й каже:

— Не-забувайте мене, а я вас не забуду.

Осміхнулась вона, зажарилась, глянула на його таким оком, що лучше самого неба, й пішла в валькір — не всиділа. Незабаром вернулась і ви-несла кашук. З одного боку на йому галка ви-шита, а з другого пара голубів, що цілюються. Та воно й не голуби були, а лучше заморські пугачі, бо пірря по них червоне та зелене, то-що. Тільки, хай буде — голуби, бо Галя так казала й так думав Антосьо.

• — Дарую вам на память, — каже вона.

Схопив хлопець і аж йому очи заблискотіли; подякував і встромив за пазуху.

— Тут, — каже, — йому місце: — коло серця самого.

Незабаром знявсь до-дому.

Вийшов пан-отець на рундук, вийшла пані-матка на рундук, а Галя потягла до воріт.

— Може-б сюди через садок східнійше, — каже пан-отець. Антосьо глянув на Галю, а вона каже:

— От я вас проведу. Ходім! — І пішли.

Садок був давний та здоровий; німеччина до

його не досягала, то й густий був. І пішли собі небожата стежечкою. Як вийшли, що вже Антосьо й сам дорого знайде, почали прощатись.

— А!... Анно! Анно! — почав Антосьо, — як би ви знали, що-б я вам сказав на прощання!...

— А що?

— Багацько де-чого, — озвався він, потрясши головою й око пришкуливши.

— Та кажіть, бо нема часу чекати, — скажуть: чого так довго не верталась?...

А тут і почав батько гукати: — Галю, Галю!

— О! кличуть, — заговорила дівчина. — Бувайте здорові! — Антосьо схопив її за руку й поцілував — щиро поцілував, а вона тільки глянула на його й пустилась садком.

— Почекайте, панно Анно! — заговорив Антосьо. Стала дівчина, хлопець підійшов і, мов би не хотючи, цмок її в лице.

— Що се ви робите? — каже дівчина.

— Нічого, ангел мій, нічого! Й обняв її й поцілував в самі губи, й вона його, тільки мов би сами губи цілували, а вона мов би й не хотіла. Зажарилась небога після сього й рушила садком, як птах летить. А Антосьо подибав своєю дорогою. Галя-ж бігла та долонями лице холодила, що горіло, як жар, і серденько так тріпочеться, й так гарно на душі, мякесенько; а він дибав, похитуючись, і в саморадоцах насвистував московську „Ты душа ль моя“...

Мов би й садок не так зеленів для Галі, й півні не так почали співати, мов би й собаки не так загавкали в Кукілівці після Антося — без його для

Галі наче другий світ почавсь, і все на йому споганіло.

Йдучи до-дому, Антосьо видумав молитву до Пресвятої Богородиці. В ній помянувши се-те, просив Пресвяту Діву: „Моли Сина твого й Бога нашого, та подасть ми руку Галі!“ Сю молитву приточив Антосьо до всім відомих і там то щиро кожен раз прочитував! Та мало, що рано й в-вечері, ще й на день разів по сорок читав, і в-ночі, аби прокинувся та спамятав, то вже: „Моли Сина“ тай „моли Сина“...

Так от як би сьогодні видумав хлопець молитву, а завтра вже й на Камянець виїздити. Напекли, насмажили йому всячини, й покотив сіромаха, моликаючи. Через скілька день опинився в Камянці; вже й грав і все, як і перше було. А Галя вийде собі на те місце, де прощалась, і думає — не надумається: що там мій філософ поробляє, мій сокіл ясний? чи жив-здоров, чи нездужає? а чи може вже й у гробі краса моя невянуща, сонце моє незахідне?... І стисне її за серце від таких думок. Зацемить, бідненьке, забється, й ні в кого порадоньки попрохати, лиш сльози — та божа роса — сполощуть його трохи, й все пройде, мов би не туга на серці, а полова поналипала. А від милого жадної чутки немає — ні вітер не навіє, ні птах не принесе... А листи? Семинаристи не пишуть листів до панянок, бо раз що товариство очі викололо-б тим письмом, а друге — уряд... Сей очі живцем виклював би. Та й те не аби-що, що ще не певна річ, то її батько як би постеріг, то було-б бідній сорок святих і Юра, аж

попадалась шкура. Та не все-ж дівчина й сумувала! Іноді придумувала, як то вона, голову схиливши та спустивши очі, йтиме до шлюбу з Антоєм, уже „кончившимъ“, і як в церкві стоятиме, а піп — ще й не простий, а благочинник — і поспитає на дверях: „любиши, Анно, сего Антонія, его же зриши передь собою?“ — „Люблю“, відкажу я, — думає собі Галя, — та відкажу так тонесенько та тихесенько, й головку схилю на бік, ніби то я не люблю, а справді — то люблю-люблю! І так скоса глипну на його, та й знов очі в землю. А там заспівають нам: „жена твоя“... й вичитають: „да боїтсья свого мужа“... На сім спинить свої думки, й серце, що так тріпоталось, аж розпливалось, наче захолоне, замовкне й тільки — тьох! тьох!... На що-б боятись? — подумає дівчина, — та така Божа воля! — додасть, зітхнувши, й піде до хати сама, або й покличуть її, а там ще й голову намілять: — чого сидиш, посидільнице? чому не стаєш до діла, неробітнице? А хліб їси, бодай тебе се та те їло!... Коли-б який хоч кривий та сліпий — аби взяв тебе з-перед очей!... — Возьме мене мій Антоє, — подумає дівчина й зітхне до Бога, — вкרותи, Господи, сих чотири роки на чотири дні, щоб мені вирватись з сієї фурдикги! — Так молилась Галя, бо Антоє був тільки філософ.

IV.

З боку дивлячись, подумаєш, що філософ Богзна який пан, — і через губу не плюне; а в класі, то й на колінах стоїть, і не знати, що з ним

уряд витворяє. Найгірше гонять за люльку: вже як спіймуть, що курив, то наберешся! А курять мало не всі. І Антосьо не курив, а жер її. Ще-ж поки кашука від Галі не мав, то хоч в класі не курив, а тепер і в класі почав: ні на минутку не міг розлучитись з дорогим подарком, а через те й з люлькою. На станції-ж мав з довгим цибухом, що як сидить за столом, то вона йому аж серед хати кільця пускає; а в клас носив таку цупечку, що з кулака тільки пипка виходить, аби в губу взяти. І смокче, бувало, сам, присівши до груби, й других частує, поставивши в сінях на варті одного, щоб дав гасло, як ітиме інспектор. Філософія в сім ділі тільки сміливости додала Антосьови. Тепер Антосьо вже жив сам собі, — вчив дітей у одного підпанка. Дзиггарів у його кат-мав, то вгадує було пору по прохожих: як ідуть семинаристи в клас, то й йому пора. Як же ідуть городяне та бурса, то ще рано; як ідуть з Польських Фільварків, то вже пізно; а саме пора, як ідуть з Палестини. Оттак, було, розпізнає собі Антосьо й, аби встав, чи протре очі, чи ні, зараз до вікна. І отсе так зробив. Та дивиться, а улицею тільки їмосці та єгомосці, а семинариста й завором не видати. Вчора в гостині був, грали, сидів до-пізна там, а то ще й дома довго не міг заснути; то подумав, що заснав, і аж в душі йому похолонуло: — ото, думає собі, наробив! — і хапаючись, невмиваний, одягнувся, забрав записки та й шурнув до класа, навіть не покуривши. Мете хлопець аж підскакує, щоб хутче було, та оглядається, мов крадеться від собак; прийшов під класи

— тихо! — Ото! — думає, — вже й професор у класі... Поправився під дверми, подивився крізь двері в дірочку — нікого не видно; ще раз подивився — не видно. Тоді оглянувся, чи нема інспектора, й взявся за ручку, щоб двері відчинити, й разом серце так занило, наче хто тонкою ниткою перев'язав або волосинню. Та виявилось, що ще рано: в класі ні душі живої.

— Ффф! — подув Антосьо, наче страх видував, склав все на парту, а Патристику взяв, і крісло з-за стола, поклав його боком перед грубою, перед вогнем — бо ще топилося, — сів та й почав товкти отців четвертого століття. А в грубі жар-жар, аж любо оком зглянути: то сам вуголь щирозлотий міниться, вишкіряється, моргає, як королік вусами; то синій полумінь червонястий біга, хлипа, никає по грубці; то підскачить, то присяде, то знов вигулькне, й знов нема — точка в точку, як дитина в траві, лиш не чути „кўку“. А тепло аж проситься в душу — тим щирійше, що вікна геть позамуровувало.

Товче жлопець і люлечку вийма з-за халяви; продув, набив, поклав жарину та й пихкає та все товче, аж лунає. Зачитавшись, закурившись та на вогонь задивившись, і не почув неборак, як двері відчинились. Аж тоді підвів голову, як хтось взяв за плечі з-заду й заговорив разом:

— Цссс! світик ти мій! что ти это дѣлаешь?
— И сього за-досить, щоб пізнати, що то інспектор. Антосьо хотів піднятись, та той каже: — Сиди, сиди! продолжай!

Опустивсь Любораченко на криселко, й сам

не знає, що з ним діється, тільки серце як не вискочить.

— Что-ж ти сидишь? кури! — каже інспектор. — Я увижу, какъ ты наострился. — І очі йому світяться несказанною радістю. Нічого робити! Антосьо й почав, як машина, що торкнули, й смоче, хоч воно вже й не до смаку йому було.

— Харашо! харашо! — каже інспектор, — а какъ тебя звать?

— Люборацький, — каже Антосьо.

Не знаю, як де, а в Камянци кого спіймають, що курить в класі, то зазначають покуту: десять день стояти на колінах в бурсацькій „столовій“. Є такі, що й стають; та чи не більше тих, що не послухають. Сих уже сключають, коли сам не подається, щоб виключили. Антосьо був з сих других, і інспектор знав се від наушників, то й каже:

— Ну, свѣтикъ мой! порхнёшь же ты у меня, какъ воробей изъ гнѣздышка. Ужъ ты мнѣ вотъ здѣсь сидишь, — показав на потилицю.

Змовчав Антосьо, а інспектор хотів вихопити люльку з рук, та хлопець постерігся й він лапнув за голу руку, бо люлька попереду опинилась на жару й вже сама курилась, — а була пенькова.

— Что ты! что ты! — почав інспектор і сам не зна, що робити за таку штуку, та й крикнув: — стой здѣсь на колѣняхъ! — Як сидів Антосьо перед грубою, так і опутивсь на коліна, а інспектор засичав, як гадина в гною, та й повівась з класа, тільки спитав, чи він Антоній Любо-

рацький. Вже й у клас походились, та не один і собі до грубки просивсь; а Антосьо все сидів на старім місці, де й на колінах стояв.

— А, сучий би тобі син! — каже далі сам до себе, — отже пропаду! га! І треба було курити? лучше-б до класа не прийшов, або хоч спізнився, а ніж мав з люлькою попастись. Та ще й люлька пропала!

Другий на його місці пішов би, попросив, то покуту й зменшили-б, бо там люблять тих, що кланяються; а Антосьо сидить, журиться. Може й він пішов би, та сміливости не ставало. До того ще, вчора тільки на вечеринці у пана балакав з гимназистом про їх життя й бодай носом зачув, що є в світі воля й щось лучшого за семинарське життя.

— Добре він казав, — подумав Антосьо, — що ми раби; в ярмі ходимо й не знаєм, що й без ярма можна... Чому я не родивсь чим другим, а поповичем? чому мене не віддали куди інше, а в сю прокляту свинарію, під сих живоїдів?... О, Боже-Боже! Що тут робити, що чинити? чи йти проситись, чи подаватись, щоб виключили?

И тепер на Поділлю й юнкерів попами ставлять, що семинарія ген-ген скільки літ сягає, відколи стоїть; а тоді — аби вмів читати та співати, та сьак-так підкурмекгаться, та щоб церковний устав знав, то й святили на попа. То Антосьо й подумав собі: найлучше — подам прошення, щоб увільнили та й піду в попи. Ова! мені ще й лучше, бо там моя Галочка виглядає мене, — й почав шептати свою молитву. Як вбігає один в клас:

— інспектор! — гукнув і побіг на місце. Затупотіли всі, як овечки, й Антосьо схопивсь, стукнув дверцями, турнув кріселко, аж покабутало, й каже: — мав би поспитати за мене, кажіть, браття, що ще не було. — Сам сховавсь під парту.

Відчинив інспектор двері, постояв, засичав й двері зачинив. Все заворушилось, і Антосьо виліз з-під парти, червоний, аж посинів: — а де він? — питає. — Один нишком відхилив двері, подививсь одним оком, потім голову висунув, далі й весь хотів висунутись, та й хип назад: — „дсс! на вловах!“

Там два дóми під ряд: в однім класи, а в другім інспектор живе, то-що. Між сими домами вузенький прохід, що тільки проїхати. На вулицю тут брама, та вона все зачинена стоїть, тільки дверці відчиняються. Другого проходу нема, то всі семинаристи та ще й поодинці, лазили в сі двері. Інспектор, було, тут ходить то взад, то вперед і ловить, хто спізниться до класа, записує й покуту завдає. Сі штуки інспекторські семинарія зве вловами — „на влови ходить“. І отсе інспектор тут походжав, що той каже: „на вловах“.

Згляньте на семинариста! замліле, заплісніле, на людей позира, як дичак який; й життя йому не життя, а нудьга, скорбота. Підіть же де треба вимотатись, то такого тумана впре, що й наймудрішого німця одурить, — і то не думаючи, не гадаючи. От і Антосьо, поки не сказали, що інспектор на вловах, сидів як зварений; а як почув, то наче в його другий дух вступив: зараз же шапку в руки й каже:

— Мав би хто поспитати, кажіть, браття, що ще не прийшов.

— Не будеш хіба? — питають.

— Ні, буду! тільки треба на часинку тут до одного знакового.

— А інспектор?

— Я крізь реторику.

Семинарія тилом виходить в цвинтар до собора. Тут само собою семинарської сторожі й зазору нема; то хто хоче втікати, йдуть в реторику та крізь вікно й махають. Так зробив і Антосьо, та ще попередку позичив бурноса у одного ретора, йому-ж оставив шинелю, а мав її синю. Ретор же мав оставатися¹⁾ в класі, то й каже: — беріть мій, бо я однак не піду на обід.

Подякувавши, поліз Антосьо крізь вікно. Побачивши себе за семинарією, вільніше дихнув, зробив ступнів з десять, а там брама з цвинтаря й за брамою купу снігу намело. От і пішов він за браму та так натирає чуба снігом, так натирає. Натер аж капає, причесався й пішов на вулицю. Та не йде куди, а кругом поуз семинарію і в клас. Став коло фірточки, подививсь і сховавсь назад та й киває на тих, що ще тільки в клас тягли — дає знати, що інспектор на влогах. Через минутку, виждавши, як інспектор сюди тилом обернувся, Антосьо шурнув у фірточку та навшпиньки, тихе-

¹⁾ Поки ще в семинаріях ходили в клас і після обід семинаристи, само собою не всі, мали за звичай оставатися в класі, не йти б то на обід до-дому, щоб більше часу мати на учення.—Прим. авт.

сенько побрив у-перед; як зрівнявся з синцями, то так і полопотів...

— Стой! стой! стой! погоди! — закричав інспектор. Антосьо й став, шапку зняв.

— Ступай сюда! — гукнув інспектор. Антосьо й прийшов; чуб йому мокрий, аж по лиці тече, наче тільки що вмивався.

— Цсссь! — каже інспектор. — Только что изъ-за туалета!

— Виноват, — озвався Антосьо, — заспав. — А в душі йому, як в Камчатці, аж дріжаки скачуть.

— А какъ тебя звать? — питає інспектор, уже наготовивши „книгу живота“, се-б-то те шпартгалля, куди помічав, кого де зловить. Так звали й семинаристи. В семінарії класовиків чимало, то інспектор мало кого зна, й кожного питає: „а какъ зовуть?“ Хіба вже на вловах з ким добре познакомиться.

— Люборацький, — каже Антосьо.

— Антоній? — пита інспектор, докопавшись до його.

— Антоній — каже сей.

— Э-ге-ге! — заговорив далі інспектор, — да ты севодня трубку куриль въ классѣ?

— Я? — каже Антосьо, мов би здивувавшись, — трубку куриль? да еще въ классѣ?... Вы же сами изволили замѣтить, что я только изъ-за туалета. Я только въ классѣ иду, — каже далі, стелючы плечыма, — а здѣсь ужъ куриль! Это вѣрно кто-либо другой...

— Постой здѣсь, — каже інспектор, а сам пі-

шов у філософію й питає: — былъ Люборацький въ классѣ?

— Нѣтъ! — кажуть йому. З тим і вернувся, тільки спльовує з серця, що такий звірок з-під носа умкнув.

— Ступай! — каже далі Антосьови, — постоїшь там у порога.

— Постоять то я постою, — озвався Антосьо, — но вытрите, что будто я трубку куриль...

— Ну ужъ! — заговорив інспектор, витираючи, що знав в „кнызи жывота“, — ну ужъ! поймаю я въ свои руки эту синюю шинель! — Не спіймаєшь! — дума собі Антосьо; а інспектор каже йому: — ступай!

Поклонивсь хлопець і пішов, думаючи: — чорта ізіси, що я тобі й коло порога постою! З сим увійшов і в клас.

— Що ти там так довго размовляв з інспектором? — питають його.

— То він роспитувався, де я був, — каже Антосьо, — а я кажу, що в такого то пана генерала. Він не вірив, а я доказував.

— Чого-ж він приходив питаться, чи ти був у класі?

— Так собі, — каже Антосьо.

— Як то так собі?

— То... — хотів щось збрехати Антосьо, та прийшов професор.

На переміни допитувались браття, чи він же знакомий з тим генералом.

— А як же, — каже Антосьо. — Ог-такий то граф мене рекомендував.

— Бреши лучше!

— Не вашого роду, — каже, — щоб брехав. А не вірите, то й не силюю; мені все одно. — І почав учитись.

— Що за диво отсей Люборацький, — думали собі його соучні. — З ким не зарви, все знакомий, все дружить; а тобі хочь би з собакою якою познакомитись, так і то не вдасться. Тьху! чорт його зна! А такий же семинарист, як і кожен... — Другі думали: та й гладко-ж бреше! — а проте й сим задрісно було, що в Антося стільки знакомих.

Як виходили з класа, інспектор на дверях стояв, виглядав синьої шинелі, та всякі були, а синьої нема. Антосьо-ж ще на переміні казав тому не виходити, поки він бурноса не віддасть; і як виходили з класа, то пройшов мимо інспектора в бурносі, а опісля подав його крізь вікно.

Відоме діло, що синій шинелі не їсти було хліба після сієї штуки. І не їла вона його: Антосьо, взявши її крізь вікно, пішов улицями та проулками, та на тандиту; додав скільки карбованців і взяв шинелю на славу.

Оттак Антосьо ману пускав і камбраттям, і перед урядом, і по селах. Камбраття дивувались, яким побитом він всюди втреться; начальство хропло, пазурі гострило, та не могло нічого вдіяти, бо не зловить; пан-отці тільки поцмокували: — От дав Бог дитину! От дав Бог зятя!... — І звернули до його за проповідями: — вже будьте ласкаві! — просять, — не відкажіться. А я вам гостинчика привезу й могричу поставлю; на таку то неділю мені „слово“ напишіть. Я й сам міг би, — каже,

— та часу нема, ні чорнила; до того такі хіба квіток пишучи до шинкаря, щоб дав горілки на борг, держиш перо в руках, то забув до тристенного, як і сідати за проповідь. То будьте ласкаві!...

— Зъ моимъ большимъ удовольствіємъ! — відкаже Антосьо. — Навіть без гостинця.

— Та де вже без гостинця! — озветься панотець, — коли хочеш аллилуї, то руку вгобзи¹⁾.

Засміється Антосьо: „го-го-го!“ Засміється панотець: „га-га-га!“ Як де, то й пані-матка підсобля: „ги-ги-ги!“ Часом то й панянки: „гм-гм!“ І панотець як у гору впреться, а Антосьо й сяде за роботу, а як коли, то й підсяде до якого з умілих: — напишіть, — попросить, — слово, чи бесіду, чи що, будь ласка! Тут один панотець, добряча душа, просив. І сам, — каже, — міг би, та часу немає. Будь ласка, напишіть! А я вже могоричу за те на славу!

— Добре! — озветься той. — А ви-ж мене возьмете куди з собою?

— Зъ моимъ большимъ удовольствіємъ! — відкаже Антосьо. — Я сам хотів не раз уже вас просити, щоб — не угодно ли; та якось то часу не було зайти, бо так коні пришлють, що не встинеш; або духу не ставало — ану-ж, думаю, ще й налає!

— Та за що тут лягти? Хіба я з тих, що й алгебру вчать? Ні, брате, я не з тих, щоб гриз книжку, як заєць щени.

¹⁾ Перевернена приповідка: „вгобзи! то дасть тобі аллилуї“. (Київ). Прым. авт.

Засяде сей на скільки ночів; Антосьо купить свічок, поставить для духу з пів-ока; й проповідь як виросла.

— Ану, горобчику, перепишіть мені отсю штучку, — попросить тоді Антосьо якого ретора.

— Я вам тютюну за те.

— А дасте-ж? — питає ретор.

— Чому-ж би я не дав? — озветься Антосьо.

І прийде ретор, пише. Антосьо йому поставить тютюн з коробкою, булку, ковбасу, й на кінці дасть цілого пів-фунта тютюну, та ще й попросить прийти послухати, як гратимуть.

— Спасибі! — відкаже ретор, позираючи на заробіток. — Як буде треба, то й ще кажіть. — І піде, думаючи: — Ото наслухаюсь музиків!

И всі спокійні: Антосьо чи саяк, чи так, а встатився в слові; пан-отець має проповідь, ретор тютюн, а богослов, що писав, учти жде й діждеться. А там ще й на празник або-що загремить з Антосьом в гості на село. І не нарозказується опісля, які дива там бачив; а панянок яких! чудо-пречудо! Як балака, то наче бисером сипле; співа, як соловейко; хороша, як схід сонця, а добра-добра, як янголь!

— А все такі нема лучшої, ні кращої, як моя Галя! — подума собі Антосьо. — О! моя голубочко! — каже сам до себе, мов би се її голубить...

Невиданське діло, щоб семинарист так довго не забував коханої! І Антосьо само-собою забув би її й тепер, як в реториці забув, як би не надало йому оту молитву видумати: молившись, щораз згадував дівчину і дав серцю волю, — то зако-

ханья росло та й росло й годі не знало. Далі спіймав він Угрину з картинками й знайшов таку панянку, як Галя — точка в точку, тільки не так убрана. От і купив він її й оправив, і повісив над кроваттю та й лежить, було, дивиться, аж забудеться. Ніхто з камбраття й не завважав, бо Антосьо сам жив; а хто був вхожий до його, то не здогадувався, що воно значить, що Антосьо дивиться-дивиться на картину й кинеться цілувати. А він витер німецький підпис і підписав: „Галя“, та й милувався. А ще був тільки філософ. Та не вік дівці дівувати, — пора й перестати, й Антосьови не вік вікувати в філософії!

V.

Мов би на крилах полетів Антосьо до-дому, як розпустили уже на вакації; в дорозі й горілкою жида підпоював, і все; коні біжать, духу пускаються, а він все свариться: — чого помалу їдеш? Як же йому й не гонити? Там дівчина-зірка очі видивила, виглядаючи, — жде, не діждеться, аж змарніла перепілочка. Бачився він з нею й прошлими вакаціями, й Різдва не минав, ні Великодня; та хиба не довго ждати три місяці? І день і година роком стане; а то ж то три місяці! Пожди, будь мудрий, й не май гадки про бачіння!

Що то вже було радости, як побачились небожата! І не сказати. На Поділлю й тепер в звичаю цілувати панянок в руку, а тоді можна було й на коліна взяти; то ніхто не дивувався, що Антосьо поцілував Галю в руку. А вона аж скипіла. І

він, неборак, як попав руку в руку, то й до-віку не випускав би. Як би приросла, то ще подумав би, що Бог щастя послав. І так поцілував, як тільки міг щиро — найщирійше; дівчині аж наче якийсь мороз пішов по-за плечі, й мов би вітер повіяв в грудях, і серце тьохнуло. І йому тьохнуло воно, тріпнулось; і так любенько стало на душі, так гладенько та солоденько!

Пішли старі про Камянець розпитуватись, про урожай, а молоді як би могли крізь землю пройти, щоб там притулитись, поголубкатись, то ні мінати не ждали-б. І таки діждались тієї доби, що остались на-самоті: о. Олександр, Галин батько, пішов на тік, бо снопи привезли; пані-матка до льоху пішла по огірки для робітника на полудень, а о. духовник — вже другий місяць на сході був, як зневаживши сей світ, на той перебрався. Оставсь Антосьо з Галею — самі-самісеньки...

Щаслива в Бога та людина, що має сльози тугу виливати, та та щасливійша, що має серце серцю до розмови, що має пару собі до любови; що долю й недолю має з ким ділити, — що болить одного, й другого болить. Щаслива в Бога та людина. І на душі лехко та тихо та блаженно, як в Божому раю. Щасливий був Антосьо, щаслива й Галя, хоч вони й не балакали з собою. Та що там і казати, де одному за другого все відомо, що тільки знати хочеться; а що навкруги діється, до сього діла, як до того листочка, що вітер поніс. Блаженствували, голубкаючись! Та хай же собі блаженствують, а ми подивимось трохи назад, — на Масю огляньмось.

Зближались Зелені Свята; всюди мились, біли-

лись — і в Люборацької так. Та кому було таки чимало роботи, а вдовиця жила в хатині, що через сіни хатка, то махнула щіткою сюди-туди й у хаті, як в чашечці чисто та біло та чепурно. Та хіба-ж на сьому й годі сказати? На Зелені Свята в кожній хаті повинно бути, як в гаю: в кожнім кутку гиляка зелена, на кожнім гвіздочку кленина або липина; долівку травою вистелять та татарським зіллям¹⁾ — серце розпливається. Та розривається воно в того, хто не має чим прибрати свій куточок, як люде. І Люборацька сумувала; просила старости, та той ні се, ні те; вдавалась до зятя, а сей ще менше. І сіла, зажурилась, каже: — Господи-Господи! Колись на сі свята в мене було весело-весело та зелено-зелено! й за образами май, й по гвіздочках май!... Всі діточки в-купці, й о. Гервасій — хай царствує, хоч і злий був — похожає по хаті. А хата була просторна, й на землі трави — хоч качайсь. Господи-Господи! Як згадаю, то так було й у мого покійного татуня! Сам ходить старий та все навчає: а так і так, діточки, буде, як зближиться страшний суд; такі й такі будуть люде! А ми слухаємо, навчаємось... Господи-Господи! А тепер ось як буде! В людяного шинкаря й у корчмі краще!

І Текля смутна ходила. А Масі не було дома, пішла до оконома.

— Чи не пішла-б ти, доню, — каже далі паніматка Теклі — хоч би-сь травиці нажала, бо за татарським зіллям далеко. Возьми дівку та й підіть у-двѣйзі.

¹⁾ Гайвір.

— Та я вже й сама так думаю, — озвалась Текля, — та куди-ж піти? Чи в нас є свої луги, щоб пішов та й нажав? Либонь таке випадає, що піду за татарським зіллям та й збудусь клопоту.

Вже Текля й простирало знайшла, дівка серпи забрала, тільки піти нажати, завязати й принести; вже й на двір вийшли. А тут їде віз повен маю — так на Поділля звать клечання, — а під гіллям трава, та ще й не аби-яка: материнка про-між траву, чебрик і всякі зілля пахущі. І не куди їде він, а до них у ворота прямцює. От приїхав під ворота. Текля стоїть, землі під собою не чує; а погонич, дворяк, зняв шапку, кланяється.

— Прислав, — каже, — пан лісничий клечання; просив, щоб прийняли.

Не відказала дівчина, крутнулась на місці й побігла до хати:

— Мамуню! — каже, аж в долоні плеснувши, — а пан Кулинський прислав клечання й трави пів воза! От ідіть, погляньте!

І побігла сама на двір. За нею вийшла й пані-матка, постогнуючи. Самі з воза здіймали, до хати вносили, жодним листочком до землі не доторкнулись; хіба сам який урвався та пішов млинком за вітром. Через годинку в хаті стало, як в садочку: й зелено, й запашно, й свіжо-свіжо, аж наче вохко. І перед хатою май стояв, — дворяк сам і позабивав; Текля тільки придержувала, а стара командувала: — а сюди надай, а туди похили.

Отак обмаївши, раділа стара, позираючи на при-

брану хату; раділа й Текля: й личко їй повеселіло, й брова піднялась, і оченята поясніли, — як веселка стала гожа та румяна.

— Добрий то пан отой Кулинський, — почала Текля.

— А видно нічого собі, — озвалась мати.

— От коли-б сватав Масю!

— Що Бог судить, те й буде. А я воліла-б, діточки мої, щоб ви в манахині пішли. Що з того світа величного та пишного? Сльози, дитино моя, дрібні та пекучі. Так я й Орісі казала, ще ти маленькою була; не послухала вона, а тепер бідусь та кляне свій вік. Добре мої татуньо покійні — а твій уже дідуньо — розказують було, що буде горе, горе й горе людям, живущим на землі... З якихось книжок покійні вичитували. Тепер уже й не чути за такі книжки, попереводили...

— А так, — каже Текля, — так. Їй аж обридло слухаючи, як мати все татуняє, проте слухала й підтакувала не раз: — на те вона мати, — дума собі, — щоб її слухати, щоб її не перечити. А Мася, то вже було й озветься: — та годі вже з вас! розносились: татуньо та й татуньо; наче вони були на весь світ голова!... А хоч би й так, та загули, то на що згадувати?

— Е! доню! — озветься мати, — як би нашому Антосьови хоч половину того розуму, то чого-б я хотіла!

— Та хоч би і в-двоє більше, то, не бійтесь, не знайшло-б ся другої такої, як ви, щоб носилась з ним, що курка з яйцем.

— Добре, добре! хай буде по твоєму, — озветься мати. — Хай я дурна й нерозумна; а все таки буду поносити татуня, бо покійні правду казали. От і се кажуть було, що в останні часи встане дщер на маму свою — або ти не так?...

— Вже млин розмовля! — скаже Маса й піде з хати.

Певно й на сей раз вона-б не знесла, цвікнула-б; та, як знаємо, не була дома, — у оконома була. І частенько вона туди ходила. І пан Кулинський було прийде; сидять, вигадують. Хто його зна, що там було між ними, тільки в селі як у дзвони вдарив, що Кулинський, пан лісничий, хоче женитись на попівні-сироті, на Масі. І справді він поклонився пані-матці хлібом.

Та хто-ж він такий був, той пан Кулинський?

Пан Кулинський був собі шляхтич з тієї дрібної нешеретованої шляхти, що крізь щаблі вилітає, не то п'яничка, не то ні, а так собі ні се, ні те; мав дещо худобини і два сини. Собою був русявий, вусатий, дзюбатий, й говорив басом, аж бурчало. Не хазяйнував він, а терся по офіціях: то за писаря був у скарбу, то коло винниці, то за підлісничого був; а там і лісничого доскочив. Як всі такі, й він мав коня, рушницю та пару хортів, — от і вся худоба, як не рахувати зброї; знайшов таку, що й опеньгався. Не багато вона принесла йому, та не довго й заважала; на четвертім року по весіллі й Богу душу віддала, зоставивши тих два сини, що й росли урвителями при батькові. Старший уже був пів-парубка, як отсе пан Кулинський почав на Масаю насватуватись.

Не пообіщала стара, та й хліба не відіслала.

— Через скільки день, — каже, — всю правду скажу; хай-но з дочкою переговорю, та з людьми порадюся.

Первий був о. духовник — ще жив, — до кого Люборацька вдалась за порадою.

— А що-ж, — каже старий, — віддавайте, коли беруть.

— За Ляха?

— За кого Бог судив.

— Та чи матиме вона щастя за Ляхом? І віри відцурається, не то що... Ви-ж пан-отче її добре знаєте.

— Се вже як Бог дасть. Зате вам з плечей злізе.

— Та лучше хай би я терпіла, — озвалась пані-матка, — а ніж вона має. Бо от і з Орисею: вийшла безщасниця за кацапа, а він і лається хахлушою, та галушницею, та обливанцями всіх попрікає... Знайшов приключку за якісь горшки перед парастасом — заплював її нещасну, захаркав, що бідна мало утроби з себе не викидала. Хіба-ж мені добре дивитись? За себе я вже й мовчу. А як і ся занапасть себе, тоді я вже що?...

— Та Орися не Мاسя, — озвався духовник, — а Мася не Орися; ся не дасть собі в кашу наплювати — як москаль який.

— Та воно правда, що ся нікому з дороги не вступить; та чи не буде їй тим гірше?

— Се вже воля Божа, пані-матко, — каже старий. — От дай нам Боже здоровля! — заговорив,

наливаючи в чарку, бо вже закуску подали, — та хай вашому синові в Кам'янці легенько гикнеться.

— Дай йому, Господи, як найлучше! — заговорила пані-матка, зломивши руки до Бога. Їй додала: — Мала мені надія на його: таке ледаче вдалось, що тільки лежить та свище, або грає, і ніколи людяного слова не скаже, а все по-московськи та по-московськи.

— На те його вчать, пані-маточко, щоб забував хлопство. По чім би й пізнав, що вчений, як би говорив, як і ми грішні? Колись було та минулось...

— Господи-Господи! — заговорила пані-матка, зітхаючи. — Колись то не знали ні тих наук, нічого; а хліб проте їли. Щоб то й до-віку хай би так було! Ні вже, опутав сатана!...

— Та пийте пані-матінко! — став старий припрошати. — А що в світі діється, — додав, — ет! не наша голова в тім!

— Правду кажете, пан-отче, не наше діло попа судити.

— То-ж бо то! От пийте-но! Хай тому тяжко, кому невесело!

З тим Люборацька й виїхала, щоб віддати Масю. Опріч о. духовника, радилась вона й ще то з тим, то з другим, і ніхто не розраював. Тим часом пан Кулинський і Маса, думаючи, що мати перечитиме, вдались до Печержинської, і ся приїхала раїть.

— Я, — каже, — добре знаю пана Кулинського, статок і все, й панну Марію знаю, — знаю, що буде добра пара.

Того-же таки вечора, як Печержинська прийїхала, Кулинський і з старостами прийшов. Багато гостей поназїздилося на сватання, аж у клуні їх приймали. Клуною гарно килимами вбили й тут шють, гуляють. А в хаті заїдня, колотнєчі: содома піднялась, що й не сказати: Маса з матіррю зуб на зуб стинається. У вдовиці була якась сотня карбованців на проценти, то Маса вимагала собі більше проти Теклі; а стара хотїла Теклі більше, а Масі меньше.

— Таки я возьму чотиреста! — каже Маса.

— Ти-ж береш і коні, й воли, й овечки, та ще й більшу половину грошей хочеш? Ні, сього не буде, поки я твоя мати. Що-ж Теклі зостанеться?

— Теклі? — каже Маса. — Текля буде попадею, то буде з неї і двісті. Й з тими ськатиме свого бородача! А схоче більше мати, то продаватиме хавтури.

— *Ot dziewczyna! Złoto, nie dziewczyna!* — дума собі Печержинська, — *dalibóg, złoto; jak Boga kocham złoto. Co to znaczy nauka! A była by głupia, jak owieczka...*

— Дочко! схаменись! — каже мати. — Тут же не все ляхи; тут і пан-отці є!

— Годі вам мене вчити! — озвалась доня, — я вже й свій розум маю.

На тім покінчили, що записали Масі триста, а других триста зосталось для Теклі; записали все на папері, й староста понїс сватачеви.

— Чи не поправите чого? — каже.

Прочитав сей і підкрутив: *Herazym Kuliński.*

Црийшла пора й на своє хазяйство Масю виряджати. Надавала їй мати всього, ще й більше, як написала — навіть курей і гусей на розвід дала. Як те відправили, дійшло до подушок. Мася всі забирає.

— Що ти, доню, робиш отсе? — каже мати.

— Подушки забіраю, — озвалась Мася і своє робить.

— А мене отсе без подушки оставляєш?

— А кулак під голову не покладете?

— Яка то ти, доню! А ти-ж у матері спала на кулаку, що й їй так стелиш?

— Еге! захотіли ви! — каже Мася. — Я що іншого, а ви попада. І на кулаку виспитесь, аби тільки свині часу дали.

— Ще-сь, доню, не спіймала Бога за ноги! Дай тобі, Боже, й на сім світі рай; та як така будеш, то не далеко виїдеш.

— Ну-ну! розходились! От іще татуня споманить! — озвалась Мася з фуком.

— От же й споману; та що? Бо покійні таки й кажуть було, що як зближиться анцихрист, то люде будуть запопадливі такі, як ти, доню! і встане дочка на матір, як ти, доню!...

— Ну-ну! годі вже! Йдіть отам свою Теклюню навчайте, як пона заплітати; а я обійдусь і без вашої науки.

— Доню, доню! Бог з тобою! — заговорила мати й вийшла до Теклі, що плакала в другій хаті. А Мася подивилась по кутках, чи нема ще чого взяти, й казала — вже своєму — козакові завязу-

вати що в простирало, що в килимки, й виносити на віз.

— Не плач, доню, — вговорювала мати Теклю, — все се зпокон-віку Богом назначено. Покійні татуньо все се знали й нас — дітей своїх — научали, а я вже тебе буду. Не плач доню! Бог не без милосердія, козак не без долі.

— Будьте здорові! — каже Маса, прийшовши до їх.

— Хай тебе Бог благословить! — озвалась стара, перехрестила її й свяченою водою покропила. Текля стояла мовчки. От Маса й до неї приходить: „будь здорова!“ — каже. — Й поцілувались. Випровадили її хлібом-сіллю аж за ворота й довго дивились на ту куряву, що стовпом ставилась за бричкою. Кулинський жив у лісі, то й Маса туди поїхала.

VI.

Вже й того сумно було в хаті, що zostались без Масі тільки в-двійзі — мати з дочкою, та ще й разом після весільного гомону, після її цокотні; а то ще й осталося після відданиці, як після татарви; то й плакати-б уже. Одначе-ж не плакали, а обидві взялись попрятувати, то-що, й мовчки збили такий копіт, наче по хаті сто гусей літало. Довгенько їм наче чогось бракувало: чи обідати сядуть, чи вечеряти — все наче когось нема. Й мати не раз загикалась — замість Теклі Масю звала, й зітхне: — О, — каже, — десь моя доңа-голубка мене згадує... Як то їй на своїм пануванні, що все погорджала попівським станом! — I

почне молитись: — дай, Боже, щоб була багата, як земля; здорова, як вода; велична, як хліб святий! — І Оріся її згадувала. Ся думала: — чи так же її за ляхом, як мені за кацапом? — Тільки тій сходило, а сій не миналось: чи зітхне вона, чи сльоза покотиться — Тимоха й вчепиться: — чого зітхаєш? чого розрюмсалась? Ти молиш Бога, щоб мене спрягло, як з лука!... — Та пічне відговорюватись, то слово по слову та й до товчеників доходить. Змовчить небога, то він: — ти мовчиш, погорджаєш, говорити вже не хоч! — І товче. До того дотовкся, що вже не Оріся жила, а тінь її ходила, що на лаву, та руки зложи, то від мерця не розпізнаєш.

— Доки він буде знущатись над тією безщасницею? доки збиткуватись? — гула громада, та тільки в оренді або де на самоті, щоб до попа й чутка не дійшла, бо попотупкаєшся коло його на случай якої оказії та й кишенью потрясеш. До живого нікому не доходило: чужа болячка не болить, чужа потилиця не свербить, — тільки бідній матері допекло.

— Доню моя, безталаннице! — говорила вона, — гірка твоя доля нещасная! Тільки й добра, що-сь попада; та що з того, що одна в селі коли добра ні на пагність, супокою ні на часиночку! — Й залетється гіркими сльозами. — Втопила я тебе, доню! згубила твій вік молодий!

При Тимосі ж не сміла, а так де без його — чи між Солодъчанами, чи в себе прилюдно, чи й на стороні — не таїла свого гріха, а її лиха.

— Чого ви його боїтесь? — каже було Анто-

сьо. — Хіба він що? Що архирей йому дядько? — Овва! проте він задріпанець! проте він кацап, головоріз, лапотник ще й п'яниця.

— Добре тобі спинатись, — озветься мати, — а мене попове і пропало.

— А ну хай попробує! то турнут з прихода, аж заторохтить!

— Та бо неслава, синку!

— Та що з того, що неслава? Як би й не вертався! Та в мене є знакомі в консисторії, то так очи замию, що й з свічкою його не знайти.

— Та що можуть консисторські блохи без архирея?

— Є чутка, що сього возьмуть від нас.

— Коли-б дав Бог милосердний! може-б трохи присмирів, хоч би й без біди; бо що-ж? — Всі будуть нас винуватити, а ніхто не скаже: було за що, то й ускаржались. А він все таки побе і очернить до того.

— А нехай попробує; то я — не я, коли по волосинці не вискубу йому оту рижу цапку.

— То-то-ж оскуб-єсь, як вигнав мене з обійстя!...

— Тоді було що инчого, а тепер я богослов.

— Дурнослов ти, а не богослов! — підхопила Текля. — Хіба він подивиться на твоє богословство! Й він же якийсь кацапський кончивший! От зачепи, то й тобі достанеться, що й до-дому не донесеш, та й по дорозі не розгубиш.

— Нехай тільки зачепить!... Коли-б хоч приторкнувся! Не дурно в апостольських правилах

поставлено: „біяй вѣрнаго или невѣрнаго да извержеться“.

— І побє таки, не то приторкнеться, і не ізвержеться! Хіба ти не знаєш попів, що бє, аж розскривавить, і йому ніхто ні слова, ні пів-слова. Не такий тепер світ, щоб за правду стояти. Тепер неправда з панами в світлиці й всюди, а правди й зазором не видати, як торішнього снігу.

— Тільки сорома наберешся, — додала мати, — бо ти гірш другої баби.

Колупнуло Антося за серце: як таки — я, богослов, і гірше баби! От же докажу, що не гірше... І з сього часу явно став проти Тимохи: чи вдома, чи в гостях; чи прилюдно, чи на самоті — просто й ріже. Тимоха подався, притих; мати й взяла собі в голову, що Антосьо важнюща парсона, коли й Тимоха проти його ні-чичирк; і думає, що Антосьом можна залякати Тимоху, як плачущу дитину дідом, чи чим другим. От раз в перепалці й різднула Тимосі:

— Ви бушуете, поки нема мого Антося, а хайно приїде, то дасть він вам гарту!

— Хто? хто? — з гнівом закричав Тимоха, — твій Антосьо? Ха-ха-ха!

— Засмітєсь ви на кутні!

— Ха-ха-ха! Такой дуракъ?!

— Хто дурак? Антосьо? Та ви й ўстілки його не варт з цілим своїм родом кацапським, рїзацьким гніздом, поганцю їдєн ходиш!

— Який я поганець? який? який? говори, стара відьмо! — з гуком присікавсь Тимоха.

— Отакий таки поганець та й годі! кацап! маркитан! коробошник! пилипон смердячий!

— Бить буду! — почав Тимоха вже по-московськи.

— Може ще й булавою? Ти-ж повинен „навастриться тамъ со сваими“.

— Съ кѣмъ сваими?

— Ти вже те знаєш, з ким по лісах ходив та по дорогах засідав.

— Когда? ты видѣла, корга старая?

— Хоч не бачила, та й так знаю, що за редьку готов єсь закацапити.

— Малчи, праклятая!

— Ось на тобі! — дала попадя дулю.

А Тимоха по руці, та: — матери паднеси! — каже.

— Моя мати у гробі, а я тобі на лобі...

— Батькѣ сваему.

— Твоєму в бороду, щоб не здох, кацап, з голоду.

— Зажму тебѣ енту пасть собачью!

— Ос на тобі й ще! — дала стара дулю другу.

Тимоха й знов по руці. Стара ще дулю; Тимоха по руці, — й знов так: стара дулі тиче, та руки хапас, мов „у лапки“ граються, а Тимоха руками махає, якби попасти по руці; та не мігши, бо стара справна була, ляснув по щоці, аж луна пішла й мазка бідну обмила. Тут би подивитись та полюбоватись!... Обіруч упялась теца зятеві в бороду, кров льється, аж по землі стигне — всі груди обом окровавила; а зять розведе руки, що сила стає, і що сили має — так і гріє стусанами під ребра.

— Кгвалт! — почала стара, аж дренчить голос, — кацап убити хоче!... кгвалт!...

— Та годі вам! чого ви счепились?! — вмішалась Оріся. (Теклі давно в хаті не було: умкнула, як тільки завважила, що до сварки дійде.) Се діялось в гостях у старої, то Тимоха й гукнув на жінку:

— Прочь домой!

— Як ти смієш мою дитину з моєї хати виганяти? — плачучи й мішаючи з кгвалтом, закричала Люборацька.

— И тебя выгоню!

— Не смієш!... кгвалт!

— И смѣяться не стану! — И все стусанамы: — вотъ тебѣ! вотъ тебѣ!...

— Кгвалт! — кричить стара. — Ти думаєш, що як архирей тобі дядько, то ти й вбивати можеш? Убий! убий! в Сибіряку запруть!... Там вже не їден з твоїх родичів золото копає, то й тебе туди-ж попровадять!

Почувши ще й се, Тимоха рясу з себе, щоб не заважала, та тоді вже як махнув під бік, то стара й зуби стяла, лиш кевкнуло. Кинулась Оріся матір відірвати, а Тимоха чим запопаде, тим і верне: й горшками й мішками; й ногами товче, й кулаками гатить. Підняла крик Оріся: — Ратуйте, хто в Бога вірує! убив маму, ще й мене хоче! — Вже давно стояло по-під вікнами пів села хлопят, там одна — друга молодиця, — мабуть, подивитись, чи й попи так бьуться, як і всі грішні, — стоять, ахають, охають, приказують: — Ох лишко!

так і мій! як ударить, то сама чую, що чуточку гірше, то й душа вискочить!

— Та де там! — друга каже, — сей, бач, як помосковськи, а твій не бє під серце. Й мій — що який уже, та й то не бє проти серця!

— А мій то не зважа!...

— А я від свого й дитиною не закриюся...

— Тільки без крови обиходимось, — каже ще якась.

Спокійнесенько роздебендювали молодички, й роздебендювали-б, як би хлопці не підняли квалту. Тоді молодіці в ростіч і на їх місце прийшли чоловіки пані-маток ратувати.

Вже з-давна громада гула на Тимоху, а тепер і кури закричали.

— Що за приклад для наших дітей, — кажуть, — коли сам пан-отець таке витворяє! Ні вже! що не кажи, а треба кацапа в кацапщину... Що він росходився! Сього й слихом не слихати, а прийшлось видом видати!...

І пан був лихої волі на його, й всі попи околичні хропли, сопли. Пан-отці через те найгірше, що він лаяв обливанцями та погорджав ними: — што мнѣ хахлы?! на што мнѣ ани, енти салафды, галушники! — Всім бажалось викишкати його, й тільки приключки чекали. Доки-ж був його дядько на архирействі, то брались — і руками не здвигали: — що-ж, кажуть, архирей йому дядько, то ще нам біда буде. Проти вітру попідом не кидати. — Та збулось Антосьове слово: архирея взяли. На другого — то притих би, як на дворі перед тучею; а Тимосі й байдуже. Кому-кому, а жінці

найбільше припадало. Й громаді не лехко було, бо дер з живого й з умерлого. Всім було не по душі з Тимохою знатись; то й постановили, щоб, куди-б не йшло, а його збути. Як от і приключка знайшлась. В Солодьках не було великого дзвона на дзвіниці. Був там якийсь, та громада хотіла більшого, голоснійшого, й почали складку. Йшла вона ще за о. Гервасія років з кілька; хто що міг, давали, й зібралось більш п'ятисот карбованців, поки Тимоха здумав распорядитись посвойому. Не куди й дів ті гроші, а купив дзвін; та вже й тим скривдив громаду, що зробив своїм богом. А тут ще й дзвін вдався, як черепаший, бо на якийсь десяток карбованчиків таки захрясло в пан-отця. От зібралась громада перед школою раду радити, й Тимоху попросили.

— Што?! я? Врѐте вы, хахлы не крещоные! — закричав він. Й того досить, що „хахломъ“ назвав, щоб Подолян не вибачав; а він ще й: „брешете“ гука.

— Та що воно — „брѐшь?“ як-то — „брѐшь?“ — загули з гурту. — Хіба ми що, щоб нам брехню завдавати? Та сього й пан дідич не зробить!

— Брешіть лучше ви! — вихопивсь один розумний чоловік і всій громаді голова, — бо ви один душею на все Поділля, а може й далі; нас же ось перед вами вибраних громадою більш тридцять чоловіка. Нам ніхто не сміє бренькати.

Не думавши, Тимоха підскачів до його, та як затопить в вухо.

— О, сучий же ти син! зарізака! бач його! — каже битий, і хіп! та й закинув йому рясу на го-

лову. Громада добре знала Дениса — так битого звали — то тільки Тимоха дав йому по щоці, як і розбіглись, щоб свідка не було. А як дійшло до діла, то помішники знайшлись. Тимоха тріпався, та куди йому грішному! Насіли, як годиться, почеськи: „голова, кажуть, свячена, то її накрити!..“ Йі накрили та й вчистили з п'ятдесят — не було чим, та мотузом. Поки Тимоха розмотавсь, поки що, то коло його ні духу живого. Глянув, ошельмований, круг себе, й не маючи, на кім злість зігнати — трах! трах! — побив вікна у школі. На се й свідки знайшлись, сам пан дідич надіхав.

— А что ви, хієзе, — каже, — уже за скольщика обобрались?! — І не чекаючи одвіту, додав: — та струментувъ не имѣете, что крєвъ такъ юшить...

Не озвавсь Тимоха, лиш очима лупнув та й скочив через тин у свій город, там через другий у подвірря, і дома насів жінку, чому не йшла боронити.

На тім не докошилось, що вибили Тимоху; ще попросили дяка, щоб настрочив супліку до архирея, і один з громади диктував, а всі слухали й все: „так-таки, так!“ або: „се не так!“... „й сьому правда!“...

Все прописали: що Тимоха беться з громадою і дома, й тещу бє, поганий приклад дав, і жінку товче, аж убити хоче, бо й кричить: „убю, а сам на Сибір піду“; й п'янствує, і в школі вікна побив. Йому добре бити, а громаді страта: за що нам кошта нести? Йі складались на дзвін, а він купив заводило, бо захотів кишеню собі полатати. Й те

помістили в прошенії, що він на срам дому Божому зветься Петропавловський, як і церква по-сусідству. То щоб взяли його нелюдяного й відіслали в кацапщину, звідкіль він і прибув, бо тут він зовсім таки не годиться: і звичаїв не знає та й не шанує, і мови не розуміє і друге-проче. Жінку-ж просили оставити тут де-небудь за проскурницю — хоч таки в Солодьках, бо вона не кацапка. Після сього прошенія — щоб на місце Тимохи прислали попа хоч якого-такого: хоч такого, що йому й під носом не свитає, аби вже хоч не кацап. Або хай би прислали поповича, коли хочуть, тільки вже людяного, не „тимошливого“, щоб женивсь на попівні, на Теклі-сироті, й сів на попування в Солодьках.

Оттаке то прошення написали й послали вибірних з громади в Камянець до самого архирея: може йому гостинця треба купити — гуску або що, — от як справникові, або становому, що й картоплю неси, або міток рядовини, тільки з голими руками не підходь, — так щоб було кому купити, бо само-ж прошення не піде по місті за гостинцем на підмаслок. Взяли й грошей з громади по три шаги з душі про всякий случай і посланців вирядили у дорогу. А Тимоха гуляє.

VII.

Поки в Солодьках ладнали діло проти Тимохи, в Камянці друге склалось. В семінарії звичаєм читають списки по вакаціях, як уже на-ново зідуться. Нема того в семінариях, щоб хто думав з науки, з книжок розуму набратись, — нема там

сього; а вчаться, щоб скінчити курс; кінчають курс, щоб забратись на село; забираються на село, щоб залягти, як риба на дощ, що ні грім ні туча з місця не зрушить. Нема того, щоб подумав хто, яку обовязанність бере на себе, пускаючись у попівський стан. Попівство, як хліба шматок певний — все, чого тільки волять собі поповичі-клясовики; все, чого бажають їх батьки. Промоція у вищій кляс становить собою один східець в тій ступанці, котрою добіраються до попівства, — то списки, як смертний виклад, кінчають судьбу клясовика. Й ті вакації, що перед промоцією, проходять якось так, що ні веселість не бере, ні що, — все списки в голові. Зате вже як прочитають кого, що перетягли, то й прудивус здитиниться — скаче, бігає, наче йому вчора „дубці“ казано. То вже, як в саму богословію переведуть, то ніхто не скаче, — не тим, що вирости, що вже-б сором, а тим що: ось-то я богослов, то треба дати почути низдоті, щò вона проти мене. Нажабиться кожен, напиндючиться; навіть той, що за годинку булки просив, — і той як гляне, то наче ти йому батька вбив: зразу переробиться з людини та в кà-зна-що. Як же всі вийдуть, що зістануться сами свої, то й тут все піде до гори дном: той скаче, той бється, той штовхається, той розкріслить руки й крутиться, той співа, той сопе, — крик, гармідер... І Антосьо брикав за гуртом, як шалений, приїхавши з дому та попромований в богословію.

На таку колотнечу входить дежурний і гука:
— Панове, розходьтєся! Приходьтє по-завтру!

— До-дому! до-дому! По-завтру! — підхопили

десятьма голосами, й голодні кури або жаждущі качки не так кидаються до зерна, до води, як сі кинулись до партів за шапками. Стукотня, тупотня, гуркітня, — і посипали з клясу. На порозі кожен плечі підняв, нахмурились і йде виступці, наче його ступінь по червінцю, тільки чути, як чобітьми цокотять. З самого заду йшла купка музиків і розмовляли.

— А що, — каже один, — чи не гульнути-б нам на радощах?

— Чому й ні? — каже другий.

— А ти, Люборацький, як кажеш? — питає третій.

— Я за гуртом, — озвався Антосьо.

— То вернімось же в кляс та скиньмось по силах.

І вернулись, всіх більш чотирнадцять чоловіка, прийшли в сінці, й той карбованця, той пів, той менше, та й зібралась повна жменя, і припоручили Антосьови купити чого треба. — Ти, — кажуть, — знаєшся на тім.

— Де-ж зійтись? — питає Антосьо.

Переглянулись, і один каже: — Варто-б на Польські Фільварки, там безпечнійше.

— Та який чорт тепер захоче по станціях ходити! Й самі налігаються, що ну! От ходім до мене в Палестину! В мене хазяїн простий собі єгомось, що й післатись можна, й хата простора. А правда, Люборацький?

— Правда, дружако, правда! — озвався Антосьо й додав: — Коли-б тільки всі пристали на се!

— Хто не пристане, то так і буде, а правда?
— заговорив один з гурту.

На тім стали, щоб у Палестині зійтись в вечері. Ждуть хлопці вечера, а тим часом почало хмаритись; за горою, чути, грім гогоче, а тут лиш земля движить, дзижчать вікна; незабаром і дощ ушкварив такий, що ну! Реве вода горами, шумить долинами, піниться по камінню, і сонечко саме до спочину доходить. От і снують один за другим музики, та все в одну хату, що стоїть ген-ген від Польської брами. Здовж Палестини вулиця йде. Тут і в посуху багнюка, що й вилазу нема; а як дощ спаде, то й не кажи пройти. Й тепер вся вулиця одним лицем блищить, то семинаристи не вулицею йшли, а сотались по-за дімками: хто по-над Смотричем; хто по-під скали, а хто по скалах лізе — куди кому зручніше. Та вже й позходились, вже й по чарці випили, що було готового, й заграли, а Антося все нема.

— Та вже й не буде, — каже один.

— Люборацький щоб не був там, де грають! Та се буде восьме чудо в світі! Та ще-ж і наша складчина в його.

— Ге! тим то він і не буде! Що-ж, подумає, й другим часом зійдемося, коли-небудь по-сухому.

— Чи такий же він? Бо-зна що вигадуєш! аж сором слухати. Хіба по собі вгадуєш?

— Цитьте-но! — хтось перебив.

Стих гомін. Прислухаються, чути: катеринка грає, і багацько дитячих голосів кричать: — Пан Люборацький! Пан Люборацький!

— Що се таке? Ходім подивимось!

І рушили гуртом, аж у двері не потовпляться. Дивляться — іде катеринщик самою серединою вулиці, мало не по пояс в багнюці, й приграє марш Наполеонів. За ним через всю вулицю навпоперек ідуть малеча-жидки з свічками й по боках вулиці тож жидята у дві лави плещуть в долоні і все кричать: — пан Люборацький! пан Люборацький! — А пан Люборацький іде собі на дрожці, розлігся і думає: що, як би се Галя знала? Чи похвалила-б? — Ті сміються, аж за боки беруться, а він доїхав аж під поріг: — Знесіть мене! — гукнув. Кинулись жидки й знесли його на руках аж до хати. Й вино знесли, й горіхи, й все, чого накупив він на закуску. Взяли плату й розійшлися. А Антосьо каже тоді: — один тому час, що батько в плахті! Другий раз у богословію не попромують.

Перевелись тепер такі штуки в семинаріях; перевелись Люборацькі, та не перевелись другі. Душа потребує простору, жада волі, рветься, та не знаючи куди, різні штуки витворює. Згляньте на семинариста! Заплісніле, змарніле, залякане, обличчя йому пісне, мертвенне, й життя не життя, а наче повинність. І сам не знає, чого світом нудить. Душі поспитати-б! та не скаже, бо не привична правду виказувати, а все вихилясом, та викрутасом, щоб поминути капкани.

— Остання промоція, браття! — пішов далі Антосьо з чаркою в руках. — Вибачайте, що подурів трохи. По чім же й молодий вік згадаєм? по інспекторських штуках? по професорській лайці? по ректорським гуку, чи по архирейській грозьбі? Тільки й нашого, що до купи зійдемося та награємося,

ще й підгулявши! На селах, пан-браття, за плугом та за ціпом та за злиднями все відлетить. Дай же нам, Боже, благополучно діждати кінця курсу, та ще й тоді зійтись — ой гоя, гоя! в остатній раз!

— Дай, Боже, щасливо! — гукнули решта. Антосьо з сим вихилив чарку, а решта на віват йому різонули на всі струменти.

Пішла чарка з рук в руки, віват за віватом, а ніч не стоїть — іде, не оглядається, бо час не жде на нас. Іде ніч, гуляють хлопці, а по небі місяць пливе: то за хмару заховається, то визирне, то знов заховається, мов соромязлива дівчина рукавом закривається. По горах ще шуміло від вчорашнього дощу й скали сріблом сяли проти місяця, що з горами й зо всім небом купався у Смотричи, гойдаючись по хвилях; хвилі хлюпаються у беріг, і плескіт чути, й луна розходиться, і мов би сміх та регіт обзивається. А в скалах куниці кричать, м'явучат...

Минула ніч, що й не оглянулись, і сонечко підхопилося та так привітливо поглядає на сполосканий город; з землі відпар іде; по горах, як брильянти самоцвітні, капками роса бренит та миготит. Сказав би — весна, як би де співочу птицю чути, а то хіба горобці чиргикають, літаючи по-над Смотричем, та де-не-де ворона каркне. Минула ніч, і друга не забарилась. Прийшли хлопці в кляс, приходить інспектор і давай вилічувати, хто був, хто пив, хто грав, і каже: або сами склучайтесь, або посключасмо. Ще-ж списків не відсилали.

На сю мову встає Антосьо та й каже:

— Та що се ви видумали? Доки вам тих навуш-

ників слухати, а нам терпіти через них? Годі вже! ходім, браття, до ректора; скажем, що отець інспектор лізе в очи, як туман, що через його виплодків-донощиків нам просвіту нема.

Ректор і інспектор в семінаріях звичаєм живуть, як кіт з собакою, то треба тільки вміти, щоб з їх сварки користати. Семінаристів же не вчити на сі штуки. От і знявся весь клас — богословія мовчки, й рушили до порога.

— Куди ви? — гукнув інспектор.

— Годі вже нам терпіти! — озвався Люборацький, — вже-сьте вілись нам до живих печінок.

— Люборацький! — почав той, — ти за всіх говориш, за все й відповідатимеш! Бунтуєш других, а на тобі все покошиться!

Та ні Антосьо, ні решта, що йшли з класа, то за тупотнею, то за чим другим не чули, що говорив інспектор і висотались з класа. Оставсь тільки інспектор та донощики.

— Правду ти доносив? — питає інспектор Робусинського.

— Правду, отець інспектор, тільки не видавайте мене! — каже Робусинський.

— Ні, коли на те пішло, то мусиш доказувати.

— Ви-ж ніколи сього не потребували, то й тепер хай так обійдеться!

— Не знаю! — каже інспектор і став ходити вздовж класа. А ті сотаються з семінарії.

— Куди ви? — питає філософ, всунувши голову в двері.

— До ректора! — ревне богослов і лиш плечима здвигне.

— Чого до ректора?

— Семинарія, бачте, замотиличилась, треба підчистити.

— Донощики? — з радістю підхопив філософ, а богослов з подібною міною відкаже: „еге!“

— Гей, господà, донощиків склучатимуть! — гукнув філософ у своїм клясі.

Заревла філософія, забуркотала й подала в реторику. Й ся озвалась. Радіють всі, хіба той мовчав, в кого сумління шамряло, бо трясся, що й йому, може, доведеться. А інспектор вийшов з богословії, ходить по сінцях та бороду гризе та гонить на коліна винного й невинного, аби злість зігнати. Не довго ректор держав у себе суплікаторів, а все-ж професори позходились; та ніхто не знав, що сказав ректор. А він, про все довідавшись, відпустив богословів, а сам як не в слід за ними пішов у „правління“.

Затопотіли богослови, сінцями йдучи, а професори й питають: „що се?“

— Та ходили скаржитись ректорови на інспектора за донощиків.

Були такі, що осміхнулись, та й таки знайшлись, що послали довідатись, що казав ректор.

— У „правління“ пішов, — кажуть.

— За чим?

— Не знаю.

Се діялось в девятій годині, а як по десятій задзвонили на перемінку, входить письмоводитель у богословію і гука: — Робусинський! в правління! возьмеш свідительство!

— Панове! проводи! — гукнув Люборацький.

Загуркотала богословія, стали в дві лави від стола до порога й кричать: — вон, прісна душа! вон! А Робусинський лиш оком виблискує.

— Хто дужчий, під пахви його! — гукнув хтось.

Відділились з гурту два, що й ведмедя побороли-б, зближаються до Робусинського, й один за вуха, другий за чуба та й витягли з-за парти й повели нога за ногою між лавами самою серединою. Що зробить Робусинський ступінь, то його трах-трах по шияці; що другий ступінь зробить, то й знов два ошийника возьме. Втік би або вихитрував, та за вуха держать цупко й чуб аж тріщить. Так випроварили донощика аж до порога, що за кожним ступнем брав по парі ошийників; а там ті два, що вели, дали ще по одному, що аж носом запоров у сінці. Тут стояли вже готові філософи й підхопили його знов у дві лави. Робусинський думав відстрахати, глянув з погордою і гукнув: „Зас, свинота!“ Філософи обізвались сміхом та раба божого за руки. Плюнув Робусинський в очі тим, що схопили його, й ще гірше роздратував. От хтось і гукнув:

—Браття! — ще й плюйте!

За сим словом рушили, й кожен в шию, та ще й в очі плюне. Обплюваного, обгідженого філософи подали ретарві. Між сими велетнів не знайшлося, то філософи прислужилися: повели й через низче пльондро, де була реторика й друге „отдѣленіє“ філософії. Ретори то ще як би й дїтвора. Сі вже не били, а штовхали, щипали, шарпали, як те цуценя: кусь, та й втікло!

Так випроварили донощика аж за кляси, за-

свистали, закишкали й розійшлись по своїх місцях, і кожен поніс у серці неказанну радість, кожен хвалився:

— Як я йому, то ніхто так!

— А я! я ось як! дивись, аж кулак червоний!

Ніч всю семінарія торжествувала, бо збули „синка“, а котрі zostались, то притихли, як жаби перед дощем, — ні крякне. Оставсь інспектор як на льоду, а Люборацький нажив у йому непримиримого ворога. Не „спрашує“ його інспектор, не говорить до його, а в „відомостях“ марає та й марає, і архирееви наговорив на його сім міхів горіхів. До вакацій опинивсь Антосьо аж в кінці „второго разряду“; та був ще той же ректор, то він і каже: — чорт його бери! Хіба я за-для разряду вчусь?

За колотнечею то-що Антосьо не гаразд розвідувався, чого то приїздили люде з Солодьків, а опісля, за що то Тимоху затаскали в монастир, та ще й на девять місяців. А Оріся з того очутилась наче вдовицею.

— Слава Богу, що так сталось, — сказала мати, випровадивши зятя за ворота, — прейма синяки посядуть на твоїм тілі.

Оріся зітхнула на сю мову, а слова немає: їй і сумно було й весело, й жаль і радісно. Таке й у голові не зміщається, а не то, щоб його одним словом вимовити.

Все пішло на другий лад після Тимохи, й у тій хаті, де тільки бились та плакали, знов веселенько стало. Вже ніхто не чув грізного покрику Тимохи, а всі ласкаве слово пані-матки Люборацької, як і в щасливу добу. Незабаром Оріся похо-

рошіла, як ягідка; ходила, як зірочка; покачувалась, як квіточка.

— Господи-Господи! — заговорила мати, дивлячись на її красу, — Господи-Господи! Покійні татуньо розказували було (з якихось книжок вичитували), що в пеклі душка висмажиться, вишквариться, що вже й м'юки до неї не пристають. Тоді й виймуть її з вогню, викинуть на вітер; обвіє нещасливу, й вона знов відійде, тіла набереться та краси. От тоді й знов у жар її... Як дивлюсь на тебе, моя донечко, то так і згадую пекельні душі, бо й з тобою так. Заскліла-сь була, замліла, що вже й болі не чула; думалось, що й так нічого. Тоді дали трохи ульги, визволили з пекла — віджила-сь, краси набралась, щоб шкулкійше було, як пекло вернеться.

— Боже, Боже! — почала Оріся кріз сльози, — або його прийми з сього світа, або мені віку вкороти.

— Е, доню! — озвалась мати, — не роби сього! Покійні татуньо розказують було (все з якихось книжок вичитували), що женські душі скакатимуть у пекло, як іскри з крем'я від доброго кресала. Он що! Остерігайся! Всі напасти з божої волі, не дарма й читають, вінчаючи: „мужь глава жены“. Може ти за батька покутуєш, або на самій тяжкий гріх лежить, то Бог і карає на сім світі, щоб на тім у пекло не засудити...

— Та чи є-ж пекло гірше, як з кацапом жити! — промовила Оріся, і покотились сльози, як горох. Синок її, Фоня, й собі в сльози; Оріся його гамус, а стара каже:

— В письмі святім написано, що там буде „плачъ и скрежетъ зубовъ“ і таке, що й в голову не забродило, й на серце не заходило. Претерпий до кінця, — додала хрестючись, — спасен будет.

Орися засміялась, а далі аж зареготалась. Мати подумала, що з неї, та й каже:

— Смієшся, донечко, а воно стотне так в письмі святім написано! Й покійні татуньо так же було розказують...

— То я, мамуню, не з вас, — озвалась Орися. — То я згадала ту бабу, що плакала серед села, як почула в церкві, що на тім світі буде „плачъ и скрежетъ зубовъ“. „Чим же я, каже, скреготатиму, коли в мене не то зуба — жоднісенького пенька нема! Хоч би тобі один на сміх остався!“

Стара й собі засміялась.

А Антосьо саме тоді сидів собі в Камянці, надувшись, та згадував свою Галочку й радів з другими, що збулись Робусинського, а далі почав молитись.

— Господи милосердний! — каже, — вже поміг єси мені збути Робусинського, поможи-ж іще збутись і семинарії! Доки житиму — дякуватиму. Ти любов єси й свобода, прости-ж і мене: зведи мене, нового Израїля, з сього нового Єгипта! Потопи сих нових фараонів в тих сльозах, Господи милосердний, що вони вицідили з очей вдовичих та сирітських, батьківських та материнських, і не тайно серед ночі, а явно. Боже мій милостивий! На що ти держиш на світі отсих, по закону беззаконія творящих?

VII.

Другий рік минав після сього, як по косовици на пів-дороги від Камянця до Гайсина тюпали конята в подертій бричці. Хитавсь собі у старім брилі пуховім, полатанім старий пан-отець, а вітер рощісував його лискучу сріблом — білу бороду. Встряг старий в солому по самі п'яхи; вона спинається, дубалà стає, смітить по дорозі, а йому, трохи молодшому за світ, хоч коза з вовком вінчайся. Дяк ньокає та пугою поводить, — тонка-ж бо була: хоч ячмінь молоти! — а пан-отець куняє. Стукнуло колесо на ямку, а старий носом у коліно, аж бриль на очи насунувся і з очей сльози покотились, та й зашавкав: — Вражого сина ямка! Наток носа, що ще посиніє, чого доброго. — Й помацуться за ніздрі та поглядає на пальці, чи не йде кров з носа. За такою роботою продрухався, глянув по боках, а там збіжжя шелестіло, дальше синів ліс по горах та перегірках, а попереду на другій горі щось дибало. Старий і не додивлявся, бо знав, що не добачить.

Було вже близько полудня, як догнали проїжджачі того прохожого. Йшов він, як видно, здалеку, бо вже борода таки добре стернею вросла. На плечах йому якась одежина суконна, чорна з сірою підшивкою і невеличкий вузлик. На собі мав шаравари в клітки й жилетку якусь рябомизу, на голові кашкет добрий. З себе був така машкара, що як би змалювати, то чи й повірив би хто, щоб на світі могла бути така людина; лиця шрамоваті, на однім оці більмо, борода купками росте, по-під но-

сом також борозни та межі; ще й жовноватий до всього. Отсе був Робусинський. На-силу скінчивши курс, він добрався до якогось дядька, а там — чи ті проводи обізвались, чи що — обсіли його жовни, то й повалювався мало не два роки; а се вже йшов з Камянця, взявши білет на женитву, щоб попом стати. Поздоровкавшись, почав старий з брички:

— Чи не семинарист? — питає.

— Ні вже, — відказав той.

— Але був?

— Був!

— Чи далеко-ж Бог провадить?

— До Браславля.

— Чи в саме Браславля, чи поблизу?

— Поблизу, — відказав той.

Через годинку часу пан-отцевим коням було скількома пудами тяжче, бо й Робусинський їхав.

— Що-ж ти, синашу, сирота, чи так безталанний?

— Сирота.

— А ще довго лямку терти?

— Вже дотер.

— Се-б то вже кончивший?

Посоромивсь Робусинський признатись, то й каже:

— Ось білет на женитву. Вже на попа.

— Торкай! — гукнув старий на дяка. — Хай і кобилки знають, що кончившого везуть.

Хльоснув дяк, конята шарпнули й бричка хутче покотилась — і таки добре, бо з гори було.

— Ге, — почав далі старий, — то твоїй матери

вже можна заспівати: „богослова родшую!“ Ге!...
А думаєш женитись? — додав.

— Не як же й попом станеш.

— А я дівчат таких знаю! — таких... А якої ти хочеш: хазяйки? багатої? гарної? розумної? чи щоб все разом?

— Найлучше, як би все разом, а прейма, коли-б гарна й багата.

— Добре, синашу, загадуєш. А на себе-ж ти дивився? Та ти, голубчику, такий мерзкий вдався, що й свята з неба не полюбить, хоч її вже й не треба хлопця...

Кліпнув оком Робусинський і мовчить, та за-жарившись ще поганший став. А старий поглянув на його й шавкає:

— Ти-ж, небоже, не гнівайся, а бігме такий сь вдався, що аж фе! Гидко й спогадати!

— На те я, — каже Робусинський, — хлопець, щоб на красу не зважали.

— Твоя правда, — озвався старий. — А наші попи так: хоч квач — товкмач!... Та я беруь сватати, а не знаю, як звати молодого?

— Ипатий Робусинський, — каже той.

— Ну, пане Робусинський, — почав пан-отець, — так поїдем свататись, га? Та й мення-ж бо мавш, — додав, — клапатий, клапатий! Коли-б ще сліпий та жовноватий, то й малювати не треба-б... Проте женитись поїдем. А я гарну тобі дівчину за хустку виміняю!

В таких і інаких розмовах проїхали вони й день, і другий. Старий не пустив Робусинського до дядька, а взяв до себе. Йї вже вибрались за Біг

і Теплик минули. Чимало лісів переїздили вони, а отсе вїздили в страшний-страшений, в Бутову. Дуби аж небо підпирають, липи порозростались, кленина, чорноклен, берест, грабина, низом ліщина, свидина, гордовина й всяке дрібне дерево. Аж любо оком глянути.

По дорозі від Теплика до Камянок єсть поперечний яр і поздовжний видолинок. Тим яром річка текла, тим видолинком дорога йшла, — там гуляли гайдамаки й була гайдамацька криниця. Тепер там лани й про-між пашні пні чорніють та деде дубки літòрослі, або старі голінаті. Витяли пани ліс, вода висохла й від річки рівчак зостався, а від криниці й сліду нема; й усе дуби — кривундяча, обчїмхані, що гілля на верхку, мов шапка на дручку. Хто-б догадався за літ тридцять назад: що в Бутові не буде де від сонця сховатись, що в Бутові не буде кілка на заколесник?... А так воно сталось! Тоді вже тiali Бутову, як отсе старий їхав з своїм молодим. Вбираючись в гущавину, де саме холодом повіяло, пан-отець каже:

— Тут треба коні попасти, та й самі покачаємось в траві.

Звернув дяк з дороги й стали під липою. Поки дяк коні то роспріг, то попутав, пан-отець відійшов трохи на бік і роспростерся на траві. Робусинський і собі ліг не далечко, виставив грудницю, щоб провіяло.

— А знаєш, синашу, що я тобі скажу? — почав пан-отець розмову.

— А що? — питає Робусинський.

— Я їсти хочу.

— Й я не від того.

— То ходім та води напемось, — каже пан-отець. — Тут близесенько чудо, не криниця! Гайдамацька зветься.

— Ходім, — озвавсь Робусинський.

Піднявсь пан-отець на ноги, встав і Робусинський та й пішли дорогою, а там звернули на бік і пішли стежечкою, спустились в яр, придержуючись за ліщину то-що. З-під коріння з-під верби джерело било, що й кулаком не заткати. Добрі люде викопали ямку й вправили кадіб та й стала копанка. Той тільки пив воду з копанки, хто приходив з банькою то-що — й то не тут, а там, куди воду ніс; тут же всі — й старі, й малі — нагинались до джерела, пили — не відпивались і води не каламутили. Мало сього, ще й умивались. І пан-отець потурбував свою старість: нагнувся до джерела, аж почервонів і бороду помочити не жалував. Напивсь і Робусинський, та вже листочком, а не нагнувся.

Вернувшись до брички, казав старий дякови вийняти ящик з ковбасами та пляшку горілки й розістлались під деревом закусувати. Закусивши та заснувши, рушили з місця; а на вечір були вже у старого коло столу. Ні роду, ні плоду не мав старий, то й рад був, що жива душа є в хаті, а не знав, що та душа часник їла. Причепурих його на свій кошт, назначив йому коні й хурмана.

— Се тобі, — каже, — їздь, розглядай!... А приход добрий зайняв єси, то й посватаєш хоч яку кралою.

Погана врода допомогла Робусинському. Поки

він виходився з жовнів, ректор семинарії став архиреем, а інспектора там же ректором зробили. Любивши Робусинського в семинарії, сей не цуравсь його й після, і як став приставляти архиреви, що природа його скривдила то-що, то й витупкав йому добру парафію, — чуть не найлучшу на все Поділля. З таким білєтом до кожного батька приступиш, а в тім і вся штука, щоб батькови подобатись, бо на дівчат рідко хто зважа: й дикий кінь приручається, а жінка присмиріє, — думають попи.

З такими фундушами шатнув Робусинський по пан-отцях, де тільки чув дівчат.

А тим часом під Солодьки підкочувавсь жидівський віз і на йому сидів Антоній Люборацький — кончивший курс богословських наук. Бакени мав густі та чорні, вуса добрі, очи бистрі та живі, чоло високе, лице не назбит біле, бо не шанувавсь, і на щоках кров грала.

Тісю-ж дорогою їхав отсе Антосьо, що й тоді, як у-перве вертався з шкіл, ще з Крутих, до-дому. Й тепер, як тоді, збожілля шелестіло, й снопи то стояли, то в п'ятках лежали; так-же рябіли жєнці, так-же чорногуз дибав по горі, коники ловив; і Солодьки так-же звільна виказувались з-за гори, — все так-же було, як і в давнину. Та сам Антосьо вже не такий був: вже не рвалоєь йому серце до-дому, не кипіла кров до отця-нєньки, не тягло на баштан, не манили до себе ті білі хатки в зелєних садочках, ні та убога деревяна церква, що понуро стояла серед села, од свята до свята на всі замки позамикана. Не ждали хлопці, ні їх

бистрі коні... Сидів неборак, наче задумавшись, а справді дививсь на стебелину, що виставилась з вічка й тряслась, дріжала разом з ним, разом з бричкою. Не хутко побачив він, що й його батьківську хату на підмурку з подвір'ям видко було, як на долони.

— Тпррру! — став жид під коливоротом. Лановий, постогнуючи, виліз з куріня ворота відчинити, а Антосьо виглянув з брички.

— Здорові були, мої Солодьки! — подумав собі й зітхнув, — Солодьки-Солодьки! — каже сам до себе, — а життя гірке — не солодке...

— Се ви, паничу? О! дай же вам, Боже, здоровлячка! — привитав лановий.

Привитав його й Антосьо добрим словом, — пізналися! Се той самий дід, що назад тому п'ятнадцять літ на баштані сидів, як Антосьо ще був дитиною.

— Що-ж, паниченьку, — зашавкотів старий, — ви може на батюшку до нас їдете?

— Як то?

— А хіба-ж ви не знаєте, що у нас батюшки вже нема?

— Нічого не чув.

— Ого! вже другий місяць, як повезли...

— Куди?

— Но! — гукнув жид.

— Їдьте в двірок! Пані-матка вже на старім обійстю.

— Що воно таке? — подумав Антосьо. — Якісь дива виробляються! Не дурно-ж мені й так сумно було цілу дорогу.

От вже й греблю проїхали й до хати повернули, а сумно Антосьови: не прояснювалось, не лекшало на серці, ні разу не вдарилось як інакше, що от-от материн голос почує... От і в ворота вїхали.

Давно вже Антосьо був на сім дворици, й за серце його стиснуло, що від усього пусткою відгонить... Ось перед вікнами здоровий хрест новий, на тин спертий. Нікого-нікогісенько нема, тільки гусей купка перед порогом, квочка з курчатами ходить та хлопчик серед подвірря рукав собі гризе, й кінь випав йому з рук.

Не пізнав Антосьо, що се Фоня, бо таки виріс, і вже не в червоній сорочці, а в білій; рукави заялозяні, поморщились на ліктях, що аж короткі стали, штанці також збіглись, ноги босі та чорні, а волосся на голові аж побіліло від сонця. Більше навіть собаки не було.

— То ти Фоня? — почав Антосьо.

Фоня вирячив очи.

— Фоня! а Фоня! гдє папа? — почав Антосьо знов.

— Дя-дя! — закричав хлопчик і драпонував по-за хату, тільки закурилось.

— От тобі й радість! — подумав Антосьо й каже до жида: — позносиш, я скажу, куди. — Й пішов до хати.

Всі двері повідмикані були, то не трудно здогадатись, що хазяї недалеко. Й справді, поки жид позносив, поки що, прийшла мати вже в сльозах.

— Синку мій, синку! — заголосила зразу. — Нема вже Орісі!

— А де-ж? — якось жалібно промовив Ан-тосьо.

— На цвинтарі, синку! От і хрест для неї. Тільки й заробила в свого Тимохи, що чотири дошки, а хрест я вже своїм коштом ставлю.

Щоб затамувати сльози, Антосьо почав ліпити куричку, й питає:

— Де-ж Текля?

— Поїхала за малярем, щоб хрест сестрі по-малював.

— Буде, мамко, бо й я буду плакати!

— Плач, синку! плач, та молися, бо Орися й без сповіди вмерла.

— О Господи! Чи я в таку годину виїхав, чи що! — каже Антосьо, й смочче ту бідну куричку, а сльози йому аж на жилетку течуть.

— Отой собака... — хотіла щось говорити стара, та Фоня виглянув у двері. — Ходи до мене, сирітко! — почала вона.

Ввійшов Фоня.

— А хто се? — питає вона його, показуючи на Антося.

— Дядя, — озвався хлопець.

— А мама де?

— Татко вбили пляшкою.

— А татко де?

— Повезли у фурдикгу.

— А й ти такий будеш, як твій татко?

— Ні.

— А який же?

Не відказав хлопець, а став пручатись: — пу-стять мене, пустять!...

Пустила баба внука, то він й побіг, тільки дверми стукнув.

Антосьо сидів, як камінний; слъози йому так і позасихали на лиці й куричка в руці погасла.

— Оттаке то з кацапом! — почала мати.

— Я вже знаю, — озвався Антосьо, — за що-ж се?

— Наробив такого в церкві, що аж запечатувана стоїть; вона, покійниця, і почала на його гримати — а громада перед тим уже подала на його бумагу. От він і почав: „то й ти на мене! то й ти на мене!“... А саме сів їсти. То як стояла на столі зелена пляшка — та ще давня, що й в комін не розібеться... що то давнина!... Так, кажу, він схопив ту пляшку в руки та так і пустив в Орісю та й попав їй по-завуш: зігнулась нещаслива на своє лихо. Як упала вона, то вже й не вставала...

— Гаразд! — відказав Антосьо. — Тепер і я скажу, як Мася: oto wam porowiczu!...

— Кацапи, сину, кацапи! — підхопила стара, — аж піднявшись з стільця.

— Згадав я Масю... Де вона?

— Й чутки нема... Розказує молодиця, що в них служила, що вона почала туркати свому чоловікови: кинь та й кинь се місце, а шукай собі другого де, дальше від мого роду. Мені, каже, соромно й признатись до його... От Кулинський і розлічивсь з паном Росолинським, спродався і поїхав, а куди — то Бог його зна.

— Й се гаразд! — озвався Антосьо. — Отак то наші пішли!... А на Теклю ніхто не насватується?

— Був якийсь Робусинський...

— Робусинський! — скрикнув Антосьо. — Та Боже вас сохрани й в хату його пускати! Се таке ледащо, що й не сказати: гірш Тимохи буде!

Стара аж перехрестилась: — хай минає, — каже.

Тоді вже стара докінчила, як увійшла Текля і маляр за нею.

— Як же приход? — питає Антосьо.

— Я думала, що ти займеш, або за Теклею почислять.

— Мені ще рано; ще списків не читали. Подавайте прошення, щоб за Теклею почислили, бо виженуть з хати.

— Хто сміє?

— Еге! Наїдуть оцінщики, оцінять і викидають.

— От тоді й радість! То пиши хутче та подавай. Не їй, то тобі достанеться, а не кому чужому. Бо справді, як ще виженуть, то пропащий світ.

— А виженуть, виженуть! Тепер таке „постановленіє“ вийшло, щоб причт у громадських хатах жив.

— Оттам до тримонного! Як в шинку, що з села й мастільниці й все... Добре покійні татуньо розказували, ще то й твій тато покійний се знав... Кажуть було обидва, що духовне владеніє прийдеть во ізможденіє...

— Що-ж, паничу, — треба мені їхати... — почав жид, прийшовши до хати.

Відправивши жида, Антосьо ліг спочити по дорозі, а ті пішли по хазяйству, а маляр розклав

каміння та й пішов до шинку й вернувся аж у вечері — мокрий, хоч викрути... Ліг спочити Антосьо, та не спалося йому.

— Що за лукавий світ! — думав він, — що за темний люд! Хоч би на те вже зважали, коли ні на що не хочуть, що Бог жінку сотворив після чоловіка, то вона, значить, і старша. Почав же Господь творіння з багна, від неживого перейшов на живе, від червяка до скотини, там до чоловіка, а закінчив Евою, найкращим створінням. Адам, чоловік, старший був за все, а Ева й за Адама, за свого чоловіка, старша. Чоловік для жінки, як дерево для птиці, земля для трави, вода для риби: тим, щоб було де жити; сій, щоб було за ким жити... Чи й з мене, моя Галочко, вийде такий же азіят?... О, ні! Я знаю, що то жінка... Ти в мене будеш щаслива. Шануватиму тебе, як око в голові, зірочко моя ясна!... — Й зітхнув, полежав щось без думок, а там і знов почав. — А пастирі які! Боже милосердний! Насмішники, а не пастирі... От як я вийду на попа, то зараз школу заведу, учитиму дітей, стоятиму за громаду перед паном, перед судом, перед царем... Заїдять? Та що? Христос дав нам взір собою, я послідую Йому. На що вони зважають?... „Образь будьте стаду“ — їм говориться, а вони „безобразіє“ стаду. Й сами, як стадо яке: тільки їдять, їдяться та множаться... Та й стадо не так, бо хоч купи держиться, а вони — розполохане стадо, та не овець безсловесних, а свиней... Господи мій, Господи! невже-ж і я такий буду?... Не дай мені загинути; я буду добрим попом...

Само собою, коли починається думати, то сон уже не возьме. Й Антосьо покачався-покачався та й устав і почав на скрипці голосити — так голосити, що й камінний заплакав би. А він побілів та пожовк, губи йому посиніли й тільки дріжать, а пальці так і літають. То соловейком защебече, то засвище, то затьохкає, то так зайойкоче, що слези самі ллються, мов би там під лобом хто мокре клочча здушить... Скрипка так і говорить, аж вимовляє. Не час, не годину розмовляв неборак на своїм струменті; не дві, й не три слухали його та слізьми заливалися мати з Теклею; а далі й годі сказав: поклав скрипку на стіл і почав ходити здовж і поперек та тільки зітхає. Як чує — хлипають у другій хаті. Вің і виглянув, а то мати та Текля.

— Чого-б я плакав? — почав хлопець, — наче поможеться, чи що! Ет, Бог знає що!...

— І я скажу: Бог знає що говориш! — озвалась мати. А Текля втікла.

— Розкажіть-но мені лучше, що в вас нового чуто? Чи нема де весілля, або якого празнику, щоб поїхати?

Стара подумала, що він хоче поїхати, чи не вигляне дівчини собі під пару, й почала розказувати, де весілля, де празник, в кого гарні та хороші дочки.

— Не туди, матінко! — подумав Антосьо, — є в мене зоря ясна, та не з неба світить, а з батькової хати...

На другий день не вспів Антосьо й поснідати,

як уже й потяг у Кувілівку. Як же здивувався, заставши тут Робусинського!

— А ти-ж, сміття, чого тут? — зараз же шепнув йому на вухо.

— А ти думаєш і тут, як в семинарії, верховодити?... Годі! Там твоє грало, а тут — поміряємся!

— Що тобі міряться? Як дам, то на свій зріст все подвірря зміряєш, тільки не утряси звідсіль!

— Попробуємся!

— Та що тут пробуватись! Без сорома казка — он де двері, або випхаю! Викирай що хоч: або прощайся і не навідуйся, або все розкажу.

— Розкажуй! — озвався Робусинський, а сам шапку в кулак і потис за поріг.

Так випало, що на сю комедію не було свідків, а тут виходить Галя. Не довго-б балакали про своє, як ввійшов її батько, а там і мати ввійшла. Тоді вже попелелось на гурт, що й сам Соломон ладу-б не дійшов...

IX.

Не йшов час — летів час, а ще Антосьо коло коханої: тут на вакації розпустили, а от вже й друга Пречиста. Поговоривши з Галею не раз та й не два про все, а з старими поглузувавши над прошлим життям та над семинарським урядом, Антосьо признався у своїм замірі й виїхав до Камянця почути списки та й білет взяти й Галю опісля. Як молотом межи очи, так йому списки вдалися: булий інспектор, ставши ректором, черкнув Антося аж „внѣ разряда“.

— Пропаші світи! — подумав хлопець, плюнув, аж семинарія здригнулась, і пішов. Не проминув ректор і сього: зараз же приставив архи-реєви, а сей вже набитий був, як рушниця; треба було тільки Антосьови появитись, щоб і вистрілило з його, як з гармати. Й Антосьо не забаривсь під кулю.

— Ти Люборацький? Знаю, — відказав архи-рей, прочитавши його прошення. — Праси дьяч-ковскаго мѣста.

— Ваше преосвященство!...

— Дьячковскаго мѣста праси!

— Клевета, ваше преосвященство!

— Еще и клеветешь на начальство! Прочь съ глазъ.

— Одно слово, Ваше преосвященство...

— Какое?

— У меня мать вдова, у меня внукъ сирота й дочь сирота...

— Все эта такъ, а ты праси дьячковскаго мѣста.

Пішов Антосьо, понурился: чи з гори вбитись, чи в воді втопитись?... От і виграв, що вчився, що за правду стояв!

Багато де в кого треба було постояти йому, не одному поклонитись, поки архирей згодився дати Антосьови попівське місце. Але-ж за те він повинен був або посидіти в монастири „на испытаніи“, або в консисторії також „на испытаніи“, або женитись, де архирей покаже.

Вибрав Антосьо консисторию, щоб за монахами не зустрічатись та мати змогу хоч на скрипці ту-

гу свою виговорити, та й задумався: що й як написати в Кукілівку? Як би на певен час замкнули, то просив би подождати, а так... Що з сього вийде?... Думав-думав, та й написав все, що сталося, і просив відпису. Ждав-ждав, не діждався, наче пішов лист у море на дно. Як приїздить Робусинський — вже під „рукоположеніє“. Де женився? де? що?... — У Кукілівці, каже, а висвятиться в Солодьки...

— Доле-ж моя неприкаянна! — залаяв Антосьо й пішов до архирея, впав у ноги й просить: — визвольте мене, бо з голоду пропаду, або буду хабарі брати!

— Какою же ты непорочный! — процідив той кріз зуби. — Вставай, — каже, — да подавай прошеніє.

На архирейскім хуторі був діакон, а в його сестра — погана, та стара, та зідлива. От архирей і каже:

— Женись на ній, то візьмеш приход, а ні — поки я тут, не надінеш ряси.

— Чорт його побери! — подумав Антосьо, — не я первий пропаду, не я й останній. Коли не Галя, то хай і Свята Варвара буде, а я зарівно пропав, бо не буду любити...

Через місяць співали Антосьови: „Исаіе ликуй“; через другий і сліду його не було вже в Камянці: на парафію поїхав з своєю жінкою красою...

*

*

*

Прошло десять літ після Антосьового невеселого весілля, як по той бік Попогребського лісу, дорогою на Будії йшла мов би шляхтянка, постогнуючи, а коло неї пів-парубка — хлопець з мішечком на плечах.

— Коли-б нам до коршми як Бог допоміг, — говорила стара.

— Та вже, бабуню, недалечко, — якось доплетемся.

— Ой, щось дуже мене ноги болять! не знаю, чи дійду! Треба було в лісі підпочити, а тут дуже сонце шкварить. Не дав Бог моїм діточкам талану, то треба пектись, бо нікому заступитись, нікому вклонитись за тебе смотрителеви, щоб ту бумагу написав...

А з-заду, чути, хтось ньокає. Оглянувсь хлопець.

— Ученик, — каже, — якийсь до Крутих. — Оглянувсь другий раз і пізнав: — се — каже, — Ковинський. Я з ним на станції стояв. З татом їде.

— Ковинський... Ковинський!... — почала стара, — щось я памятаю се прозвище. Де я його чула?... Ковинський!... А! он де!... Ще, мій голубе, я жила в щастю, як чула сю фамилію; якийсь Ковинський з моїм Антосьом по горохах водився. Знаю тепер, знаю. — І почала молитись.

Тим часом зближавсь Ковинський: коні добрі, бричка крита, й хлопець коло його. Посторонились прохожі, щоб проїзджачому просторійше було.

— Здрастуйте, пане Петропавловський! — гукнув він з буди. — А то до Крутих?

— До Крутих, — озвався сей.

— Сідайте, підвезу.

— Та возьміть хоч бабуську, а я їй дійду.

— Її бабуська сядуть, і ви сідайте!

Ми вже знаємо, що се була стара Люборацька, а то її внук — Фоня. Ішли вони до Крутих, щоб випросити в смотрителя казенний кошт. Фоня вже просив раз, та смотритель не послухав; то тепер і баба пішла, чи не вимолять удвоїзі. Не наймали підводи через те, щоб тих скілька корбованців, що мали, не стратити, а лучше дати смотрительови.

Сіли вони на бричку й поїхали.

Так верстов за три від сього місця стояла тоді на Будянських полях Махтулова коршма. Тепер уже не та коршма на тім місці, а все таки є; а тоді була здорова з заїздом і жив у ній жид Махтула. В сю коршму заїхали вони на попас і розговорились.

— Знаю, — каже Ковинський, — знаю я Люборацького. Де-ж він тепер?

— Пропав, паноченьку! — озвалась Люборацька.

— Як?

— По неволі та на не любій женився, та все сумував та грав на скрипку та сох. Лікарі казали не давати йому скрипки, бо сухот достане. Заховали від його скрипку, а він почав пити. Раз оттак приїхала до його в гості його булая невіста, тепер попадає. — „Що ви робите? — каже, — чого ви пете?“ — Нема вас зо мною, то я й пю. — „А ви-ж тоді не пили!“ — Бо ви були зо мною...

— „А де-ж ваші школи?“ — Нема вас, то й шкіл нема. — „А скрипка де?“ — Скрипка? — скрикнув покійний, схопивсь, та й далі сів. — Нема, — каже. — Та нема вас, то й її не треба. Тепер я на біду граю та на злидні. — „А я думала, що на скрипку мені заграєте.“ — Для вас я заграв би й на скрипку, та нема.

Я таки сама прислужилась: послала до музики, щоб скрипки позичив. Принесли ту пригудницю, мовляли покійні татуньо; він тільки глянув, то й затрясся (то скрипка була його семинарська); а як почав грати, то позеленів, пожовк. А очі, як дві жаринки, так і горять, так і палають! Ми плакали-плакали, а він грає, аж вимовляє. Я думала, що перше його душа покине, ніж він скрипку з рук випустить; та не тоді вмер, а на другий день. Ту попадю Галею звали, він дуже її кохав ще дівчиною і вмер на її руках. А жінка покинула його на першій році — пішла на архирейський хутір і стала за доярку до корів, чи за ключницю, чи що. Вміраючи, покійний глянув на мене, описля на Галю, та й каже: „Не своєю смертю я вміраю; мене вбила семинарія та“... Не докінчив, голуб сизий, хлипнув та й погас, як свічка на водосвяттю... При тім я самолично була й все памятаю, бо мені жаль за сином, — жаль на людей, що згубили його та й мене коло його. Умер покійничок!... — закінчила Люборацька й почала молитись, а сльози так і капають. За нею молився і пан-отець, та сей скінчив і чарку налив, а вона все молилась. Фоня сидів, понурившись. Далі стара закінчила, зітхнувши: „Боже, Боже, Боже! Претерпивий до

кінця спасен будеть!“ Тоді отець Ковинський взяв чарку в руки та й каже:

— Ну, мамуню! Дай же нам, Боже, здоровля, а помершим вічний упокой!

— Со святими упокой душі усопших раб своїх і рабинь і ієреїв! — відказала Люборацька.

Випили по чарці й Фоню попоштували. Се вже була остання чарка після полуденку; то Фоня з молодим Ковинським пішли на двір, а старий Ковинський почав роспитуватись.

— А у вас, мамуню, опріч отця Антонія більше дітей не було?

— Було ще три дочки, та й їм Бог талану не дав, хіба меньшій...

— Де-ж вони? — пита пан-отець.

— Старша вийшла за ляха й слід загубила; менша була за кацапом — за попом таки — й з його рук пожила смерти. Отсього Фоні мати була, — Оріся звалась. Що то за дитина була! Я таки сама її занастила, бо присилувала вийти за кацапа! Лучше була-б під лід пустила!...

— Чи то ви тільки силою віддали свою дочку! Таже воно мало що не завсігди так буває! Ге, як би зважати на дівочий розум!...

— Треба, паноче, зважати, бо опісля так будуть плакати на батьків, як моя Оріся покійна на свою маму плакала.

— Не всім, мамуню, Бог таку долю судив, як вашій Орісі, хай їй царство небесне! Та ось що: як того вашого зятя звали, що ви ляхом його звете?

— Кулинський, паноче!

— Герàзим?

— Герàзим.

— То я-ж їх обох знав; та нема вже обох: він умер, а вона зарізалась — більш того, що з голоду, бо жадна була й на шматок хліба. До того ще й діти допікали її: все хапокнишкою лаяли. То вона й не витерпіла — зарізалась. Ще й в перехожого салдата ножа позичила, — вони й постій відбували, — бо свого ножа не було. Так у хлівчику зарізалась, в неділю: пішла ніби сорочку вбрати та й зарізалась.

Стара вже давно не чула, що пан-отець говорив, пожовкла, як віск, і тільки відхлипує.

— Води! — закричав пан-отець.

Та й вода не допомогла: зглянула стара по коршмі, хотіла на образи подивитись, та не було, то тільки перехрестилась; глянула на Ковинського та на Фоню, що тут же стояв — мов би просила: не кидай його, він сирота й не винен, що осиротів, — і сльози річками потекли. Так і застигла, що сльози текли по лиці. Ковинський і поховав її там таки коло коршми при дорозі, й довго-довго жиди лили помиї на її грїб, а жиденята — прибіжить, тупне ногою, плюне та й назад, аж поки не заорали його.

Не вспігла стара розказати, де Текля ділась, то ми скажем. Тоді саме, як ся тут умірала, у монастирі в лісі під Немировом постригали Теклю на старшу послушницю: залякалась світового добра, що й лиха відцуралась!

Поховавши бабу, Фоня з Ковинським поїхав до Крутих. В Крутих Ковинський і каже йому:

— Я ще хлопцям був, а твій дядько Люборацький ще меньшим; тоді я в його чоботи вкрав. Позволь же тепер відкупитись. — І дав йому три карбованці; Фоня аж в руку поцілував.

Фоня тоді був уже в четвертім класі й сидів на тім самім місці, що колись було Антосьовим, бо на парті було вирізано: „класъ! ты дуракъ безъ насъ, а мы безъ тебя вдвое“. Коло сих слів скрипка під низом, а зверху смичок.

Через скілька день після Люборацької похорону під Махтуловою коршмою стояла пара коней в бричці; з коршми виходила молода попадя, така розкішна з себе, й з нею пан-отець; а за ними два хлопчики. Все то до Крутих тягло.

— Так де гріб Люборацької? — почав пан-отець.

— От, на сю могилу показував Махтула, — відказала пані-матка й додала: чи ви знаєте, що я мала бути її невісткою?

— Як так?

— Таже мене були посватали за її сина, а після віддали силою за теперішнього мого попа. Я плакала тоді, а тепер дякую, бо Бог спас від вдівства.

— Ха-ха-ха! — засміявся пан-отець. Попадя пішла далі.

— Я, — каже, — аж умлівала — не хотіла; кажу, що не вийду за сього, поки Антоній не ожениється. Мій теперішній би-то піп і черкнув до ректора семинарії письмо, а той хутчій до архирея, та й Солодьки почислили за моїм, а Люборацькому висватали діяконівну з архирейського ху-

тора. Се вже, правда, тоді було, як я стала Робусинською... І Антоній умер, а я собі щаслива...

— Й вам не гріх? — каже пан-отець.

— Не знаю. Знаю тільки, що мені добре: пани мене люблять, і все. А що той був гарний, а сей поганий, то овва! Чи то мало других на світі!...

Зітхнув пан-отець і подумав собі: — Й ти-ж добра, нічого казати! — та й каже:

— Де-ж сироти ділись, як ваш зайняв Со-лодьки?

— Сироти? Благочинник був дядько мойому пан-отцеві, то описав Теклю, а архирей замкнув її в монастир разом з матіррю. Мати-ж відбула своє та й пішла жити до сина, де вже жив Фоня, маленький син того засудженого кацапа. А Текля, дочка, й осталась в монастирі. Опісля, як умер Антоній, стара просилась у проскурниці, та не знаю, чи дали, чи ні. Я чула тільки, що покійна наймала хату й заробляла поденне, доки якийсь пан не зжалкував і не дав її хату з городом і садком „доживоця“.

— Нещаслива! На що-б вашому виганяти! — каже пан-отець.

— А що-ж! виділяти їм було четверту часть поля і всього? Ото так! Хіба-ж вони що? Й хати не хотіли продавати; то ми й збули біду з села...

Кінець.

43716

B-4134

B 4.134

ЛЮБОРАЦЬКІ СІМЕЙНА СВІДНИЦЬКОГО
ХРОНІКА

ЛЮБОРАЦЬКІ

СІМЕЙНА ХРОНІКА

СВІДНИЦЬКОГО